

AS
262
.A72532
v.91

УД
ЕК
АНУ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Історично-Філологічного Відділу № 91
Етнографічна Комісія

МАТЕРІАЛИ
ДО ВИВЧЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ

За редакцією акад. А. ЛОБОДИ та В. ПЕТРОВА

Випуск I

ДНІПРОВСЬКІ ЛОЦМАНИ

У Києві—1929

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Збірник Історично-Філологічного Відділу № 91

Етнографічна Комісія

Дніпровські лоцмани

МАТЕРІАЛИ

ДО ВИВЧЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ

За редакцією акад. А. ЛОБОДИ та В. ПЕТРОВА

Випуск I

ДНІПРОВСЬКІ ЛОЦМАНИ

У КИЇВІ

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

1929

AS262

A72532

v. 91

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

STANFORD UNIVERSITY

Stacks
MAY 1979

Малюнок на обортці — репродукція старовинної лоцманської печатки, відбиток якої ласкаво подав до Комісії П. А. Козарь.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук,
акад. О. Корчак-Чепурківський.

Цю книгу розпочато друком перед тим, як НКО УСРР видав наказа про обов'язкове запровадження нового правопису.

Київський Окрліт № 232, 1929.
Друковано 1200 прим. 8¹/₂ друк. арк. Зам. № 297.

ПЕРЕДМОВА.

За планом своєї діяльності Етнографічна Комісія В.У.А.Н. узялася досліджувати пережитки професійних об'єднань на Україні й цією книжкою розпочинає низку збірок, цьому питанню присвячених. Вибір свій Комісія спинила на дніпровських лоцманах не тільки через те, що ця корпорація належала до одних з найцікавіших формацій за доби торговельного капіталізму, а й тому, що досліди над рештками лоцманства звязано було з вичуванням території Дніпрельстану.

Попередня українська етнографія дуже мало дала нам матеріалів для вивчення лоцманського побуту, технології, специфічно-лоцманського фольклору. Дослідники старшої генерації залишили по-за своєю науковою увагою дніпровських лоцманів, коли це об'єднання буяло повним життям. Експедиції Етнографічної Комісії, що розпочала свою працю в-осени р. 1927 і продовжувала повторні спостереження р. 1928, довелося мати справу вже з пережитками лоцманства у буквальному цьому слова розумінні. Нові економічні форми, нові умови життя, нарешті — велетенська проблема Дніпрельстану виголосили свій присуд, і лоцманство, як професія, що стала непотрібною, чи сливе непотрібною для поточного життя, за короткий час швидко підупадає й хилиться до своєї природньої смерті, як одмирає всякий соціальний інститут, коли вистигають його внутрішні суперечності до життя. Лоцманство, як інституція соціальна, закінчила своє життя ще раніше як лоцманство-цех.

З вищенаведених причин експедиції (у складі В. П. Петрова, М. О. Тарасенка, Н. К. Дмитрука та В. В. Білого) довелося мати справу з розмірно дуже невеликим матеріалом. Архів лоцманського товариства не зберігся, чи зберігся в дуже неповному вигляді, старші представники лоцманства, що могли-б замінити певною мірою архівні дані, повимирали, — отже цілу низку якнайважливіших питань, у тому числі таке

кардинальне питання, як економічне значіння лоцманства, його питома вага в місцевій економічній ситуації, не можна було висвітлити, за браком певних, віригідних матеріалів. Цю саму долю поділив і лоцманський фольклор. Отже наш збірник змістом своїм одбиватиме це становище; неповність його і пояснюється насамперед тою соціальною фазою, в якій перебуває лоцманство: цілковите відмирання цього інституту як непотрібного для сучасного життя.

До участі в експедиції притягнуто місцевого наукового робітника П. А. Козаря, що давно студіював минуле лоцманського товариства й устиг призбирати архівні дані, що лягли в основу його історичного нарису лоцманства. Він же постачив фотографічні картки. Етнографічна Комісія складає йому за це подяку. Місцевий мешканець О. С. Девлад склав схематичну мапу шляху через пороги й опис; як знадоби до лоцманської технології друкуємо цей матеріал і складаємо О. С. Девладові подяку. Підчас своєї праці експедиція мала що-найприхильніше ставлення й допомогу як од місцевої влади в особі Лоцмансько-Кам'янської та Старо-Кодацької сільрад, так і місцевої трудшколи, лоцманської людности і окремих осіб, як А. Білокінь, К. Большак, М. Гаркуша, С. Гаркуша, С. Дон, Х. Дон, Х. Жарий, М. Жеребило, К. Казенець, А. Коваленко, Й. Коваленко, Г. Коваленко, К. Кравець, І. Молитва, М. Обдула, М. Олійникова, І. Онищенко, Х. Онищенкова, К. Павловський, М. Паламаренко, Х. Рибалка, А. Савченко, І. Сухойван, О. Сухойван, А. Шевченко, П. Шевченко, Я. Шевченко, В. Шрам. Усім цим установам і особам Етнографічна Комісія складає свою подяку за допомогу та прихильне ставлення до справи вивчення лоцманства.

Акад. А. Лобода.

ВОЛОДИМИР БІЛИЙ.

СТИСЛИЙ ОГЛЯД ГОЛОВНІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ДНІПРОВСЬКИХ ЛОЦМАНІВ.

Дніпровське лоцманство як окрема соціально-професійна організація і як побутове явище відходить, а значною мірою то вже й відійшло в непам'ять, всебічно невивчене й недосліджене. Вся література про лоцманів складається з двох-трьох десятків статтів, якщо зарахувати сюди навіть і суто-белетристичні праці. Широкого монографічного дослідження свого часу зроблено не було, хоч і саме явище цілком на те заслуговувало, і більше-менше видатні етнографи-збирачі на цій території працювали. За трицятих років чималий, в усякім разі достатній для спостереження, час жив над порогами юнак ще Ізмаїл Срезневський; тут він komponував свою „Запорожскую Старину“, але що-до тубільців, то Срезневський обмежився тільки коротенькими завваженнями ліричного характеру в листах до своїх родичів¹⁾. Значно пізніше по ньому ані Залюбовський, ані Манжура, ані Я. П. Новицький, — себ-то ті етнографи, що тут жили й працювали, — теж не взяли за цю справу і в дослідях своїх цілком обминули лоцманів. Все, що до останнього часу про лоцманів писано, належить здебільшого авторам не місцевим.

Якщо не вважати на відоме місце в „Устномъ повѣствованіи“ Микити Коржа, де він розповідає про те, як лоцмани переправили царицині галери через пороги, про милості лоцманській старшині й т. и.²⁾, та кількох поточних рядків Скальковського в „Історіи Новой Сѣчи“³⁾, то перші, що правда — дуже стислі — відомості про лоцманів ми натрапляємо в офіційному документі, наказі „Главноуправляющаго Путями Сосбщеній и Публичными Зданіями“ № 186 з р. 1846⁴⁾.

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1901, VI, VIII, 210 — 241.

²⁾ Г а в р і л ь, Устное повѣствованіе запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса 1842. с.с. 74 — 75. Частково це „повѣствованіе“ опубліковано було в „Журналѣ Министерства Нар. Просвѣщенія“, р. 1838, VI та 1839, II.

³⁾ А. С к а л ь к о в с к і й, Історія Новой Сѣчи, О., 1846³, I, с.с. 292—393.

⁴⁾ Записки Одесскаго Общества Історіи и Древностей, 1852, т. III, с.с. 581—586, „Днѣпровскіе пороги“. В примітці до цієї статті на ст. 581 сказано, що це — наказ „Главноуправляющаго Путями Сосбщеній и Публичными Зданіями“ Клейнмихеля р. 1816-го. Остання дата видрукувана принаймні в деяких примірниках книжки дуже невиразно. Її можна прочитати і як „1816“ і як „1846“. В дальшій тексті наказу подаються відомості про р. 1826-ий; отже це перше свідчення, що читати дату „1816“ — не можна. Перший завважив цю помилку П. А. Коварь.

В наказі наводиться *gaison d'être* лоцманів, вазначено їхні привилеї (не платять податків, не дають рекрутів, не беруть участи в інших повинностях), подано статистичні цифри що-до людности на той час (у лоцманських селах Кам'янці, Старому Кодаку та хуторах Сурських і Широчанських лоцманська громада становила 1289 чоловіків, з яких здатні лоцманувати 693). Далі говориться, що переправляють вони через пороги за особливою чергою, плата за це встановлюється раз на 3 роки; половина грошей йде до лоцманського капіталу, а друга — на користь лоцманів. На ті часи громадський капітал лоцманський досягав 13756 крб. 36 коп. ср. Лоцмани живуть ще з хліборобства та скотарства. Вони володіють 10282 дес. землі, з них 4590 під пашнею, 1896 — сінокосом, 3500 — вигоном, 356 — під садибами, а 10 — лісу. Скотарське господарство характеризуване такими цифрами: всього худоби 5695 голів, з них коней 72, робочої худоби 2649, овець — 2974. У громадському магазині на день звідомлення було 1992 четв. жита. Загальна характеристика така: „Вообще лоцманы живут зажиточно, въ довольствѣ и несравненно лучше всѣхъ окрестныхъ крестьянъ. Села ихъ весьма обширны, но дома построены безпорядочно и разбросаны“¹⁾. На цьому й обмежується вся ця звістка про лоцманську корпорацію.

Незрівняно більше маємо ми в книжці Афанасьєва-Чужбинського „Поѣздка въ Южную Россію. Очерки Днѣпра“²⁾. Автор подорожував за дорученням морського відомства, об'їхав Дніпро р. 1856 — 1857-го з Катеринослава до Херсона й побував у Лоцманській Кам'янці³⁾.

Розділ про лоцманів у своїй праці Афанасьєв-Чужбинський починає з історичних відомостів. Він наводить традиційне в пізніших працях оповідання про переправу царських галер р. 1787 та як потім засновано було лоцманську громаду. Він знає й оповідання Коржа⁴⁾. Але крім цього автор наводить документальні та офіційні дані: цитує ордер князя Потьомкіна з 19 грудня 1787. № 3499 про пільги лоцманам, дає відомості про адміністраційну підлеглисть та статистику що-до лоцманської людности (с. 61). По всіх лоцманських селищах за останньою на той час ревізією було 1322 чоловіки та 1330 жінок — трохи більше, як у попередньому документі, наказі № 186. Більше показано у Афанасьєва й землі проти тільки що цитованого джерела — 11.161 дес. Далі йдуть відомості про самоврядування лоцманське — отаманство (с. 62), розподіл лоцманів на три розряди (62—63), подано видатковий бюджет лоцманської громади за р. 1846 (1940 крб. 94 коп. ср.); цифри громадського капіталу не зазначено, а просто сказано: „Въ приказѣ накопилась уже

¹⁾ Зап. Одесск. О-ва Истор. и Древн., III, 586. З примітки видно, що ці відомості мали увійти до „Опыта статист. опис. Новороссіи“ А. Скальковскаго.

²⁾ Друкувалось у „Морск. Сборн.“ р. 1857-го; пізніше—р. 1861—окр. книжкою р. 1891—в т. VII „Собр. Соч. А. С. Афанасьєва-Чужбинскаго подъ ред. П. В. Быкова СПб. Голпе“. Усюди цитуємо це видання.

³⁾ Рец. на цю працю (несправедливо неприхильна)—див. Основа, 1862, I.

⁴⁾ Ор. cit., с. 82.

порядочная сумма“ (с. 63). Не зважаючи на цю „порядочную сумму“, Афанасьєв не так оптимістично дивиться на лоцманський добробут, як вищезгаданий наказ р. 1846-го: „Но взглянемъ на положеніе лоцмановъ. Они дѣйствительно избавлены отъ рекрутства и всякихъ повинностей, получаютъ землю для пользованія; однако, время полевыхъ работъ совпадаетъ со временемъ навигаціи. Лоцманъ не можетъ и не смѣетъ отказаться отъ прямой своей обязанности и, бросая плугъ, долженъ спѣшить на очередь. Значить, хозяйство его дѣло второстепенное, и оно идетъ кое-какъ. Между тѣмъ иной сходитъ черезъ пороги разъ двадцать въ лѣто и выработаетъ немалое количество денегъ. Если половину этой суммы отослать въ приказъ и отчислить извѣстную часть на общественные расходы, то все же можно удѣлить значительную сумму человѣку, который трудился, подвергая свою жизнь ежеминутной опасности“ (с. 63—64). Вище автор зазначив, що та частина, яку лоцманам видається на руки, дуже мала (с. 63), часом до лоцмана взагалі не доходить (ib); „лоцманъ пользуется только подаркомъ судохозяина, если послѣдній расщедрится; но бываютъ случаи, что бѣднякъ, не получивъ ничего, долженъ, кормясь однимъ сухимъ хлѣбомъ, возвращаться пѣшкомъ въ Каменку, гдѣ его, можетъ быть, ожидаетъ новая очередь“ (с. 64). Афанасьєв-Чужбинський попав до лоцманів, як бачимо, в ту пору, коли платня за переправу ділилася вже не на дві рівні частини, як це ще видно з наказу 1846-го року, а на три (третина до громадського капіталу, другу третину брали на громадські потреби, а решта йшла лоцманам); це, розуміється, погано відбилося на добробуті лоцманів і хоч, за словами нашого автора, „серьезнаго ропота нѣтъ“, але „всѣ вообще скорбятъ, что у нихъ существуетъ подобный порядокъ“ (64)¹⁾.

Переходячи до рис побутових, подорожній насамперед зазначає, що „нравы ихъ (лоцманів) и обычаи общи всѣмъ малоруссамъ съ удержаніемъ кое-чего наслѣдственнаго, запорожскаго“, бо „дніпровскіе лоцманы — прямые потомки запорожцевъ, переправлявшихъ суда черезъ пороги“ (с. 65). Лоцмана легко пізнати зовні: „Идетъ онъ какъ-то бодрѣе и держится прямѣе обычнаго крестьянина, котораго походка, согласующаяся съ воловьимъ шагомъ, медленна и тяжеловата. У лоцмана незамѣтно неповоротливости, которую видимъ у его единоплеменниковъ, потому что онъ привыкъ къ быстротѣ движеній во время переправы черезъ пороги, гдѣ иногда отъ одного мгновенія зависитъ участь барки и жизнь нѣсколькихъ человѣкъ. Онъ развязенъ и ловокъ, и на водѣ, въ своей сферѣ, принимаетъ иногда очень живописныя позы. Зачастую лоцманъ беретъ съ собою на барку или на плотъ мальчишку сына, и этотъ учится презирать опасности, замѣчаетъ камни, заучиваетъ ихъ названія и привыкаетъ къ своему полезному, но тѣмъ не менѣе опасному ремеслу“ (с. 66). Хоч „въ кабакахъ стоящихъ по берегу, есть,

¹⁾ До р. 1836-го лоцмани одержували всю платню за сплав на руки; з р. 1836—тільки половину, друга половина йшла до громадського капіталу; з р. 1857-го платня стала ділитися на три частини (Журн. М. П. Сообщ., 1874, II, с.с. 20—21).

впрочемъ, чарки, называемыя лоцманскими“, „нравственность у лоцмановъ прекрасная“, родинні стосунки — м'які (ib.), сам лоцман — людина побожна (с. 65—66). Одяг лоцманський — звичайний народній з деякими місцевими відмінами. На жіночому вбранні трохи відчувається сусідство з містом (с. 67). Фольклор — спільний усім українцям (с. 71). Деяку своєрідність вбачає Афанасьєв-Чужбинський хіба у забавах дитячих: „четырехъ и пятилѣтніе мальчики, утащивъ изъ дому н о ч ѳ в ки (корытцо), плавали съ помощью палокъ, какъ бы изучая наслѣдственное ремесло свое“ (ib.). Між иншим, він звернув увагу на те, що в Лоцманській Кам'янці вечорами не чуто було співів, хоч у сусідньому селі вони лунали. Виявилось, що місцевий піп¹⁾ заборонив молоді співати увечері. Очевидячки, заборона ця підтримувалась реальними заходами, бо ані хлопці, ані дівчата не захотіли проспівати для Чужбинського навіть удень (с. 67). Проте він записав деякі пісні, які в своїх нарисах рекомендує як специфічно лоцманські²⁾. Окрім пісень та кількох ще легенд місцевих (с.с. 64, 74, 76) ми у Афанасьєва більше прикладів лоцманської словесности не надibuємо. Сам Афанасьєв завважує, що особливих одмін у місцевій словесній творчості проти загально-української немає. Це розуміється так, але безперечно місцеві відміни в ній існували. Жалько, що місцеві збирачі не звернули на це своєчасно своєї уваги, бо ще р. 1927 Експедиція Етнографічної Комісії зареєструвала деякі пережитки (див. нижче). Не те, щоб продукція та була дуже ясна, але, безперечно, багато цікавого ми втратили навіки.

З місцевих промислів Афанасьєв-Чужбинський згадує рибальство, але зазначає, що воно мало другорядне значіння, бо лоцманам не вистачало часу рибалити (71—72). Описуючи лоцманство як професію, наш автор говорить про поділ на три статті (62), термін служби, органи самоврядування (отаман, громада, начальник відділу округи шляхів сполучення) — ibid. Афанасьєв сам кілька разів переправився через пороги, а тому більше-менше безпосередньо познайомився з технологією лоцманської справи. Досить детально, очевидно, за офіційними джерелами, описано, які саме судна проходять через пороги — барки, брянки, байдаки, берліни, — подано їх виміри, зазначено головніші вантажі (82—83); завважується, що недавно збудовані канали дуже незручні для сплаву й не розв'язують питання про пороги (83—86). Розповідається про формальності, зв'язані з переправою, призначенням лоцмана, то-що. От як описує він момент, коли барка відпливає: „Обыкновенно передъ отплытіемъ, принявъ барку на свою отвѣтственность, лоцманъ возвышаетъ голосъ, переходящій въ тонъ командирскій, и приказываетъ всѣмъ, по малорусскому обычаю, присѣсть на секунду, и потомъ начинаетъ молиться Богу съ колѣнопреклоненіемъ. Суровое, умное лицо лоцмана въ то время выражаетъ такую набожность, такую искреннюю молитву, что всякій про-

¹⁾ За церковним літописом Кам'янської церкви попом був тоді Семен Гуцалів (з р.р. 1848—1866).

²⁾ Ширше про ці пісні див. нижче, у відділі лоцманського фольклору.

четь вь этихъ чертахъ пламенную преданность Провидѣнію. При этомъ на нѣкоторыхъ лицахъ видна тревога, по которой можно узнать новичковъ, или перваковъ, какъ называютъ ихъ лоцманы. Поднявъ якорь, барка тихо оборачивается, человекъ шесть управляютъ стерномъ по указаніямъ лоцмана, и смотря потому — идти ли старымъ путемъ или въ каналъ — судно принимаетъ направленіе“ (с. 87). Автор говоритъ далі не про самі тільки пороги — за переправу через них він розповідає з подробицями, — але й про околичні села (88 й дд.). Він згадує стародавні звістки про пороги, особливо Костянтина Порфірогенета (98), пробує тлумачити назви порогів (113, 120, 121), описує ті аварії, що бачив (103, 107, 111, 125). Як переправляють плоти, описав Афанасьєв окремо (122—123).

Про лоцманів на кінець наш автор говорить так: „Въ заключеніе о каменскихъ лоцманахъ можно сказать, что это народъ скромный, послушный и необыкновенно способный къ своему дѣлу. Живя въ ихъ сообществѣ довольно часто и по многу времени, встрѣчая людей разныхъ возрастовъ и характеровъ, я не видалъ межъ ними ни одного дурака, а очень умныхъ людей встрѣчалъ большое количество. Осторожны они въ высшей степени. Я имѣлъ возможность судить объ этомъ по своему хозяину. Лоцманъ этотъ человекъ разумный, примѣрный семьянинъ, необыкновенно набожный и трудолюбивый, любимъ обществомъ и пользуется извѣстностью у лѣсопромышленниковъ, которые ввѣряютъ ему плоты на большую сумму, для провода через пороги, онъ грамотный, знаетъ превосходно порожистую часть Днѣпра и былъ мнѣ очень полезенъ сообщеніемъ многихъ подробностей касательно своего дѣла. Но чуть бывало заведу рѣчь мимоходомъ о его личныхъ отношеніяхъ, о начальствѣ, снѣ съ уклончивостью малорусса отдѣльвался общими мѣстами, никогда не высказываясь“ (с. 126). Афанасьєв гадає, що лоцмани цілком заслуговують на уважніше до себе ставлення, тим більше, що в майбутньому, коли кількість вантажів відправляваних через пороги збільшиться, потреба в кадрі досвідчених провідників особливо відчуватиметься. В першу чергу він рекомендує перевести деякі реформи, які-б полегшили тяжке життя лоцманів.

Подорож Афанасьєва-Чужбинського ще й до нашого часу — одне з найважливіших джерел, власне кажучи, єдина ще й досі спроба монографічного опису. Вивчаючи лоцманство аж ніяк не можна праці Афанасьєва поминути. Багато пізніших авторів просто переказували на всі лади Афанасьєва, або-ж наводили уривки. Таким способом, наприклад, обійшовся А. Павлович, автор книжки „Матеріали для географіи и статистики Европейской Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба. Екатеринославская губернія. СПб. 1862“. Нічого нового про лоцманів у цьому виданні з такою солідною назвою ми не знаходимо, бо автор передрукував уривки з Афанасьєва, та й то не фактичний матеріал, а здебільша — літературного характеру¹⁾. Дальша оригінальна праця про лоцманів з'явилася трохи чи не через двадцять років після подорожі

¹⁾ Павловичъ, *Op. cit.* с. с. 269 — 271.

Чужбинського. Уряд саме тоді (70-ті роки) у зв'язку з загальними реформами готував дещо нове й для лоцманів. Р. 1872 відряджено було спеціальну людину — вивчити на місці економічний побут лоцманів. Наслідки цього вивчення видруковано р. 1874-го у „Журналъ Министерства Путей Сообщенія“ (кн. 2—3) під назвою „Записка о Днѣпровскихъ порогахъ, судоходствѣ въ нихъ и лоцманскомъ при нихъ Обществѣ“. Ця праця — економічно-статистична й тим різниться від книжки Афанасьєва, де переважає момент літературного опису. Але зате побут лоцманський схарактеризовано тут цифрами — і це робить „Записку“ неоціненним джерелом, без якого дослідник перебути ся ніяк не може.

Часами ця публікація називається статтею Клауса¹⁾, хоч на це особливих даних немає. Видруковано її без підпису; правда, в тексті на ст. 39 кн. 2-ої „Журнала Министерства Путей Сообщенія“ говориться про подорож Клауса в липні р. 1872-го на пороги; але цього не досить, щоб розв'язати питання про авторство, бо, як видно з контексту, дані Клаусові наводяться тільки з с. 39-ої „Записки“; у попередньому тексті жадних натяків про авторство немає; можливо також, що виша особа, а не Клаус, опрацювала статистичні дані, наведені з с. 39 й д. Але, оскільки в данім разі питання про авторство важить дуже мало, ми обмежимося тільки цими поточними увагами. Для нас важливіше знати, що Клаус, як видно, дуже сумлінно поставився до свого доручення й зібрав цінні дані, щоб пізнати економіку лоцманського побуту. На наш час його дані — єдине широко-приступне джерело економічне, бо ми нічого не знаємо, у якому стані перебувають відповідні архіви.

„Записка“ починається загальними увагами про пороги (1—3), будування каналів на них та розчистку (3—4). Далі стисло подано історію лоцманства та про те, як засновано сучасну лоцманську громаду. Як і Афанасьєв, автор „Записки“ говорить про запорозьке походження лоцманів (5—6). Згадано про заходи Потьомкіна та Фалєєва коло судоплавства в порогах, зазначені офіційні джерела лоцманських прав та привилеїв — ордери Потьомкіна з 19 грудня 1787 р. № 3499, 7 листопада р. 1789-го, № 2467 й 25 квітня р. 1790-го (7—9), наступні адміністративні зміни та подано попередні уваги про економічний побут (9—12). Виходить, що ще з р. 1820-го, не зважаючи на всі лоцманські привилеї, починають виявлятися деякі ознаки господарчого занепаду. Низка неврожайних років, сильна повідь та епізоотія, — всі ці стихійні лиха примушують уряд видавати позики лоцманам, що з р. 1820 — 24 вкляючно становлять 46.000 крб., р. 1832 — 34 дано було ще 44.764 крб. 45 коп. (12—13), а р. 1835-го — знов 15.641 крб. 40 коп. (15). Далі подано відомості про платню за сплав (15—18), заробітну платню за працю на розчистці порогів (18—15), стан громадського капіталу та хлібних запасів (19—22). Для історії лоцманства особливо цінний розділ про історію внутрішнього управління лоцманської громади, де зведено документальні дані

¹⁾ Напр. у доповідній записці И. Н. Кранца (див. далі).

(стан до 1836-го р., т. зв. інструкція 1836-го р. та наступні окремі розпорядження — с.с. 22—27), додано низку проектів різних адміністраторів про реорганізацію лоцманства (проект Керсновського, критика на нього Палібіна, проект Міністерства Шляхів з висновком Чевкіна — с.с. 27—39). Далі вже йдуть дані, що їх зібрав Клаус, з висновками з них. У розділі „Населеніє“ (39—45) сумлінний автор лоцманські дані про родинний стан рівняє з даними пруськими, італійськими та швейцарськими (с. 40) й відзначає між иншим, „значительно большее противъ прежняго дробленіє семействъ“ у лоцманів (ib.). Він установлює факт, що „за все время нахожденія лоцмановъ въ вѣдомствѣ Управленія Путиями сообщенія, нѣтъ примѣра ни причисленія въ составъ ихъ общества стороннихъ обывателей, ни оставленія лоцманомъ своего общества. Даже вдовы и дѣвицы лоцмановъ только въ рѣдкихъ, исключительныхъ случаяхъ выходили и выходятъ замужъ на сторону“ (41), себ-то встановлює мало не повну побутову ізоляцію лоцманів од околичної людности. Установивши замалий відсоток натурального збільшення лоцманської людности, автор шукає причин цьому й пояснює справу обов'язковою гідротехнічною повинністю в порогах (ib.). Досить детально викладено розділ про землеволодіння (45—52) та господарчий побут лоцманів (52—59). Між иншим згадано, що хоч з р. 1846-го ще уряд намагався урегулювати будівництво по лоцманських селах та планування їх, „распоряженіе это, какъ доказываетъ нынѣшній (1872. В. Б.) наружный видъ лоцманскихъ селеній, осталось безъ всякихъ послѣдствій; повсюду и теперь еще видны та же разбросанность и та же беспорядочность въ расположеніи дворовъ. Лоцманское жильє, какъ и прежде, такъ и нынѣ, состоитъ обыкновенно изъ малороссійской, болѣе или менѣе дурно содержимой землебитной хаты, съ соломенной или камышевой крышею. Далєко не вездѣ имѣются нужнѣйшія хозяйственныя постройки: хлѣвы, сараи и т. д. Многіє двори, особенно въ Каменкѣ и Старыхъ Койдакахъ лишены даже всякой хозяйственной постройки и не имѣють ни огорожи, ни замѣняющихъ ее на югѣ окопокъ или канавъ“ (52—53). Розгадка — чому при багатьох дворах немає господарчих будівель — подається нижче, в тих таблицях, де наведені дані що-до скотарства. Порівнявши цифри за р. 1835—1872, автор висновує, що „мало измѣнился къ лучшему и хозяйственный бытъ лоцмановъ вообще“ (53), що хіба тільки Кам'янка та Кодак трохи поліпили своє господарство за цей час. За причину господарчого занепаду автор уважає „уравнительное между поселеніями и дворами подушное распределеніє земельныхъ угодій въ 1853 г.“ (53). За міру добробуту наш дослідник узяв кількість худоби. За цим принципом він поділяє всіх лоцманів на 4 категорії: 1) господарі, що мають не менше як 5-х волів, себ-то кількість робочої худоби цілком достатню, щоб обробити наділ на 3 душі; 2) господарі, що мають 2—4½ волів, яких не вистачає, щоб завдовільно той-же наділ обробити; 3) господарі, що мають ½—1½ вола й через те позбавлені можливости господарювати й 4) господарі, що не мають ані худоби, ані знаряддя

хліборобського. 1 коняку статистик уважав за 2 воли, а 2 шт. худоби за 1 вола. Так що всі дані переведено на „волові“ одиниці. На серпень 1872-го р. першої категорії з усіх 816 лоцманських господарств (по всіх лоцманських селах) було 18,8%, другої—40,5%, третьої—6,7%, четвертої—33% (54)¹.

Іншими словами, третина лоцманів—була пролетарями, близько половини—„бідними середняками“, коли можна так висловитись, в умовах кол. Катеринославщини. Найбіднішим селом з усіх лоцманських селищ була Лоцманська Кам'янка, а найбагатшим—Широке (57). Дані про лоцманський заробіток свідчать, що він малий щоб забезпечити добробут лоцманів і допомогти покрити дефіцит: р. 1872-го на двір заробітку припало 1 крб. 75 коп., на 1 чоловіка 60 коп., а на 1 „первостатейного“ лоцмана 1 крб. 55 коп.

Не допомогло індивідуальному господарству й придбання 1081¹/₄ десятини громадської землі р. 1873. Що до лоцманів—пролетарів четвертої категорії, то, мабуть, вона була скомплектована з так званих третьостатейних лоцманів. Дальші дані стосуються до громадського господарства (59—62). Всі згадані розділи—найцікавіша частина „Записки“. Друга її частина (Журн. Мин. Пут. Сообщ., 1874, III) більше трактує про пороги та канали на них (43—50); з матеріалів, що цікаві для вивчення дніпровських лоцманів, згадаємо витяги з законів про лоцманів узагалі—вишневолоцьких (51—59), волховських (59—60), свирських (60—61), шекснинських (61—62). Що до „лоцмановъ при Днѣпровскихъ порогахъ“ (курсив оригіналу), то обь нихъ ни въ Сводѣ, ни въ полномъ Собраніи Законовъ не содержится никакихъ спеціальныхъ постановленій“ (62). Далі йде низка цінних статистичних додатків та документів. Інструкція р. 1862-го (с. 62—82); вартість „каналських“ робіт на порогах (82—90); дані про кількість лоцманів 1852—1872 р. (91—92); дані що до економіки (93—96); кількість мужської людности по віку на 15/VIII. 1873 (97—98); відомість про гроші, взяті за сплав та їх рух (99—105); видатковий бюджет лоцманської громади на р. 1872-ий (106—108); відомості про горизонт води з р.р. 1852—1872 (109—113); дані про якість, кількість та вартість вантажів, сплавлених через пороги за р.р. 1853—59 (115—135), теж—за р. 1852, 1867—71 (137—157), теж—за р.р. 1860—1866 (159—173); відомість про кількість суден, що пройшли через пороги що-дня й що-місяця з р.р. 1852—1872 (175—185), теж про плоті (187—197), про транспорти, що пройшли в р. 1872, причім зазначено, кому який транспорт належав і скільки лоцманів на кожному з них було (199—213). Дані кінчаються на відомості—скільки суден та плотів пройшло та не пройшло пороги р. 1872 по 1/IX (114).

Вище ми вже зазначили вагу „Записки“ для всякого дослідника лоцманського побуту й вплив її на пізніші праці. Цей твір разом з працею Афанана

¹) Очевидячки, тут у цифрах є десь помилка на 1%, бо заразом ці числа становлять 99.

сьєва — найцінніше, що дала література XIX століття про лоцманів. Праці пізніші або дуже поточні, або занадто загальні й белетристичні, або переказують уже давно відоме.

На жаль, такого роду завваження стосується й до праці Ф. Щербини „Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм“, Одесса, 1880, в якій лоцманам присвячено спеціального розділа (с.с. 199—207). У автора було два завдання: з одного боку — подати фактичний опис лоцманської організації, а з другого боку — з'ясувати походження та історію її, поруч з усіма іншими артільними формами, бо автор вважає лоцманську громаду за артілю. Що-до першого, то ми зразу повинні сказати, що автор зовсім не знав потрібної літератури, а тому й не виконав свого наміру. Його фактичний матеріал — це всього тільки переказ та цитати з Афанасьєва-Чужбинського й то не з перводжерела, а з тих витягів, що їх з Афанасьєва-Чужбинського передрукував Павлович, автор вище згаданої у нас праці. Ліричні цитати з Скальковського „Історії Нової Сѣчи“ в рахунок не йдуть; отже витяги з Павловича зв'язують цілком автора. Він навіть не помітив примітки Павловичевої, де цитується джерело, а тому весь час говорить од Павловичевого ім'я: „Павловичъ насчитываль въ средѣ лоцманскаго населенія“... (с. 203 та інші). Така необізнаність призводить його zarazом до помилок хронологічних, бо дані Афанасьєва, що стосуються до останньої ревізії перед р. 1856, він вважає за дані р. 1862, се-то, коли Павлович передрукував свої уривки з Афанасьєва, а це вже тягне за собою й статистичну помилку. Вже краще було-б авторові орудувати з статистичними даними „Географическо-Статистическаго Словаря Россійской Имперіи“ П. Семенова (т. III. СПб., 1866, с. 92), хоч, розуміється, про лоцманів як артілю не можна було писати, не знаючи „Записки“. Та на ст 203 він широко признавсь, що нічого іншого окрім Павловича у нього під руками не було. Отже з боку фактичних даних праця Щербини — нова ланка у довгенькому-таки ланцюжку переказів Афанасьєва-Чужбинського.

Що-до походження лоцманської організації, то тут автор висуває відповідальну загальну теорію про вплив Запорозької Січі на низку артільних українських форм. Оскільки теорія ця стосується до лоцманства, ми стисло наведемо основні тези Щербини. На його думку, є певна група артільних форм, як от артілі чумацькі, рибальські, лоцманська, давні ловецькі та річних робітників на Дніпрі, що на організаційний бік їх особливо вплинула Січ; „историческое прошлое“ цих артілів „тѣсно переплетено съ самымъ существованіемъ Запорожской Общины“ (14). Всі ці артілі „строятся по типу Запорожской Сичи“ (с.с. 9, 29). Тому він і починає насамперед розглядати організацію Січі, переказуючи головню А. Скальковського. Говорячи окремо про лоцманів, він „запорозькість“ сучасних лоцманів доводить такими аргументами: „Артель днѣпровскихъ лоцмановъ получила свое начало непосредственно въ Сичи“ (30), сами запорозці, зорганізувавши лоцманську артілю, „придали труду артель-

ную організацію в духу своєї матери — Запорозької Січи“ (200); основні риси цієї організації „состояли в тому, що вона (лоцманська запорозька організація) мала во главі атамана и ставила в известныя соподчиненныя отношенія къ нему остальных членовъ. Она, слѣдовательно, носила характеръ служебной артели и, подобно чумацкимъ, рыболовнымъ или охотничьимъ ватагамъ, не лишена была нѣкоторыхъ чисто-военныхъ дисциплинарныхъ правилъ и обыкновений“ (200 — 201). Запорозці дуже цінували важку працю лоцманів, так що навіть „совершенно освобождали ихъ отъ всякихъ повинностей по войску за все то время, пока они исполняли лоцманскія обязанности“ (ibid.). А коли Січ було скасовано, то „дніпровскіе лоцманы, освободившись отъ этой послѣдней (Січи), представляли совершенно самостоятельную общину, живя тѣмъ не менѣ старыми запорожскими порядками и традиціями“. Так застала лоцманів Катерина, подорожуючи р. 1787. Тоді лоцманська артія (за термінологією Ф. Щербини) „была снова обращена в служебную, съ удержаніемъ, съ одной стороны, запорожской организациі и подчиненіемъ съ другой, администраціи“ (202). Далі йде відоме оповідання про переправу царських галер. Що-до привилеїв лоцманам, то автор тримається тої думки, що, даючи ті пільги, Катерина „въ сущности только видоизмѣняла нѣсколько то, что существовало уже съ болѣе отдаленныхъ временъ“ (199). Але так чи сяк „была преобразована вольная община дніпровскихъ лоцмановъ в служебную, причемъ самые лоцманы составили нѣчто в родѣ служебнаго государственнаго сословія, чѣмъ, впрочемъ, благодаря неизбежной при этомъ ломкѣ обычной жизни и отношеній лоцмановъ, была оказана имъ далеко не благотѣльная услуга“ (203). Сами лоцмани тепер є „нѣчто среднее между общиной и артелью“ (207), „дѣятельность лоцманской громады нѣсколько ограниченнѣе обыкновенныхъ сельскихъ громадъ“ (204), але-ж „тотъ фактъ, что она произошла путемъ прямого преемственнаго развитія отъ древнихъ артельныхъ формъ Запорожья и самый современный характеръ ея ставятъ ее в рядъ артельныхъ формъ, организуемыхъ по типу Запорозькой Січи“ (207).

Справа істориків — критично поставитись до усієї загальної теорії Щербини. Ми дозволимо собі тільки деякі зауваження. На нашу думку, автор безперечно занадто захоплюється впливом Січи на артільні форми й ладен у кожній з артілів убачати маленьку Січ, чи принаймні наслідування її. Що лоцмани взагалі — нащадки запорозців (проте, очевидно, з чималою домішкою) — це у тих чи інших виразах твердять усі джерела з наказу р. 1846-го починаючи до наших днів; це загальне місце. Одкидати цього твердження не доводиться, але деякі інші твердження Щербини слід принаймні обмежити. Що запорозці піклувалися лоцманською службою, то це справді так, на це є документальні дані¹⁾; що у лоцманів, яких запорозці садили на порогах, адміністраційні сто-

¹⁾ А. Скальковскій, Історія Новой Сѣчи, 1846², I, 293. Феодосій, Матер. для истор.-стат. опис. Екат. еп., 1880, с. с. 71—72.

сунки відбивали державний лад, чинний на території вольностей Запорозьких, це теж цілком натурально. Не дивно й те, що запорозці звільняли від військової служби лоцманів¹⁾, тільки, безперечно, вони робили це не з піетету до цього бравого люду, а виключно того ради, що не можна заразом і лоцманувати і воювати. От уже твердження про те, що по скасуванні Січи лоцмани стали якоюсь самостійною громадою, мало не республікою якоюсь, що жила запорозькими традиціями й порядками — не таке вже безперечне. Перше — жадних документальних даних про цю вільну лоцманську громаду немає, по-друге — безпідставно говорити про старі запорозькі порядки й традиції, знаючи, що по р. 1775-ім на Вольностях Запорозьких твердо запанував загальний імперський устрій, землі запорозькі були роздані, все що хоч трохи Запоріжжя нагадувало — викоренялось, а носії державної запорозької ідеї емігрували.

Як-би лоцманська громада після р. 1775 не пішла урозтіч, то хіба переправляли-б дерево для чорноморської флоти так, що до Кам'янки гнали Дніпром, а тут вантажили на коні та воли, везли берегом, поки пороги, а далі знов гнали Дніпром до Херсона? („Записка“, Ж. М. П. С., 1874, II. с. 7, Иловайській, Дніпровські лоцмани, с. с. 4—5). Як-би лоцмани справді позалишалися на своїх місцях, то навіщо-б Потьомкін наказував Фалееву розшукати лоцманських недобитків, або колишніх мешканців, щоб спробувати переправити плоти через пороги та р. 1785, себ-то через 13 років по скасуванні Січи, заводити першу лоцманську групу з 42 чоловіка? (ibid.) Дурно жадних пільг нікому не давано; урядові Катерини вигідно було, звільнивши лоцманів од однієї салдатчини, зобов'язати їх иншою повинністю.

З цього приводу обережніше був висловився Л. Падалка (див. далі), але подані факти на нашу думку виразно говорять, що по р. 1775 жадної вільної, самостійної й незалежної лоцманської громади не існувало. Ми не знаємо деталей про організацію та внутрішній устрій лоцманів за часів запорозьких, але що-до часів пізніших, то є всі дані одкинути розуміння лоцманської громади, як артілі. З уявлінням про артіль ми завсіди асоціюємо ідею про добровільне гуртування людей, скероване на полегшене здобування певних матеріальних благ своєю професійною діяльністю. Очевидно, що за часів січових лоцманство було не артіллю, а службою; за часів Катерини по році 1775 лоцмани ще менше нагадували артіль. Це були просто мовити висококваліфіковані кріпаки, яких вигідно було заохотити певними пільгами; канальські роботи за Миколи I-го свідчать, як не пасує до лоцманства термін „артіль“. Зрештою-ж, і сам автор визнає таки, що лоцмани були „службнимъ сословіемъ“. Далі—в чому-ж полягала „запорожская організація“ лоцманів, що її, не зважаючи на адміністраційну підлеглість, було, як гадає Ф. Щербина, заховано? Що у лоцманів зберігся термін „отаман“? Але це нічого не доводить, бо отаманів та осавул знало й панське право, яке

¹⁾ А. Скальковскій, I. с.

в жаднім разі не можна заподозрити у наслідуванні січовому братству. Сам Щербина визнає, що громада лоцманська обмеженіша навіть у правах проти звичайної сільської. Субординація що-до отамана — не специфічно запорозьке явище, а спостерегається взагалі там, де є начальник і підлегли. Далі — треба відзначити термінологічну плутанину автора, лоцмани у нього — то артіль, то служба — „служебная артель“ (?), то „государственное служебное сословіє“.

Отже, на нашу думку, Щербина не довів та й не міг довести, факту „прямого преемственного развитія“ лоцманської громади „отъ древнихъ артельныхъ формъ Запорожья“. Це примушує відкинути авторову концепцію лоцманства. Залишається в праці Щербини ще фактичний матеріал, але він належить не йому, а Афанасьєву-Чужбинському.

Окрім праць наукових лоцманам було присвячено й кілька суто літературних, напівбелетристичних описів. Для зразка ми спинимося на двох з них — нарисі А. Южного „На Дніпровскихъ порогахъ и два дня у штундистовъ“ (Вѣстникъ Европы, 1881, VII, 399—419) та А. Снарського „По днѣпровскимъ порогахъ“ (Литературныя приложенія къ Нивѣ; 1898, № 10 та 11). Перший з наведених нарисів — дуже позверховий. Автор подав загальний опис Лоцманської Кам'янки (399), змалював свою подорож до ближчих порогів, записав деякі легенди місцеві (400, 402). Топографічна плутанина авторова, ясна для кожного, хто місцевість знає, примушує критично поставитись і до його записів, тим більше, що варіанти його відмінні од відомих. На с. с. 403—406 описано переправу через Ненаситець, а потім через порог „Дѣда“ (?) та решту. Описи авторові дуже загальні й ліричні. Другий нарис значно цінніший. В ньому теж маємо опис лоцманського села, вражіння від окремих лоцманів, згадується про земельні сварки лоцманів — саме тоді вони загострювалися (245—246). Дано загальні відомості про лоцманів — поділ на статті, кваліфікація, іспит (253—254), стисло сказано за техніку сплавання (254), є деяка номенклатура судова (255); далі — вражіння автора від подорожи пішки по ближчих порогах (р. IV—VI) та одвідини лоцманської двохкласової школи, де письменник „былъ пораженъ, вида какъ здѣсь ученикъ выходитъ къ доскѣ и, бойко постукивая мѣломъ, „съ шикомъ“ рѣшаєть весьма трудныя задачи на проценты, на сложное тройное правило, на правило смѣшенія и товарищества — однимъ словомъ, на такія теми, которыя и въ гимназїи очень и очень часто ставятъ иной разъ въ тупикъ“ (с. 516, № 11). Підготову до переправи через пороги описано у р. VII (515—522); тут подано кольоритну побутову сцену, яка свідчить про сувору субординацію лоцманську (520). В р. р. VIII—X описано саму переправу. Цифрових даних, річ зрозуміла, автор сляє не дав, хоч заробіток лоцмана з доброю репутацією показаний (500—600 крб. за навігацію). Що-до моральної сторони лоцманів, то наш автор уже має цілком протилежне, як у Афанасьєва, вражіння: „Если относительно честности репутація у Ка-

менчанъ довольно сомнительная, то по части выпивки она установилась очень прочно. Пьютъ жестоко, пьютъ подчасъ безобразно — я это слышу со всѣхъ сторонъ. Пьютъ мужчины; пьютъ совсѣмъ молодыя женщины“ (534); згадується й про звичай лоцманський „считать плывущій мимо лѣсъ своимъ“ (533). В кінці статті мова йде про запорозькі реліквії церковні, які нам добрі відомі за статтею Кареліна ¹⁾, з праць Д. І. Яворницького ²⁾, але це вже виходить за межі нашої теми. Звертаючися до останнього ймення, зауважимо, що в праці маститого історика місцевого краю „Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа“, СПб, 1888, т. I у розділі IV надibuємо теж на стислі відомості про лоцманів: розподіл на три статті, молодецтво лоцманів; розказано за подорож Катерини II, наведені прізвища особливо видатних з них, між иншим — той самий Бойко, що про нього згадував Чужбинський. Оповідання за переправу через пороги, подане у Яворницького, вже давно стало зразком художнього опису й не один раз передруковувалося ³⁾.

Жадних нових даних ми не знайдемо в книжці И. Каргопольцева „Путеводитель по Днѣпру и его притокамъ“ Екатеринославъ, 1888, с. 367. Пристосована бо ця книжка для промисловців, що наперед визначає авторове завдання. Лоцманам присвячено окремого нарису (с. с. 172 — 180 С. П.). Тут коротенько сказано про юридичну природу лоцмана, зазначено закони та інструкції. Маючи на увазі специфічні інтереси споживача книжки, попереджено, що серед лоцманів є „заискиватели“ (179—180). На с. с. 210—211 дано відомості про судна й плоті, що р. р. 1877—1887 пройшли пороги й показано кількість аварій. Далі передруковано опис переправи через Ненаситець з Яворницького (с. 312—321), див., прим., вище ⁴⁾.

Далі хронологічна черга на статті Л. Падалки. Ми маємо на увазі „Нѣсколько чертъ изъ быта Днѣпровскихъ лоцмановъ“ (Кіев. Старина, 1889, VIII, с. с. 515 — 523) та нарис „По Запорожью и порогамъ“, уміщений у „Новороссійскомъ Календарѣ“ за р. 1892-й (с. с. 49 — 62). Оглядом цих двох праць ми закінчимо перелік лоцманської літератури XIX в.

Не зважаючи на стислість і поточність першої статті Л. Падалки, вона дуже цінна для дослідника. Спочатку подано коротенького історичного нарису лоцманської організації (515—516), починаючи від запорозьких часів. На думку Л. Падалки, після скасування Січи лоцманська громада не переставала існувати, хоч персональний її склад і міг перемінитися коштом поспільства замість козаків, що емігрували за Дунай.

¹⁾ Записки Одесск. Общ. Историі и Древн, VI, 535—538.

²⁾ Запорожье въ остатк. стар. и пред. народа, II, розд. 2.

³⁾ Русское Судоходство, 1887, № 10—11, с. с. 149—153, а звідси у Каргопольцева — „Путеводитель по р. Днѣпру и его порогамъ, Екатеринославъ, 1888, с. 312—321, Г. Ивановъ, Курс географіи. Ч. I, 1925, с. с. 144—145.

⁴⁾ З цим же прізвищем зв'язані ще статті в „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ — „Страницы изъ исторіи Днѣпровскихъ пороговъ“ — ib., №3, 1889, №№ 61—64—70, „Нѣсколько чертъ изъ быта лоцмановъ“, „По Днѣпровскимъ порогамъ“ — 1890, № 72, 76. На жаль, цей матеріал лишився для нас неприступний.

З приводу такого припущення ми висловилися вже вище. В лоцманському побуті автор вбачає дуже багато запорозьких рис: „у лоцмановъ существовали общественные обѣды, въ которыхъ участвовали только мужчины и притомъ достигшіе рабочаго возраста“, жінки-ж та діти участі в тому не брали; була особлива артіль, що ловила рибу для громадського харчування, був і спеціальний громадський будинок, „курінъ“, де обідали о певній годині: „Такъ чудно було, дома робить лоцманъ, повернувшись з порогиwвъ, а исты йде до куриня; як прийде було раньше, то ляже та й спить“, розповідали про це лоцмани авторові. Коли такий порядок було скасовано — Л. Падалка не міг дізнатися (517). Далі розповідається про громадське господарство лоцманів, що існувало до 1879 р. ¹⁾ Для нього виділено було до 150 дес. землі, 6 пар волів, 2 пари коней, потрібна кількість реманенту й постійні 2 сторожі, на допомогу яким в одбучу ходили 2 дорослих парубки, „сторожки“; кожний одбував по 1 тижню. Робоча сила, потрібна підчас праці на степу, призначалася теж за нарядом. Прибутки з господарства йшли на школу, церкву та допомогу. За головного провідника в господарстві був лоцманський отаман (517—518). Детально сказано про поділ лоцманів на три статті, як набувають лоцмани кваліфікації, про самоврядування та реформи в лоцманській громаді до 1879-го р. і після цього терміну, коли зроблено було першу спробу урізати лоцманські привилеї (заведена військова повинність) (519—520). Кінець статті — стислий нарис економічного стану лоцманів. Землею вони користувалися громадою до 1858 р. ²⁾, без поділу на душі; до 20—30 р. р., переказували авторові старі люди, існувало й право займанщини на обширі лоцманської землі за згодою лоцманського уряду (520). Після р. 1856-го стали землю ділити на душі ревізькі, а не наявні, як у звичайних селян. На той час (1889) припадало землі по 8 дес. на рев. душу. Більшість лоцманів здавали її в оренду (2,5—3,5 крб. за десятину), хоч в околиці звичайна ціна — 5—7 крб. Багатіїв мало; більшість живе тільки на лоцманський заробіток; широчанські лоцмани (ті, що живуть у селі Широкому) — найкращі господарі, бо вони не так часто виконують свої обов'язки через віддалення (40 в.) й мають час для хліборобства. Ціна за переправу баржі чи берлини від 20—25 до 50—60 крб.; плота від 10—15 до 60—100 плюс до цього ще „даровизна“ (521—522). Господарство лоцманське підупало через те, що їм ніколи ходити коло землі. Далі автор вихваляє силу, вміння та молодецтво лоцманів, визнає, що їхній побут „счастливо сложившийся въ прежнее время, представляеть въ общемъ отрадное явленіе въ южной Руси“ (523).

Найцікавіша з усіх цих відомостей — це переказ про громадське харчування, наявність якого, справді, дуже-б нагадувала січові звичаї. Але є підстави гадати, що шановному авторові подано було не зовсім точну інформацію. Принаймні П. А. Козарь перший, а потім і нижчепід-

¹⁾ В тексті видрукувано 1874 р. Вважаємо, що це друкарська помилка, бо, як відомо, адміністративна реформа була переведена р. 1879 (Иловайскій, Днѣпровскіе лоцманы, с. 12). ²⁾ 1853? Пор. Жур. Мин. Пут. Сообщ., 1874, II, с. 53.

писаний, не могли нічого дізнатися у старих лоцманів, що добре пам'ятають і громадське господарство, і давніші події, й подорож самого Падалки. Як дослідив це П. А. Козарь, був колись такий випадок, що підчас голоду та цинги для лоцманів організовано було спеціальну їдальню. Можливо, що згадки про неї й дали Л. Падалці підставу говорити про громадське харчування. Всі сучасні старі лоцмани рішуче відкидають думку про існування такого порядку; про нього в 50-х р. р. нічого не каже Афанасьєв, що цікавився лоцманським побутом і навряд щоб поминув таке видатне явище; Д. І. Яворницький пильно збирав „Запорожъе въ остаткахъ старини и преданіяхъ народа“ і теж не міг-би цього пропустити. Мабуть таки ми маємо тут справу з неправильною інформацією.

Коли згадана стаття має більше історично-побутовий характер, то друга стаття Л. Падалки „По Запорожью и порогамъ“ („Новороссійській Календарь“, Одесса 1892), як одкинути елемент белетристичний, цінна своїми, хоч і стислими, відомостями з технології лоцманської справи. Правда, й тут є історична частина — I-й розділ. Автор стисло говорить про Січ, запорозців, Великий луг, про пороги; перелічує їх, з'ясовує їх природу (49—53). Другий розділ — опис переправи через пороги на плотях з увагами побутового характеру. Розповівши стисло про сплав плотів з Чернігівщини чи Могилівщини по Дніпру до Лоцманської Кам'янки (53—54), докладно описує він переправу плотів через пороги, тутешні лоцманські порядки, „хазяйщину“ — себ-то той пліт, на якому пливе сам господар (54—55), — а потім іде докладне оповідання про переправу самого автора (55—62).

Начерки Л. Падалки поєднують в собі разом з жвавим літературним оповіданням цікаві фактичні дані, а тому в усякім разі не доводиться їх поминати серед лоцманської літератури. Вони — останні явища, на яких ми обмежимо розгляд праць про лоцманів, що їх дало нам XIX століття. Порівнюючи ці праці, бачимо, що на першому місці з усієї лоцманської літератури слід поставити Афанасьєва-Чужбинського та „Записку“. Ми побоюємося, що ці публікації залишились неперевершеними й за наших часів. Бо досі ніхто не дав кращого загального опису від першого і ніхто ще не давав такого ясного статистичного матеріялу, як „Записка“.

Література двадцятого століття, поки-що, здебільшого перетравлює дані минулого, оскільки це можна бачити на тих працях, що з'явились по сьогоднішній день: відповідні сторінки у Максимовича „Дніпръ и его бассейнь“ (К., 1901), низку офіційних доповідів урядових установ 1903, 1904 та 1910 р. р., невеличку статтю „Наблюдателя“ в „Русскомъ Судоходствѣ“ за р. 1908-й та А. Іловайського „Дніпровскіе лоцманы“ (К. 1910). В першій з зазначених публікацій знаходимо тільки стислі відомості про лоцманство; це і зрозуміло, маючи на увазі другорядне значіння їх для обраної просторої теми. Найцінніше в цих рядках Максимовичевих — фотографічна картка типових лоцманів — Бойка та Селезня (с. 261). Бойко — це тогочасний лоцманський отаман

(чогось названо його „старшина лоцмановъ“), представник старого лоцманського роду, згадки про який є ще у Афанасьєва-Чужбинського (ор. cit., с. с. 124—125) та Яворницького (ор. cit., I, с. 116). Про одного з Селезнів згадує Падалка у другому, з наведених вище нарисів. Максимович з попередньої літератури цитує Афанасьєва-Чужбинського; фактичні відомості обмежуються на тому, що сказано про розподіл лоцманів на статті, про те, як готуються до переправи; подано правила сплаву через пороги (261—264). З офіційних урядових доповідів, що з'явилися в наслідок того, що уряд намірявся перевести реформу, заснувати замість лоцманської громади, вільну артіль, наведемо доповідь Катеринославському губерніяльному „Присутствію“ неодмінного члена И. Н. Кранца з 22/II 1903, доповідь Комісії Міністерства Шляхів р. 1904-го та доповідь законодавчим органам самого Міністерства 30/I 1910 № 110/43. Найкраща з цих доповідів, що подає фактичний матеріал, належить Кранцеві; але вся вона — переказ „Записки“ 1874 р., що її жадне офіційне звідомлення не перевершило. Кранц „Записку“ використав ґрунтовно. Стаття „Наблюдателя“—„Устарѣвшіе Законы“ („Русское Судоходство“, 1908, № 10, с. с. 103—109) теж звязана з сподіванками нових реформ що-до лоцманського стану. Автор хоче пригадати, що юридично й фактично лоцмани — кріпаки, а це й є головна причина їхнього господарчого занепаду: „Въ то время, какъ съ изданіемъ положенія 19 февраля освобождены были всѣ многочисленныя разряды людей, исполнявшихъ обязательныя работы, какъ-то мастеровыя и сельскіе работники на казенныхъ фабрикахъ и заводахъ, черноморскіе поселяне, крестьяне наметники Элтонскаго солевознаго тракта и т. д. — одни днѣпровскіе лоцманы не получили свободы и продолжаютъ до настоящаго времени исполнять обязательныя работы по проводу судовъ и плотовъ черезъ днѣпровскіе пороги“. Подавши історичні деякі дані, зазначивши тяганину бюрократичну з лоцманською реформою, автор запитує: „Доживемъ ли мы до освобожденія этихъ послѣднихъ крѣпостныхъ, или уже судьба ихъ такова, что навѣки должны они будутъ исполнять обязательныя работы и оставаться казенными людьми?“ (с. 109).

Остання праця ХХ ст., на якій ми закінчимо наш огляд — це спроба А. Іловайського дати історично-побутовий нарис лоцманської організації в книжці „Днѣпровскіе лоцманы“, Київ, 1910. Той-же самий автор у іншій книжці своїй „Днѣпровскіе пороги“ Київ, 1911 теж торкнувся питання про лоцманів, але основна його праця — вищенаведена. Автор поставив собі за завдання „изложение служебно бытовой истории Общества Днѣпровскихъ Лоцмановъ со времени его учрежденія до послѣднихъ дней“. Як джерела використано „главнымъ образомъ дѣловыя сношенія о лоцманахъ и документи, хранящіеся въ архивѣ Екатеринославскаго Отдѣленія Київскаго Округа Путей Сообщенія и въ архивѣ лоцманской конторы“. З інших джерел автор називає доповідь Кранца (с. 1), „Путеводитель по Днѣпру и его порогамъ“ Каргопольцева та статтю „Устарѣлые Законы“ (див. вище) (с. 2). Отже бачимо, що, на

жаль, автор не згадує ані Афанасьєва-Чужбинського, ані „Записки“—цих двох основних праць, не кажучи про решту. Але „Записка“, як значимо це далі, вплинула на працю Іловайського, тільки не безпосередньо, а через доповідь Кранца.

Коротенько переказавши за „Запискою“ 1874 р. за професійні обов'язки лоцмана, як виникла лоцманська служба (с.с. 3—5, = „Записка“, Ж. М. П. С., 1874, II, с.с. 5, 7), як засновано було громаду (с.с. 5—8 = „Записка“, ор. cit., 8—9), автор стисло накреслює процес утворення лоцманських сіл (с.с. 8—9). Внутрішня організація лоцманства до 1879-го року, себ-то до часу, коли уряд спробував був скасувати деякі лоцманські привилеї (заведено військову повинність), реформа 1879 року й далші (с.с. 9—15) викладені ширше; перший параграф (с.с. 9—11) значно залежить знов-таки від „Записки“ (с. 9 = „Записка“, Ор. cit., с. 10; с. 10 пор. „Записка“, ор. cit., с. 10). С.с. 12—15 (до „Професіональное самоуправление лоцмановъ“) — оригінальніші проти попередніх; переходячи до зазначеного розділу, автор знов переказує „Записку“ (с. 15—16 Іловайського пор. „Записка“, с. 10). В цьому розділі розповідається про керівні органи лоцманської самоуправи (контора, сход, стосунки з округою шляхів) — с.с. 15—18. „Начало служебной организации лоцмановъ. Дѣленіе лоцмановъ на статьи въ прошломъ и настоящемъ“ (с.с. 18—21) написані за с.с. 22, 25 та 26 „Записки“. Дальші абзаци: „Партійные“ лоцманы (с. 21), „Дяди“ (21—22) з'ясовують значіння цих технічних термінів. Далі говоритья, як лоцман одержує кваліфікацію, що таке чергові списки, які правила лоцманської служби (с.с. 22—27). Трактуючи про лоцманське мито в минулому й сучасному (с.с. 27—29), автор знову в повній залежності від записки (пор. с.с. 10, 16 „Записки“). Нові відомості, що їх зібрав уже сам автор з р.р. 1894—1909 (про кількість лоцманів та суму мита за цей час) уміщено на с. 29—30. Через розділ „Употребление лоцманскихъ сборовъ. Запасный капиталъ и его исторія. Покупка земли. Раздоры въ лоцманскомъ обществѣ“ (с.с. 30—37), там, де описано події до 1872 р. включно, усюди блимає „Записка“ (пор. с. 30 Іловайського з с. 20 „Записки“, с. 31—з с. 21). Пізніші події описано частково за доповіддю Кранца в тій її частині, де Кранц подавав свої власні відомості, а не переказував „Записку“ (с. 31—37), а частково на підставі вже власних спостережень автора. Аграрне питання для лоцманської громади мало взагалі величезну вагу, плутанина, що панувала у земельних стосунках, не сприяла нормальному життю громади, загострювала класову боротьбу, стимулювала до вічних судових процесів. Тому й автор переказує досить детально всі перипетії аграрного розмиру серед лоцманів (с. 37—40) й дає нарис стану лоцманів що-до землекористування (с.с. 40—45). У „Заключеніє“ (с. 45—52) автор, підсумовуючи все сказане, з'ясовує причину складних і поплутаних взаємин у лоцманській громаді. На його думку, це безпосередній наслідок „двойственной природы этого общества, по которой всѣ члены его являются съ одной стороны государственными кре-

стями земледільцями, а съ другою государственно обязанными професіональними лоцманами“ (с. 45). Автор певний, що справу поладнає новий статут лоцманський, запропонований від Міністерства Шляхів; його він стисло й викладає (с. с. 48—51).

Як бачимо, праця Іловайського малооригінальна. Автор — цілковитий наслідувач „Записки“, яку він знає через доповідь Кранца. Але заслуга його в тому, що він, принаймні, нагадав ці старі дані та додав децицію з архівних офіційних даних матеріалів пізніших часів, отже дав загальний історичний начерк лоцманської організації, хоч і не оригінальний, але більш-менш закінчений.

На цьому закінчуємо наш стислий огляд головнішої літератури про лоцманів; про коротенькі замітки у „Полномъ Географическомъ описаніи нашего отечества“ (т. XIV, Новороссія и Крымъ. Спб., 1900) В. Морачевського компілятивного характеру (Ор. cit., с. с. 558—559) та П. Козаря „Дніпровські лоцмани“ („Зоря“, Катеринослав, 1925, VII, с.с. 16—18) ми не казатимемо ширше, бо вони мають тільки інформаційну мету й не дають нових відомостей. Підбиваючи підсумок нашому оглядові, повинні ми повторити, що головні явища з усієї літератури про лоцманів — це Афанасьєв-Чужбинський та „Записка“. Обидва джерела утворюють низку похідних од себе праць: Афанасьєв-Чужбинський — Павлович — Ф. Щербина; „Записка“ — Кранц — Іловайський. Далі слід визнати вагу статтів Л. Падалки в „Кіевской Старинѣ“ та „Новор. Календарѣ“ (див. вище); решта це або суто літературні, або поточні нотатки, за винятком хіба сторінок у Максимовича, неважливі для дослідника.

ПАВЛО КОЗАРЬ

ЛОЦМАНИ ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ

(Історичний нарис).

Окремі історичні звістки про дніпровських лоцманів розкидані уривчасто по різних працях, що стосуються здебільшого загального опису цієї цікавої організації ¹⁾. За останніх уже часів А. Іловайський зібрав ті дані у брошурі своїй „Дніпровські Лоцмани“, Київ 1910. Ця книжка дотепер становила єдину спробу — дати більше-менше закінчений історичний нарис, як виникло й розвивалося лоцманське товариство.

Та для своєї праці зазначений автор використав переважно публіковані вже матеріали й вся праця його, особливо в перших розділах книжки, звелася до простої компіляції. Автор хоч і зазначив, що він для свого нарису використав лоцманський архів, але легко переконатися порівнявши зміст Іловайського з статтею у „Журналъ Мин. Путей Сообщенія“, ²⁾ оскільки Іловайський залежить од своїх попередників і оскільки мало він використав архівного матеріалу, який — з жалем мусимо сказати — йому був приступніший, як авторові цих рядків. Складаючи цього нариса, автор подбав використати праці не тільки своїх попередників, по змозі поставившись до них критично, а переважно перводжерела, архівний матеріал. В основу розвідки лягли такі архівні матеріали: 1, Київського центрального історичного архіву ім. В. Антоновича, 2, рештки архіву лоцманської громади в с. Лоцманській Кам'янці близько м. Дніпропетровського, 3, уривки з архівного матеріалу, що їх автор розшукав поміж лоцманів сіл Лоцманської Кам'янки, Старого Кодака та Широкого й 4, з церковних архівів оце згаданих місцевостей.

Найцінніше джерело з усіх перелічених архівних матеріалів — це архів с. Лоцманської Кам'янки, що була за адміністраційний осередок всього лоцманського товариства та, на великий жаль, архів той не збері-

¹⁾ Зап. Од. О-ва Ист. и Др., III, 581—586; Афанасьевъ-Чужбинскій, Поѣздка въ Южную Русь, Собр. Соч. Изд. Гоппе, Т. VII; Записка о Дніпровскихъ порогахъ. Журн. Мин. Пут. Сообщ., 1874, II—III; Л. П. Нѣсколько чертъ изъ быта лоцмановъ, Киев. Стар., 1889, VII; також деякі матеріали у Еп. Θεοδοσία, Мат. для истор.-стат. опис. Екатеринославск. епархіи т. I—II.

²⁾ Ор. cit., 1874, II—III. Безпосередньо Іловайський цієї статті не знав, а тільки за переказом Кранца — доповідь його Катериносл. Губ. Присутствію 1903 р.

гся цілком і дані його обіймають тільки р. р. 1834—1914 з чималими пропусками. Отже брак потрібного архівного матеріалу відчуватиметься у викладі автора. Проте автор приклав усіх зусиль, щоб на підставі документальних даних подати можливо суцільний, хоч і стислий, нарис історії лоцманської громади.

ВІДОМОСТІ ПРО ЛОЦМАНІВ ЗА ЧАСІВ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧИ.

Ми не знаємо точно, відколи на порогах стала існувати постійна лоцманська організація. Ті архівні матеріали, що з них ми користалися, жадних відомостей про це не подають. Звичайно починають історію лоцманського товариства тільки з р. 1785-го, себ-то з того часу, коли російський уряд почав клопотатися, щоб завести регулярну лоцманську службу.

Дніпрові пороги, добре відомі здавна¹⁾, були важливим пунктом на території вольностей Запорозьких. Пороги для козаків передусім мали не аби-яке стратегічне значіння. Отож не дивно, коли перші більше-менше докладні звістки про лоцманську службу пов'язані з історичними даними за козацькі походи. Є документальні дані, які свідчать, що запорозці давно вже вміли переправляти човни через пороги. Є згадка, що р. 1583 Самуїл Зборовський, їдучи до Січи, мав од запорозців 80 козаків для переправи через Ненаситець та решту порогів²⁾. Де-Боплан у відомому своєму описі України навіть подав сумнівну звістку, ніби-то ніхто не може стати запорозцем, не перепливши човном усіх порогів за й проти води³⁾. Але ці уривчасті дані ще не свідчать за існування спеціальної козацької лоцманської організації. Можна гадати, що справою переправ через пороги різних транспортів і військових флотилій відали фахівці—козаки ближчих до порогів козацьких паланок, приміром кажучи козаки Кодацької паланки.

Перші відомості про регулярне обслуговування переправи через пороги за допомогою спеціальної служби знаходимо ми у єпископа Теодосія. Він у своїх „Матеріалахъ для историко-статистич. описанія Екатеринославской епархіи“ говорить, що „Среди зимы 1656 года въ Старомъ Кайдакъ по распоряженію Коша запорожскаго офіціально и формально учреждена была первая береговая стража изъ охотниковъ — лоцмановъ, коимъ, по строгому наказу Коша, вмѣнено было въ непремѣнную обязанность всячески содѣйствовать судоходству по Днѣпру, сплавлять и проводить по Днѣпровскимъ порогамъ какъ торговцевъ и промышленниковъ плывущихъ къ Черному морю, такъ и всѣ струги, барки и прочіе суда“⁴⁾.

¹⁾ Напр. див. Костянтина Порфірогенета: De administr. imperio, M. 1899, 66, 72—73.

²⁾ Д. Эварницкій, Истор. Зап. Козак., 1895, I, 68.

³⁾ Переклад Бопланового опису В. Ляскоронського, К., 1901, с. 13.

⁴⁾ Еп. Теодосій, Матеріали, Екатеринославь, 1880, I, 71—72.

З цього видно, що Кіш Запорізький, виділяючи офіційно групу людей на роботу для переправи торговельних суден, стисло визначив і обов'язки тієї групи охотників — лоцманів. Року 1750 за відомостями того-ж-таки еп. Теодосія „По распоряженію Коша помѣщена была часть лоцмановъ изъ Ненасытецкой береговой стражи и тамошней Запорожской гребной флотилии при древнѣйшемъ Запорожскомъ займищѣ“ — Лоцманській Кам'янці ¹⁾).

Як за Кодацьких, так і про Кам'янських лоцманів та про їхнє внутрішнє життя більше ніяких відомостей немає. Туманні, досить непевні натяки маємо на те, що мешканцям Старого Кодаку жилося не погано й у всякому разі краще, як по інших селах поблизу Кодака.

Не дурно-ж сотники й полковники українські та коменданти Новобогородицької й Новосергієвської фортець скаржилися Київській Губерніяльній канцелярії, що мирні мешканці втікають від них та селяться в Кодакові й через те нікому платити податків ²⁾). Ці побіги до Кодаку настільки були непоодинокі, що року 1747 Правуючий Сенат видає розпорядження Кошовому отаманові запорозьких козаків, щоб останній не допускав селитися в Кодакові „бѣженцамъ малороссійскихъ людей“ ³⁾). Найбільшою причиною Кодаку, як можна гадати, було те, що Кодак перебував під урядом Кошу Запорозького, а це давало спромогу Кодачанам бути вільнішим од податків, аніж оселенці Лівобережжя, які підлягали російській владі ⁴⁾). Чимало козаків з Запорозької Січи селилося в Кодакові в 80 роках XVIII ст. ⁵⁾).

Певніші відомості про лоцманську службу ми маємо вже під рік 1770-й, коли російський уряд став будувати другу українську військову лінію, що починалася від Олександрівської фортеці (тепер місто Запоріжжя) на лівому березі Дніпра коло річки Московки за порогами. В середині серпня 1770-го року військовий суддя Тимофіїв в Січі на річці Підпільній одержав із придніпрянських хуторів звістки про те, що росіяни будують нові фортеці і між иншим, що „въ настоящее время русскіе подражаютъ кайдачанъ сопровождать байдаки черезъ пороги до устья Московки, а съ этихъ байдаковъ намѣрены дѣлать казармы“ ⁶⁾).

Кошовий отаман Петро Калнишевський під той час був на війні з Туреччиною. З театру воєнних подій він дає Кошові таке розпорядження: „Высокородивый господинъ судья войсковой Николай Тимофеевъ съ атаманами, нашъ благодѣтель. Письма ваши черезъ нарочного кошевского козака съ приложенными получены и по разсмотрѣнію оныхъ че-

¹⁾ Ibid., 164.

²⁾ Д. И. Эварницкій, Источники для истории Запорожскихъ козаковъ, изд. 1903 г. т. 2-й, стр. 1660.

³⁾ Ibid., Стр. 1664.

⁴⁾ Д. И. Эварницкій, Источники, т. II-й, стор. 1660.

⁵⁾ Д. И. Эварницкій, Запорожье, 1888, т. I, стор. 113.

⁶⁾ Я. Н. Новицкій, История гор. Александровска, изд. Ек. губ. Земства, 1905, стор. 15.

резь сіе об'являю. Проїзжаючимъ изъ Кіева по Днѣпру водою внизъ съ хлѣбомъ и прочимъ государственнымъ (имуществомъ) давать для спуска лоцмановъ надобно, ибо и въ прошлую войну даваны были, на коихъ лоцмановъ буди они часто употреблятимуться по теперешнему военному времени, можно будетъ востребовать и жалованья¹⁾. Уряд використував лоцманів не тільки для того, щоб сплавити транспорт через пороги, але й для того щоб вказати „водний тракт“ суднам, які спроваджувалися р. Самарою до Богородичного. Так Кодацький полковник Степан Блакитний репортом доносив Кошеві Запорозькому: „такъ же къ тѣмъ крѣпостямъ до немала пущено и другихъ артилерійскихъ припасовъ на нѣсколькихъ байдакахъ вскорости Днѣпромъ къ Старосамарскому ретрашементу поспѣють и по его поручика Путимцова требованію, для препровожденія одного байдака знающихъ по Днѣпру отъ Кодаку въ Богородичное водной трактъ, два человекъ лоцмановъ съ Кодаку данно“²⁾. Цей рапорт стосується до того-ж року 1770-го (17 серпня).

Наступного року, 1771-го, в квітні місяці, на ім'я Кошу Запорозького Низового надійшов наказ від Малоросійської колегії підшукати на 25-е квітня досвідчених лоцманів для сплаву Дніпром через пороги плотів, які за розпорядженням генерал-поручника Деденева мають бути спроваджені на річку Московку, щоб будувати фортеці другої української лінії. Для того, щоб лоцмани, які проводитимуть плоти, дбайливіше службу виконували, платня їм була покладена подвійна проти існуючої, а саме: замість 5-ти по 10 копійок на день на казенному провіанті³⁾.

Можна думати, що російський уряд і надалі вимагав-би лоцманів від Кошу Запорозького щоб сплавити транспорт через пороги, і перебувавсь у міру потреби цими лоцманами, не спитуючись внести нових організаційних форм, коли-б не настав кінець вищій владі лоцманській — Кошеві Запорозькому в звязку з скасуванням Запорозької Січі року 1775.

ЛОЦМАНИ ПО Р. 1775-ІМ.

З наведених вище фактів видно, що лоцманська служба існувала ще за часів запорозьких і виконувала покладені на неї завдання. Після скасування Січі р. 1775-го вага лоцманських функцій стає ясною й для російського уряду. Саме тоді йде інтенсивна колонізація Новоросії: будуються нові міста, як от Херсон та Миколаїв, організується флота на Чорному морі. Лісовий матеріал, необхідний для всього цього, найкраще й найдешевше можна було сплавити Дніпром. Але на цьому шляху була важлива перешкода — пороги. Спитувались були перевозити вантаж на-

¹⁾ Я. П. Новицькій, Історія гор. Александровска, Изд. Ек. Губ. Земства, 1905, стор. 7—8.

²⁾ Лѣтопись Екат. Учен. Арх. Комиссії, вип. V, 1909, стор. 25.

³⁾ Я. П. Новицькій, Історія г. Александровска, изд. Ек. губ. Земства, 1905, стор. 15.

віть суходолом, об'їжджати порожиству частину¹⁾, та це було занадто неекономно й тяжко. Все це примусило російський уряд поставитися прихильно до лоцманів, і А. Скальковський повідомляє (на жаль, не покликуючись точно на джерело), що вже 4 січня 1778 року видано було наказа, за яким „повелѣно освободить отъ платежа податей и другихъ повинностей козаковъ, занимающихся лоцманствомъ у Днѣпровскихъ порогахъ, ибо ихъ услуги были чрезвычайно важны по умножающемуся числу судовъ, идущихъ по рѣкѣ изъ внутри Россіи къ Черному морю черезъ устье Днѣпра“²⁾.

Є деякі підстави гадати, що навіть і згадані пільги ще не могли як слід налагодити регулярної лоцманської служби на порогах, бо за рік усього, Ганібал, що будував Херсон, прохав новоросійського губернатора Язикова „обращать особое внимание какъ на лѣсной торговъ, производимый въ Кременчугѣ, такъ и на провозденіе лѣсовъ черезъ пороги до Днѣпровской верфи“.

Року 1780-го уряд, з ініціативи полковника Фалеева, дав йому право будувати канали в порогах, що ними легше було-б переправляти транспорт. До речі завважити, що коло справи поліпшування сплаву вантажів та суден через пороги гадав заходитися ще уряд Петра I, що зазнав великого лиха від порогів підчас війни з турко-татарами³⁾, і тільки несприятливі політичні та економічні умови не дозволили здійснити цього наміру⁴⁾.

Фалеев своїм коштом за державною допомогою (йому дано було робочу силу) і за проектом інженера де-Волана, узявся зривати каміння в порогах та робити шлюзи⁵⁾.

Каторжна праця при надто примітивних технічних засобах⁶⁾ посувалася занадто поволі, судна-ж та плоті зверху на низ через пороги переправляти було неминуче треба. Року 1785-го Фалеев робить першу спробу переправи плотів прямо через пороги, за допомогою лоцманів. Спроба була вдала⁷⁾.

З „Записки о Днѣпровскихъ порогахъ“⁸⁾ видно, що тоді-ж, р. 1785, російський уряд уперше взявся до офіційної організації регулярної лоцманської служби після Січи. Перша громада лоцманів складалася

¹⁾ Архів с. Лоц. Кам'янки, Дѣло технич. конторы, 1858, № 3. Київ. арх. ім. Антоновича, 4-й фін.-екон. відд., фонд Окр. шляхів, 1843, справа № 21, с. 56—57.

²⁾ А. Скальковскій, Хронол. Обзор., I, 133.

³⁾ Д. И. Эварницкій, Источники для истории запорожскихъ козаковъ. Владимиръ 1903, т. 1, стор. 639—90.

⁴⁾ В. С. Зуевъ, Путешественныя записки, СПб, 1787, стор. 251—2. Эварницкій Д. И., Вольности Зап. козаковъ, 1890, изд. I, стор. 41—42 й інші.

⁵⁾ В. Зуевъ, Путешественныя записки, СПб, 1787, стор. 25.

⁶⁾ Те ж, стор. 252.

⁷⁾ Ж. М. Пут. Сообщ., 1874, II, с. 7; за ним — И. Крайцъ, Докладъ Екатеринославскому Губернскому Присутствію, 1903, стор. 1—3; А. Иловайскій, Днѣпровскіе лоцманы, с. 5.

⁸⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, с. 7.

з 42 чоловіка, отаманом був Півторацький, а помічник йому — Непокритенко¹⁾. Отже р. 1787-го, коли Катерина II об'їздила „своє маненьке господарство“ на колишніх запорозьких землях, лоцмани мали вже певний організаційний устрій, що, очевидно, міг бути санкціонований і від тутешніх представників російського уряду.

Як відомо, ця подорож до певної міри була видатним моментом і для лоцманів. Ми не зупинятимемося на всім відомому описі переправи царських галер через пороги й милостей отаманові Півторацькому та Непокритенкові²⁾. Для нас важливіша звістка, що р. 1787 лоцманів було вже до 121³⁾. Разом з милостями лоцманській старшині були оголошені особливі привилеї всій корпорації. З привилеїв найголовніші були — земля до 11.130 десятин та воля од повинностей і рекрутчини. Привилеї оформлено було ордером князя Потьомкіна на ім'я Катеринославської Казенної Палати з 19 грудня 1787 р., № 3499. „Опредѣленныхъ въ лоцмана 121 человекъ“, писалося там: „воинскихъ поселенъ помѣститъ на жительство въ село Каменку подъ команду полковника Фалѣва, исключивши изъ всѣхъ казенныхъ податей и поставки рекрутъ, опредѣлитъ имъ жалованье каждому человекъ по 25 р. въ годъ, а начальниками къ нимъ назначитъ бывшихъ: атамана-поручика Полторацкаго и помощника его прапорщика Непокритенка съ производствомъ жалованья: первому по 200 руб., а послѣдному по 100 руб. въ годъ, которое и отпускать изъ Екатеринославскаго Казначейства“⁴⁾. Цей, як і дальші ордери, згодом робляться єдиним джерелом права лоцманів що-до згаданих привилеїв. Жадних інших актів немає, і „Сводъ Законовъ Россійской Имперіи“ не містить у собі ніяких законоположень що-до заснування лоцманської громади.

Пізніші накази кн. Потьомкіна свідчать про намір уряду утворити ізольовану лоцманську сословну групу з спеціальними гідротехнічними функціями, що становили-б їхню *raison d'être*. Другий ордер про лоцманів видано було 7 листопада 1789 року, № 2467. „На обращеніе въ лоцманское званіе живущихъ въ селѣ Каменкѣ старожиловъ воинскихъ поселенъ въ разсужденіи небольшого ихъ числа я согласенъ; а потому и предписываю считать всю ту округу принадлежащую лоцманамъ, о чемъ отъ себя даю знать Казенной Палатѣ“⁵⁾.

Відсутність у „Сводъ Законовъ“ будь-яких законоположень про дніпрянських лоцманів згодом дала привід до безконечного листування губернаторів та військових начальників з одного боку і лоцманів та мі-

¹⁾ Ibid.

²⁾ Див. про це „Устное повѣствованіе запорожца Н. А. Коржа“, О. 1842, Афанасьєва-Чужбинського, *op. cit.*, цитовану статтю в Ж. М. П. Сообщ., Еварницького, Запор. въ остаткахъ стар. и пред. народа, т. I, згадану доповідь Крайца, за ним — А. Лювайського.

³⁾ Ж. М. П. Сообщ., *op. cit.*, с. 8.

⁴⁾ Журн. Мин. Пут. Сообщ., *op. cit.*, с. 8—9.

⁵⁾ Журналь Мин. Пут. Сообщ. 1874 г., кн. 2-а, стор. 8—9.

ністерства шляхів з другого що-до податків, рекрут та інших обов'язків¹⁾. Листування те тяглося до самої революції й таким чином ордери ті протягом трохи не півтора ста років були єдиною основою лоцманської сумнівної „вольности“.

До року 1787 селяни сіл Кодака та Кам'янки нарівні з іншими працювали на порогах під орудою полковника Фалеева, зриваючи каміння та проводячи шлюзи²⁾. Після-ж згаданого ордера Потьомкіна в обов'язок лоцманський увіходило ще й проводити транспорти через пороги. Роботи, як видно, було багато, бо вже року 1790 Потьомкін дав нове розпорядження Катеринославській Казенній Палаті. „Въ разсужденіи настоящей“ — говорилось в ордері — „при Дніпровскихъ порогахъ въ лоцманахъ надобности, предписываю сей Палатѣ приписать къ состоящимъ тамъ еще изъ казенныхъ поселянъ 100 человекъ, въ числѣ коихъ чтобы были пожелавшіе означенные къ приложенному у сего имянномъ спискѣ 43 человекъ съ ихъ семействами, а прочіе 57, тамъ же изъ способныхъ по выбору господина статскаго совѣтника и кавалера Фалѣева, которымъ и производитъ жалованье противъ протчихъ, находящихся при тѣхъ порогахъ, а изъ воинскихъ поселянъ исключить“³⁾.

Важка праця лоцманів і разом з тим мізерна оплата примусила їх скаржитися Фалееву. На цю скаргу від Потьомкіна на ім'я правителя Новоросійського намісництва В. Каховського року 1790 поступило таке розпорядження: „Оберъ-штеръ-кригсъ-коммисаръ и кавалеръ Фалѣевъ представляетъ ко мнѣ, что находящіеся въ Каменкѣ у пропуску судовъ и лѣсовъ лоцмана, употребляясь въ лѣтнее время безпрестанно къ препровожденію разныхъ казенныхъ транспортовъ, объявляютъ невозможность принимать себя однимъ положеннымъ по 24 руб. въ годъ жалованьемъ. Я, входя въ нужды помянутыхъ лоцмановъ, предписалъ господину Фалѣеву производить имъ провіантъ, о чемъ черезъ сіе В. Пр-ву знать даю“⁴⁾. Справді, лоцманам видано було провіант. До речі завважити, що розпорядження Потьомкіна що-до провіанту цілком аналогічне з розпорядженням Малоросійської Колегії 20 років перед тим, ще за існування Запорозького Коша.

Адміністраційно-службовою стороною лоцмани підлягали безпосередньо полковникові Фалееву. Фалеева з року 1790 переведено до бу-

¹⁾ Архів с. Лоцм. Кам'янки; дѣло № 3 1870 р., стор. 243, 244, 374. 1876 р. — дѣло № 3, стор. 778; 1873 р., дѣло № 7, стор. 156 і инш.

²⁾ Окрім лоцманів працювали ще заходили люди з різних кінців Росії й України, а так само військові роти, що з них склалися згодом села Чаплі та Любимівка (на лівому березі Дніпра).

³⁾ Журналь Мин. Пут. Сообщ. 1874 г., кн. 2-а, стор. 9. И. Кранцъ, згадана доповідь 1903 р., за ним А. Иловайскій, Дніпровскіе лоцманы, стор. 7. Лѣтопись Ек-кой Учен. Архивной Комиссії, Ек-лавъ, 1905 г., стор. 19, 20 й 55.

⁴⁾ Лѣтопись Екатер. Ученой Архив. Ксмис., Ек-славъ, 1905 г.; Александръ Богумиль, Къ исторіи управления Новороссіи княземъ Потемкинымъ, стор. 121.

дування адміралтійства в місті Миколаїві¹⁾. З того-ж-таки року 1790 роботи над зриванням каміння в порогах та проведення шлюзів зовсім підупали. Плату лоцмани за сплав транспортів перестали одержувати та й самих транспортів зменшилось у зв'язку з російсько-турецькою війною в кінці XVIII століття. По закінченні війни, лоцманів переводять до відомства Чорноморського Адміралтійства, і хоч вони почали знову проводити транспорти, та плати за це не одержували, а працювали виключно тільки за згадані вище привилеї²⁾.

З року 1798 уряд знову взявсь розчищувати пороги й передав їх департаментові водяного сполучення. У зв'язку з тим лоцманів р. 1799 приписано до того-таки департаменту. З того часу лоцманами почала управляти особлива дирекція дніпрових порогів й адміністраційно-службовою стороною вони аж до революції 1917 р. не виходили з розпорядження міністерства шляхів. До року 1865 лоцманами завідувала ІХ-а Катеринославська округа міністерства шляхів; через скасування її з 1865 року їх переведено до Київської округи, і тоді лоцманами завідував начальник 3-го Катеринославського відділу Київської округи³⁾.

Дирекція дніпрових порогів використовувала лоцманів головне для проводу транспортів через пороги. Зривати-ж каміння та будувати шлюзи доручалось військовим. Це шлюзування закінчилось р. 1807⁴⁾, та праця була марна. Шлюзи пороблено було вузькі й замілки, розташовано їх було не на фарватері, а взбіч його. Проводити судна ними було дуже тяжко. Отже всі ці заходи не розв'язали поріжної проблеми на Дніпрі, а заразом — давали право на існування лоцманському товариству з його специфічним завданням. Лоцманам довелося, не зважаючи на велику будівельну грацію, знову старим способом проводити судна.

Докладніша регламентація прав і обов'язків лоцманських стосується аж до р. 1811, коли відомство шляхів офіційно заводить у лоцманській громаді виборних осіб — отамана, скарбника та писаря, визначає адміністраційні стосунки між ними та своїми агентами, а разом з тим стверджує давні привилеї лоцманів: „а) Изъ поселянь двухъ при порогахъ лежащихъ селеній казенныхъ: Каменки и Старыхъ Кайдакъ, обратить въ лоцманы всѣхъ поселянь отъ 20-ти до 60-ти лѣтъ; б) долгъ ихъ препроводять черезъ пороги по очереди казенные и частные суда и плоты, производитъ чистку пороговъ и другія казенныя въ семъ отношеніи работы; в) за згонъ каждого судна и плота, какъ казеннаго, такъ и частнаго, платить имъ по 10 руб., а за работы — по 35 к. въ день; г) деньги за згонъ судовъ собираются въ ихъ общество, а по окончаніи судоходства производится раздѣлъ, сіе должно быть предоставлено всему лоцманскому обществу, начальство же смотритъ только, чтобы по слу-

¹⁾ А. Скальковскій, Хронологич. обзорѣніе, Одесса, 1838 г., т. 2-й, стор. 118.

²⁾ Журналь Мин. Пут. Сообщ. 1874 г., кн. 2-а, стор. 9.

³⁾ „Русское Судоходство“, СПб, 1908 г., октябрь, стор. 106, книжка А. Ловайського, стор. 14.

⁴⁾ А. Скальковскій, Хрон. обзор., Одесса, 1838, II, 118.

чаю жалобъ при раздѣлѣ денегъ произойти могутихъ, чинено было справедливое и по мѣстнымъ обстоятельствамъ и обычаямъ разбирательство; д) на сей конецъ имѣють они избрать изъ среды себя атамана, казначея и писаря. Въ отвращеніе же злоупотребленія при издержкѣ денегъ, лица эти отдають отчетъ въ нихъ поставленнымъ отъ Министра Путей Сообщенія начальникамъ, которыми бытъ: директору производителю работъ, живущему въ Каменкѣ и смотрителю I-го класса оныхъ пороговъ; е) они освобождены съ ихъ семействами отъ всѣхъ повинностей и даже отъ рекрутства¹⁾.

Коли ми порівняємо згадану постанову з „Правилами объ устройствѣ лоцмановъ при Боровицкихъ порогахъ“, виданихъ ще року 1720, то побачимо, що вони аналогічні²⁾ принаймні з зовнішнього боку; внутрішній-же розвиток організації дніпрових лоцманів ішов самобутнім шляхом.

25 років лоцмани керувалися наведеною постановою, як своїм уставом. Р. 1834 роботи над каналами було поновлено. Лоцманів притягнуто було тепер до праці як робочу силу. Головний управитель департаменту шосейних та водяних сполучень р. 1836 видає нові інструкції спеціально для лоцманів дніпрових порогів. Та інструкція мала своїм завданням узаконити вироблені самим життям лоцманським правила внутрішнього ладу, надати адміністративного авторитету Конторі, використовувати її ще більше в інтересах уряду.

За цією інструкцією отаман стає справжнім агентом державної влади, особою, контрастигнутою від уряду. Йому надається право карати лоцманів своєю волею і навіть на тілі. Сами лоцмани мусіли працювати на каналах у незвичайно тяжких умовах (у воді) за мізерну платню — 22⁸/₇ коп. ср. на день³⁾. В наслідок такої важкої роботи та голоду, серед лоцманів починаються епідемічні хвороби, що особливо лютували р. 1849, коли вимерло багато родин⁴⁾. „Канальські“ роботи тривали аж до р. 1854.

Дальшим переломним моментом у сословному житті лоцманів була доба реформ Олександра II-го.

За маніфестом 19 лютого лоцманів слід було звільнити від їхньої обов'язкової повинности, бо-ж вони і de facto, і de jure були справжні кріпаки. Уряд опинився перед колізією. З одного боку не можна обминути маніфеста, а з другого — не можна залишитися без лоцманів. Щоб якось розв'язати цю справу, департамент шосейних та водяних сполучень 14 березня 1861 року доручає начальникові 3 відділу Київської округи шляхів Керсновському докладно розглянути справу в приводу заміни

¹⁾ Журналь Мин. Пут. Сообщ., 1874 р., кн. 2, стор. 10; за ним згадані праці І. Кранца і А. Іловайського.

²⁾ Уставъ Пут. Сообщ. (тома 12 го, ч. I, Св. Зак.) СПб, 1908 г., стор. 47.

³⁾ Лоц. Кам'янки архів, відомості за виплату грошей; Афанасьевъ-Чужбинскій, op. cit., 68.

⁴⁾ Журналь Мірской Сходки лоцмановъ днѣпр. пороговъ з 8 квітня 1850 р., № 6.

лоцманської обов'язкової праці чимсь иншим на нових началах ¹⁾. Керсновський подав проекта, який в основі своїй зводиться до того, щоб з лоцманських сіл утворити волость, ті права, що були за лоцманами, залишити надалі, від роботи в порогах їх звільнити, а за те, що лоцмани не нестимуть обов'язків рекрутчини, вони компенсуватимуть роботою, проводячи транспорти через пороги ²⁾.

Після Керсновського подав свого проекта інженір Палібін (урядовець департаменту сполучень). В тому проекті було детальніше регламентовано права і обов'язки лоцманів. Лоцманами мали бути тільки ті особи, які склали спеціального іспита; вони тільки й мали право на пільги, інші-ж мусли перейти до розряду державних селян ³⁾.

За проектом міністерства шляхів малося встановити вільних лоцманів, додержуючися затверженого од царя р. 1861 положення; дарувати лоцманам права вільних сільських хліборобів, дати їм землю та оподаткувати, а за службу надати пільг. Лоцманом міг бути тільки той, хто склав відповідного іспита ⁴⁾.

Після проекту мін. шляхів, ніби-то на захист його, з своїми мотивами виступив інж. Мельніков. Він доводив, що протягом багатьох років скарбових транспортів проходило через пороги обмаль (пересічно не більше од 22 суден та 35 плотів на рік), а то все приватні. Держава, тримаючи по-над 1500 чоловіка, що з них не бере жадних податків та звільняє від рекрутчини, зазнає, безперечно, від того не аби-яких збитків. Обов'язкова-ж праця лоцманів без окремої платні негативно відбилася-б на справі.

Як гадає Мельніков, доцільніше було-б скасувати обов'язкову працю, замінивши її найманими робітниками, що їх можна було-б понабирати з старих лоцманів та селян з околичних сіл, які цілком замінять тих лоцманів, що були. Конкуренція-ж їх поміж собою доведе платню за провід транспортів до мінімального розміру ⁵⁾.

Та цьому останньому проекті аж ніяк не спочували власники суден та плотів, бо побоювалися, що можуть залишитися зовсім без лоцманів. Складання проектів та листування різних установ поміж собою з приводу тих проектів, різні мотивації та доводи тяглися 11-ть з лишнім років без жадних наслідків, а час ійшов і лоцмани працювали. Нарешті мін. шляхів вирішило зібрати певні та разом з тим детальні й всебічні відомості за лоцманів, їхню службу, земельне питання і, навіть, хатне господарство кожного лоцмана. Року 1872 воно відряджає до Лоцманської Кам'янки віце-директора департаменту шосейних та водяних сполучень Клавса, що й збирає ці відомості.

На підставі матеріалів, що їх уважно зібрав Клавс, міністр шляхів Пос'ет 25/V 1878 року вдавсь до „Главнаго Комитета объ устройствѣ

¹⁾ Журналь Мин. Пут. Сообщ. 1874 г., кн. 2, стор. 28.

²⁾ Ibid., стор. 29—30.

³⁾ Ibid., стор. 31—35.

⁴⁾ Ibid., стор. 37—38.

⁵⁾ Ibid., стор. 36—37.

не можна було практикувати займанщину, як було доти. Що збільшувалася людність, то гостріше відчувалася нестача земельного фонду.

Та міністерство шляхів не дуже поспішалося складати доручені йому проекти. Вони були подані на розгляд Правуючого Сенату аж р. 1890. Між иншим, міністерство вважало за бажане:

1) „Освободить поселенныхъ Екатеринославской губернии и уѣзда въ селахъ Лоцманская-Каменка, Старые Кайдаки, Сурскіе Хутора и Широкое Днѣпровскихъ лоцмановъ отъ лежащей на нихъ повинности промда судовъ и плотовъ черезъ Днѣпровскіе пороги;

2) Предоставить Министру Путей Сообщенія право утвердить уставъ Общества лоцмановъ для провода судовъ и плотовъ черезъ Днѣпровскіе пороги и принимать въ составъ сего общества бывшихъ Днѣпровскихъ лоцмановъ, если они изъявятъ согласіе подчиниться правиламъ вышепомянутого устава и

3) Осуществить поземельное устройство жителей вышеупомянутыхъ селеній на изложенныхъ въ томъ представленіи правилахъ“¹⁾.

Названі проекти довго обговорювано по різних міністерствах, повертано для пророблення катеринославському губернаторові й губерніяльному присутствію. Тільки після довгих „проробок“, куди притягалися навіть і досвідчені лоцмани, представники від лоцманської г-ди, нарешті року 1909 законопроект ухвалено у Раді міністрів²⁾. Як було в цьому проекті вирішено земельне питання лоцманського товариства, ми побачимо далі. Та все це аж ніяк не припинило суперечок між лоцманами і тяганини, яка виникла між ними в 900 роках, бо власне для суперечок були причини більше внутрішні лоцманські, аніж зовнішні, як про це ми довідаємося після детальної аналізи взаємовідносин лоцманства з начальством та між собою.

В такому стані питання про лоцманів і їхню внутрішню організацію застала революція р. 1917.

ВНУТРІШНІЙ АДМІНІСТРАЦІЙНИЙ УСТРІЙ ЛОЦМАНІВ.

З року 1811 лоцманам надано було право обирати з-поміж себе отамана, скарбника та писаря (відома вже нам постанова Ради головного директора суходільних та водних сполучень), а з ним звязане право на самоврядування.

Відтоді починає існувати лоцманська організація з ознаками свого внутрішнього самоврядування. Архівні матеріали подають відомості, що вже в першій третині ХІХ століття лоцманство являло собою цікаву що-до форми управління організацію, на чолі з виборними особами, які під доглядом урядовців мін. шл. керували всім життям лоцманства не тільки професійним, ба й загально-господарчим.

¹⁾ М. П. С. Відбиток доповіді „Объ устройствъ Общества Днѣпровскихъ Лоцмановъ“ 30 январа 1910 г., № 1110/43, стор. 4.

²⁾ Ibid., стор. 5.

на цій підставі лоцманські села були передані до відання загальних установ у селянських справах ¹⁾.

Таким чином, ми бачимо, що за згаданим наказом лоцманів оголошено як „государственныхъ крестьянъ“. З другого-ж боку мін. шлях. доручено було розробити питання що-до скасування „лежащей на лоцманахъ повинности“ та ще таким способом, щоб замінити тую повинність іншими заходами, „кои обезпечивали бы судоходство по симъ порогамъ“ ²⁾.

В наслідок постанови Головного Комітету, міністерство шляхів року 1879 вносить в „Уставъ Путей Сообщенія“ окремого артикула (додаток до 281 арт.) про дніпрянських лоцманів. Артикул той стосувався тільки до лоцманів-професіоналів, що займалися виключно лоцманством. Він був такого змісту:

1) „Впредь до особаго распоряженія проводъ судовъ и плотовъ черезъ Днѣпровскіе пороги лежитъ на обязанности населенія Днѣпровскаго Лоцманскаго округа; 2) отбываніе повинности производится существовавшимъ до 1879 года порядкомъ подъ наблюдениемъ мѣстныхъ учреждений Мин. Пут. Сообщенія; 3) до отмѣны повинности по проведу судовъ и плотовъ за населениемъ Лоцманскаго общества сохраняется свобода отъ казенныхъ податей и повинностей; всѣ прочіе обязательныя для сего населенія работы на порогахъ отмѣняются съ замѣной ихъ трудомъ вольнонаемнымъ“ ³⁾.

Отже виходить, що застосування акта 1861 року до лоцманів не тільки що спізнилося трохи чи не на 18 років, але й по суті нічого не змінило. Урівнявши лоцманів з селянством тільки з погляду адміністративного, піддавши їх віданню звичайних установ у справах селянських, постанова р. 1879 проте залишала непорушною обов'язкову повинність проводити суда через пороги. І з утворенням Лоцмансько-Кам'янської волости з трьох лоцманських сіл (окрім Л. Кам'янки — Старий Кодак та с. Широке) лоцмани не виходять з-під відання Київської округи шляхів, яка в особі начальника катеринославського відділу цієї округи стежить за тим, щоб лоцманську повинність виконувано правильно.

Разом із згаданою вище постановою р. 1879, як зазначено, міністрові шляхів не пізніше як 1 січня 1880 року доручено було подати проекта реорганізації лоцманської громади на підставі скасування обов'язкової лоцманської повинности, а так само — земельного впорядкування лоцманської людности ⁴⁾. Останній пункт був обумовлений аграрною кризою серед лоцманів. Природне зростання людности призвело до того, що вже з р. 1858 у лоцманів стало скупо на землю. З цього часу вже

¹⁾ Ibid., стор. 5.

²⁾ М. П. С. доповідь „Объ устройствѣ О-ва Днѣпр. Лоцмановъ отъ 30/1 1910 г.“, № 1110/43.

³⁾ Уставъ Пут. Сообщ. Томъ XII Свод. Закон. Прилож. къ ст. 271 устава Путей Сообщенія по продолженію 1906 года. С.-Петербург. 2-ое изд. 1908 г., стор. 195; за нимъ И. Кранцъ та А. Иловайскій, згадувані вище праці.

⁴⁾ Объ устройствѣ О-ва Днѣпр. Лоцмановъ, докладъ М. П. С. 30 января 1910 г.

не можна було практикувати займанщину, як було доти. Що збільшувалася людність, то гостріше відчувалася нестача земельного фонду.

Та міністерство шляхів не дуже поспішалося складати доручені йому проекти. Вони були подані на розгляд Правуючого Сенату аж р. 1890. Між иншим, міністерство вважало за бажане:

1) „Освободить поселенныхъ Екатеринославской губерніи и уѣзда въ селахъ Лоцманская-Каменка, Старые Кайдаки, Сурскіе Хутора и Широкоє Днѣпровскихъ лоцмановъ отъ лежащей на нихъ повинности провода судовъ и плотовъ черезъ Днѣпровскіе пороги;

2) Предоставить Министру Путей Сообщенія право утвердить уставъ общества лоцмановъ для провода судовъ и плотовъ черезъ Днѣпровскіе пороги и принимать въ составъ сего общества бывшихъ Днѣпровскихъ лоцмановъ, если они изъявятъ согласіе подчиниться правиламъ вышеупомянутаго устава и

3) Осуществить поземельное устройство жителей вышеупомянутыхъ селеній на изложенныхъ въ томъ представленіи правилахъ“¹⁾.

Названі проекти довго обговорювано по різних міністерствах, повертано для пророблення катеринославському губернаторові й губерніяльному присутствію. Тільки після довгих „проробок“, куди притягалися навіть і досвідчені лоцмани, представники від лоцманської г-ди, нарешті року 1909 законопроекта ухвалено у Раді міністрів²⁾. Як було в цьому проекті вирішено земельне питання лоцманського товариства, ми побачимо далі. Та все це аж ніяк не припинило суперечок поміж лоцманами і тяганини, яка виникла поміж ними в 900 роках, бо власне для суперечок були причини більше внутрішні лоцманські, аніж зовнішні, як про це ми довідаємося після детальної аналізи взаємовідносин лоцманства з начальством та поміж собою.

В такому стані питання про лоцманів і їхню внутрішню організацію застала революція р. 1917.

ВНУТРІШНІЙ АДМІНІСТРАЦІЙНИЙ УСТРІЙ ЛОЦМАНІВ.

З року 1811 лоцманам надано було право обирати з-поміж себе отамана, скарбника та писаря (відома вже нам постанова Ради годовного директора суходільних та водних сполучень), а з ним звязане право на самоврядування.

Відтоді починає існувати лоцманська організація з ознаками свого внутрішнього самоврядування. Архівні матеріали подають відомості, що вже в першій третині ХІХ століття лоцманство являло собою цікаву що-до форми управління організацію, на чолі з виборними особами, які під доглядом урядовців мін. шл. керували всім життям лоцманства не тільки професійним, ба й загально-господарчим.

¹⁾ М. П. С. Відбиток доповіді „Объ устройствѣ Общества Днѣпровскихъ Лоцмановъ“ 30 января 1910 г., № 1110/43, стор. 4.

²⁾ Ibid., стор. 5.

Головною владою у лоцманів був сход. Він збирався за положенням, що виходило з дійсної необхідности, не менше як двічі на рік та розв'язував справи біжучого характеру. Окрім чергових, скликувано сход лоцманський, коли справи були надзвичайні та невідкладні, а так само на вимогу представника міністерства шляхів.

Про час, коли має бути скликано сход, сповіщалося начальника катеринославського відділу мін. шляхів, або його заступника, що санкція їхня була потрібна на особливо важливі лоцманські сходи. Через те, що окрім двох головних лоцманських сіл Кодаку й Лоцм. Кам'янки, які були одне від одного недалечко, жили лоцмани ще по хуторах за 40 верстов, а щоб на сход могли вчасно прибути всі лоцмани та ще з готовою думкою про відповідні питання, — то про денний порядок сходу сповіщали заздалегідь. За правосильний сход уважався тоді, коли було дві третини від кількості всіх лоцманів. З року 1855¹⁾ сход обирав уповноважених — одного на 10 дворів. Ці уповноважені розв'язували лоцманські справи другорядного значіння. Чергові сходи відбувалися на-провесні перед навігацією та глибокої осени, після того, як закінчиться навігація²⁾. Цей час для лоцманів був найзручніший, бо лоцмани завжди всі були вдома й вільні від судноплавства та польових робіт. Надзвичайні сходи та позачергові найчастіш відбувалися взимку.

В компетенцію сходу ввійшло: обрання отамана, скарбника, писаря й інших службових осіб, обрання членів ревізійної комісії, встановлення розміру утримання всім службовим особам, розгляд та затвердження звідомлень отамана, приймання нових членів до лоцманської громади, обрання досвідчених лоцманів, які робитимуть іспити молодикам, що хочуть бути лоцманами, розподіл лоцманів по статтях, призначування утримання за службу на вартових та ратувальних дубах, заснування капіталів та розпоряджання ними, встановлення розміру відрахувань з лоцманського заробітку на громадські витрати, питання про поліпшення лоцманського ремесства, суд над лоцманами, що зробили невеличкі провини (внутрішнього характеру), розгляд різних скарг та погагоджування непорозумінь поміж самим лоцманством³⁾.

З усіх перелічених прав і обов'язків сходу, тільки право обирати ревізійну комісію заведено з року 1879, решта є наслідок практичного життя й лоцманської служби; про них відомо з архівних матеріалів принаймні з року 1836.

На обрання отамана та приймання нових членів у товариство вимагалася обов'язкова згода двох третин із присутніх на сході, всі-ж інші питання розв'язувано простою більшістю голосів. Голосування було відкрите. Отаман запитував про згоду на те чи інше вирішення. Зібрані

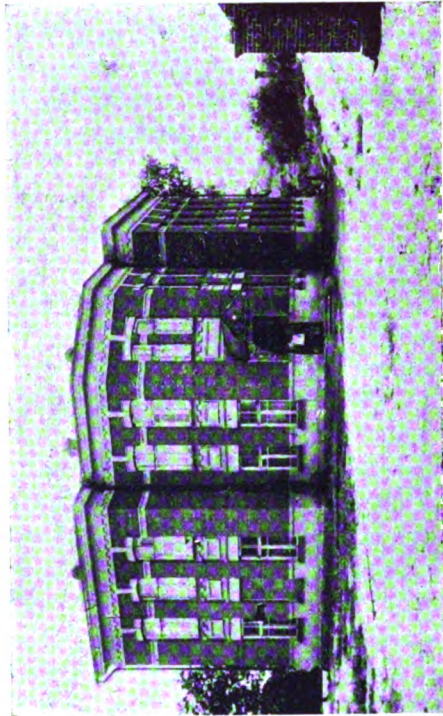
¹⁾ Журналь Мірской Сходки лоцмановъ въ Двѣпровскихъ порогахъ 20/XI 1855 г., № 11, стор. 27.

²⁾ Там-же, Журн. М. Сходки 4/I 1855 г., № 2, 11/XII 1855 г., № 17.

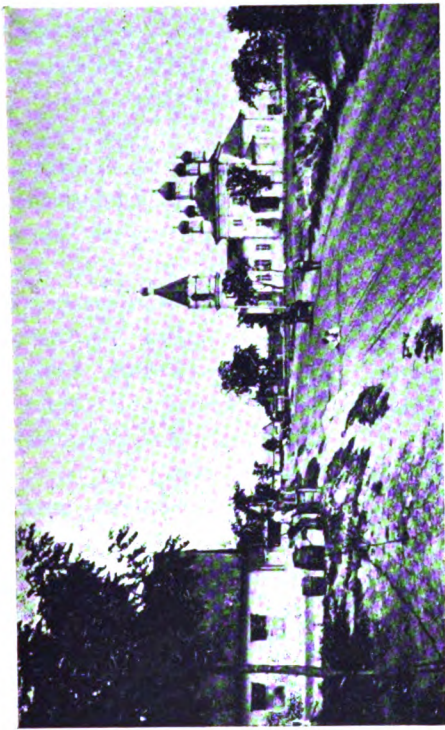
³⁾ Журн. М. П. С. 1874 г., кн. 2, стор. 62.

„Казенний дом“.

Школа в с. Лоцманській-Кам'янці.
Світлина П. Козаря (1928).

Вулиця в с. Лоцманській-Кам'янці.

відповідали „согласні“ або „не согласні“. Всі приговори сходу записувалися до „журналу мірських сходок“; їх підписували всі присутні письменні лоцмани. Приговор стверджувався лоцманською печаткою (див. малюнок).

З року 1862 запроваджено було кондуїтні списки й постанови приймали правильним балотуванням¹⁾, але це було тільки в тих випадках, коли треба було обрати службових осіб; у всіх-же інших випадках перебувалися без балотування, а робили „по-старому“.

Постанови сходу про обрання отамана та приймання нових членів до громади набирали законної сили після затвердження їх од начальника катеринославського відділу мін. шл.; решту-ж затверджував помічник „Инспектора Судоходства“, що жив у с. Лоцманській Кам'яниці. Особи, незадоволені постановою лоцманського сходу, мали право опротестувати та скаржитися начальникові III відділу мін. шл., який міг повертати постанову сходу для другого обговорення, хоч випадків таких було дуже мало.

ЛОЦМАНСЬКА КОНТОРА.

Отаман, згодом і помічники його, скарбник та писар обиралися на лоцманській сході на 3 роки. Ці три особи становили лоцманську адміністрацію, так звану „Контору“²⁾. Контора містилася в спеціально збудованому року 1832 чималому приміщенні. Там переховувано всі лоцманські документи, скарбницю, печатку.

На обов'язкові отамана було: складати списки лоцманів та лоцманських учнів, збирати відомості про моральні прикмети осіб, що бажають вступити до лоцманської громади, встановлювати чергу лоцманів на виконання їхніх обов'язків, призначати чергових лоцманів на судна та плоти, одержувати від власників транспортів платню за сплав та видавати їм у тому квитки, провадити грошові розрахунки між лоцманами та їхніми помічниками, призначати або наймати лоцманів на вартові та ратувальні дуби. За вказівками сходу отаман розпоряджається громадськими коштами, скликає чергові та надзвичайні сходи, переводить у життя постанови сходу, подає до весняного чергового сходу звідомлення про свою діяльність та звідомлення про становище громадських коштів, доглядає за належним виконанням лоцманських обов'язків, навіязує зносини з відповідними установами та особами в громадських справах, оглядає всі транспорти, що мають рушити на пороги. Отаман мав свою окрему печатку з написом: „П. Старшаго Отамана Лоцмановъ Днѣпровскихъ пороговъ“ та нагрудний значок.

Коли отамана немає або він слабкий, отаманські обов'язки виконує його помічник. Спочатку у старшого отамана помічник був один, зго-

¹⁾ Архів у с. Лоцман. Кам'яниці 1862 р., стор. 51.

²⁾ Журналъ мірск. сходки Днѣпровскихъ лоцмановъ 1865 г., стор. 108.

дом-же до отамана сход обирав декілька помічників за числом лоцманських сіл. У своїх селах, що повстали з хуторів, ці помічники старшого отамана (а в своїй селі просто отамани) були адміністраторами та „хазяїнами“ громадського лоцманського господарства.

На отаманів та їхніх помічників обирали досвідчених лоцманів не молодших як 38 років з „стойкимъ характеромъ и хорошимъ поведєніємъ“¹⁾ та „способныхъ и какъ извѣстныхъ, что никто изъ (нихъ) суду и штрафамъ никогда и ни за что не подвергался“²⁾.

Скарбник лоцманський був так-би мовити правою рукою отамана в галузі фінансово-господарчій. Він подавав (щороку в січні місяці) кошториси на затвердження лоцманського сходу, керував господарством громади, тримав у себе ключі від повітки для лоцманського технічного реманенту та, за вказівками отамана, керував лоцманськими коштами.

Лоцманський писар провадив усю канцелярську справу. За писаря могла бути особа добре письменна з хорошим почерком. Щоб підготувати в писарі, лоцмани посилали своїх дітей помічниками до писаря; вибувши в науці 3—10 років, вони могли сами стати писарями. Бувши писарчуками, вони здобували по 5 крб. на рік утримання від лоцманської контори³⁾. Згодом, коли було виділено з основних лоцманських сіл хуторі, на допомогу отаманам обиралися й по хуторах (після — селах) писарі, що одбували писарські обов'язки в лоцманських „провінціях“.

Окрім зазначених виборних 3-х адміністративних осіб, лоцмани мали ще виборних та спеціально виборно-найнятих осіб для обслуговування різних галузів праці в лоцманській організації. З кошторису лоцманського року 1855 видно, що всього людей було 32 чоловіка:

Старший отаман з утриманням . . .	35 крб. на рік	
Писар	35 крб.	„
Його помічники, 4 хлопці × 5 крб. . .	20 крб.	„
Скарбник.	20 крб.	„
Два гамазейщики	30 крб.	„
Отаман с. Лоцм. Кам'янки	24 крб.	„
Його помічник	20 крб.	„
4 десятники	20 крб.	„
Отаман с. Ст. Кодаку.	15 крб.	„
Його помічник	12 крб.	„
Писар	9 крб.	„
2 десятники.	10 крб.	„
Отаман Шярочанськ. хутор.	15 крб.	„
Його помічник	9 крб.	„
Десятник.	4 крб.	„
Отаман Сурських хуторів	10 крб.	„

¹⁾ Журналъ мірск. сходки Днѣпровскихъ лоцмановъ 1870 г., стор. 160.

²⁾ Архив в с. Л.-Кам'янці. Журн. м. ст. 25/III 1862 г., № 9, стор. 63.

³⁾ Ibid., 1855 г., № 8, стор. 23.

4 сторожі лоцман. церкви	12 крб.	„
Сторож гамав. та сушарні.	7 крб.	„
2 візники.	36 крб.	„
Коваль	10 крб.	„
<hr/>		
Разом	53 крб. на рік ¹⁾ .	

Такий штат лоцманської контори додержався, як видно з архівних справ, з п'ядесятих років аж до р. 1879, коли, в зв'язку з реформою, сільські отамани замінені були на старостів, а деякі інші виборні урядовці перейшли на утримання сільських управлінь. За наших днів лоцманська контора складалась з трьох отаманів, яких обирали по 1 з кожного лоцманського села (Лоцманської Кам'янки, Кодака й Сурських Хуторів; с. Широке з часом зовсім одійшло від лоцманської служби). Отаман з Лоцманської Кам'янки, як в осередку лоцманської людности, уважався за старшого; решта двоє — його помічники. Старший отаман мав утримання 50 крб., а помічники — по 15 крб. на рік. При конторі було 1—3 розсылних, для старшого отамана був спеціальний човен для службових потреб. Бюджет контори становив приблизно 1000 крб. на рік²⁾.

ПОДІЛ ЛОЦМАНІВ НА СТАТТІ.

На підставі інструкції міністерства шляхів р. 1836 всіх лоцманів було поділено на 3 статті, причому за лоцманів першої статті уважали тих, хто спеціалізувався на переправі суден; друга стаття переправляла плоти; помічників двох зазначених розрядів зараховано було до 3 статті³⁾. За повноправних членів громади уважалось тільки перші дві статті. Пізніше вони стали зватися „судовими“ (перша стаття) та „плотовими“ (друга стаття) лоцманами⁴⁾, хоч офіційний поділ на три статті зберігся аж до самої революції 1917 р. Третя стаття згодом стала зватися „учениками“, які прикріплені були до певних лоцманів тієї чи іншої статті⁵⁾. Зразу по заведенні цього поділу всього лоцманства на статті, терміни „перша“ чи „друга“ стаття мали певне градаційне значіння. Лоцман другої статті був, очевидно, нижчий що-до своєї кваліфікації від лоцмана першої статті. Так виснувати можна з того, що перейти, напр., з другої статті до першої можна було тільки за спеціальною ухвалою сходу⁶⁾. Пізніше вислів „перша“, „друга“ стаття втратив свій кваліфікаційний зміст, а характеризував тільки професійний ухил лоцмана. Учень лоцмана першої статті, склавши іспита, механічно уважався за лоцмана першої статті, так само, як учень лоцмана другої статті сам ставав второстатчиком. За проектом статута р. 1910 гадалось скасувати цей поділ, як непотрібний у житті, і завести тільки дві категорії — лоцмани та лоцманські учні⁷⁾.

¹⁾ Ibid., № 3, стор. 8. ²⁾ Иловайскій, *op. cit.*, 17.
³⁾ Ж. М. П. Сообщ., *op. cit.*, 22. ⁴⁾ Иловайскій, *op. cit.*, 20.
⁵⁾ Ibid. ⁶⁾ Ж. М. П. Сообщ., *op. cit.*, 26.
⁷⁾ Иловайскій, *op. cit.*, 21.

Окрім звичайних лоцманів саме життя утворило ще деякі додаткові категорії, які потім посідали видатне місце в лоцманській практиці. Це так звані „партійонні“ лоцмани та „дяді“.

„Партійонним“ лоцманом звався той особливо досвідчений і путящий лоцман, який, на запрошення власників суден чи плотів, ставав на чолі цілої партії транспорту незалежно від призначених на кожній сплавній одиниці офіційних статійних лоцманів. Часом ті самі власники, щоб краще забезпечити щасливий сплав через пороги, до офіційно призначених на їхній транспорт лоцманів, брали консультанта з старих та досвідчених лоцманів, які й звалися „дядями“. „Дядів“ найчастіше брали до молодих лоцманів, яким власники побоювались довірити вантаж.

І „партійонних“ і „дядів“ запрошували власники, але затверджував їх завідувач сплаву¹⁾. Що-до лоцманської науки, ученського стажу, іспиту та самої лоцманської служби — про це див. спеціальну статтю М. Тарасенка.

ЛОЦМАНСЬКА ЛЮДНІСТЬ.

Про кількість лоцманської людности протягом існування громади по рік 1775 систематичних архівних чи документальних даних ми не маємо. Автор книги „Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии“ повідомляє, що р. 1768 в Старому Кодаці було 50 приходських дворів та 32 бездвірних хати²⁾. Можливо, що ці бездвірні хати належали саме отим утікачам з різних місць України, яких вабило тутешнє вільніше життя. За тим-же автором, в цих 82 хатах жило 1015 чоловіка³⁾. На жаль, про Л. Кам'янку за той-же час відомостей немає. Р. 1785, коли закладено першу лоцманську групу після скасування Січи, лоцманів було 42 чоловіка⁴⁾, р. 1787 їх було вже 121⁵⁾. Повних відомостей, які-б дали змогу нам уявити собі людність С. Кодака та Л. Кам'янки і який % з них лоцманував, повторюємо, немає. Ми повинні обмежитися тільки тими уривчастими даними, що їх зберегли рештки лоцманського архіву, або-ж які дійшли до нас у працях наших попередників. За А. Скальковським до р. 1794 до лоцманів було приписано 545 чол.⁶⁾, за „Запискою“-ж на підставі потьомкінських ордерів до лоцманського стану заведено було 673 чоловіка⁷⁾. Значно пізніше, в 60-х роках, лоцманська громада дуже боролася проти такого приписування людей лоцманам невідомих⁸⁾. Сповідний розпис церкви с. Лоцманської Кам'янки за р. 1814 налічує в цьому селі та С. Кодаці 739 чоловіків, 706 жінок та 333 дітей⁸⁾. Р. 1846, як це видно

¹⁾ Иловайский, *op. cit.*, 21.

²⁾ Еп. Θεодосій, *Матеріали*, 72.

³⁾ *Ibid.*, 73.

⁴⁾ Журн. М. П. Сообщ., 1874, II, 7.

⁵⁾ *Ibid.*, с. 8—9.

⁶⁾ А. Скальковскій, *Хрон. Обзор.*, II, 232.

⁷⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 9.

⁸⁾ Журн. мірск. сходки 1861, с. 38, 44. В архіві Лоцм. Кам'янки.

з „Наказу № 186“¹⁾, по всіх лоцманських селах було 1289 чоловіка мешканців, з них лоцманів придатних до сплаву 693²⁾. За ревізіями 1835, 1850 та 1858 рр. рух лоцманської людности виглядав так:

	1835		1850		1858	
	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.
Лоц. Кам'янка	650	680	648	655	721	678
Ст. Кодак	380	403	396	400	371	378
Сурські хут:						
З Лоц. Кам'янки	73	67	71	61	93	104
З С. Кодаку	8	6	13	12	20	29
Широч. хуторі:						
З Лоц. Кам'янки	81	91	93	95	115	136
З С. Кодаку	88	91	101	107	211	182
Разом	1289	1338	1322	1330	1351	1507 ³⁾

Р. 1872, коли урядовець міністерства шляхів Клавс обслідував лоцманські селища, на 15 серпня т. р. наявної людности було:

	ч.	ж.
Лоцм. Кам'янка	1016	1006
Ст. Кодак	422	464
Хут. Сурські	188	218
Хут. Широкому	480	459
Разом	2106	2147 ⁴⁾

За цими останніми відомостями на родину припадає наявних душ:

	ч.	ж.	обох статів
В Л. Кам'янці	2,46	2,41	4,84
„ С. Кодаці	2,33	2,63	5,02
„ Х. Сурських	2,84	3,30	6,15
„ Х. Широчанських.	3,05	2,92	5,91 ⁵⁾

Автор „Записки“, уміщеної в „Журналъ Мин. Путей Сообщенія“ за р. 1874, рівняючи ці дані що-до кількісного складу родини р. 1872 з такими-ж даними р. 1835, коли в Л. Кам'янці припадало на родину 5,79 душі обох статів, С. Кодаці — 6,5, хут. Сурських — 7,7, а в Широкому — 7,23, — робить справедливий висновок, що в лоцманів з 30-х років загострюється процес здрібнення родини⁶⁾. До того самого висновку приходять він і порівнявши дані 1872 р. з даними до деяких європейських держав р. 1861⁷⁾.

1) Зап. Од. О-ва И. и Д., III, с. 586. 2) Ibid.
 3) Ж. М. П. Сообщ., 1874, III, 92.
 4) Ibid., II, 40. 5) Ibid.
 6) Ibid. 7) Ibid.

STANFORD LIBRARIES

Той-же автор одзначив дуже невисокий приріст людности за 1835—1850 рр., як це видно з такої таблиці:

З 1835—1850 рр. приріст становив	0,83%
" 1850—1858 " " "	14,1%
" 1858—1872 " " "	39,9%

З 1835—1872 р. приріст становив 61,6%¹⁾.

Причини такого невисокого природнього зростання полягали у побутових умовах. Тяжка й обов'язкова праця на порогах, особливо за тих часів, коли споруджувано канали, була найголовнішою тому причиною.

Далі в нашому розпорядженні є тільки статистичний матеріал спеціально що-до наявних статійних лоцманів з р. 1852—1872.

Роки	1-ої ст.	2-ої ст.	3-ої ст.	Всього
1852	85	126	464	675
1853	81	126	457	664
1854	76	123	468	667
1855	73	112	379	564
1856	94	152	471	717 ²⁾
1857	96	157	481	734
1858	93	160	471	724
1859	97	152	451	700
1860	126	193	442	761
1861	126	165	480	761
1862	124	164	475	763
1863	125	160	415	700
1864	126	226	582	934
1865	142	203	516	861
1866	150	198	477	825
1867	147	193	463	803
1868	165	224	442	831
1869	161	251	478	890
1870	160	245	460	865
1871	219	308	430	957
1872	210	269	358	837 ³⁾

¹⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 41.

²⁾ У даних за цей рік за „Ж. М. П. С.“ є різниця. На стор. 18 (1874, II) показано 714 чол. (I, стор. 94, II, стор. 150, III) — 470 чоловіка, а на стор. 91 (1874, III) — подані цифри.

³⁾ Ж. П. Сообщ. № 874, III, 91.

Як бачимо, найбільше прогресувало зростання 1-ої статті, далі другої. Помічаємо так само деяку тенденцію до зменшення 3-ої статті. 1-ої статті за 20 р. зросло на 125 чол., 2-ої на 143, третьої в цілому зменшилося на 106 чол.

З р. 1872 до 1894 ми не маємо жадних відомостей про лоцманів. Іловайський¹⁾ подає таку таблицю наявного складу статійних лоцманів в р. 1894 по 1909. На жаль, тут уже немає відомостей про лоцманів 3-ої статті.

Роки	1 стаття	2 стаття	Всього
1894	95	310	405
1895	92	298	390
1896	93	300	393
1897	93	300	393
1898	93	300	393
1899	80	281	361
1900 ²⁾	80	312	392
1901	72	305	377
1902	66	281	347
1903	61	280	341
1904	59	275	334
1905	51	256	307
1906	58	291	349
1907	65	404	469
1908	63	378	441
1909	61	369	420

За ці роки спостерегаємо зменшення першої статті. Починаючи з р. 1899 лоцманів першої статті стає менше, як було р. 1852 (85), а в 1902 — менше, як р. 1855, коли їх узагалі було найменше за означений період (1852—1872 рр. та 1894—1909). Зате значно збільшується весь час друга стаття: з 1852 по 1909 р. вона має приріст на 243 чол.

Основні селища лоцманів були — Старий Кодак та пізніше — Лоцманська Кам'янка, що потім зробилася лоцманським адміністративним осередком. Згодом, на початку вже XIX століття, виходні з цих сіл,

¹⁾ Іловайський, оп. с. 29.

²⁾ З постанови Катериносл. Губ. Приєутствія р. 1900 (див. вище) ми знаємо, що на 1/VII 1900 р. всієї лоцманської людности було 1534 ревізьких і 4437 наявн. мешканців чоловічої статі по всіх лоцм. селах. Р. 1913 у Лоцм. Кам'янці було людности 23155 чол. та 2414 жінок, а в с. Кодаці — 1182 чол., 1091 жінок, Сурських хуторах — 577 чол. і 552 жінки (Вся Екатер. Губ. Ек-въ, 1913, с. 15).

головно люди нездатні лоцманувати, стали кидати старожитні місця й виселятися на дачу Пустош-Широку та по річці Сурі. Тут вони селилися хуторами, що й досі звуться у лоцманів „кишлами“. Хуторі ті згодом розрослися й утворили села — Сурські та Широчанські хуторі, що тепер відомі під назвою просто сіл Сурського та Широкого. В 30-х роках минулого століття ця колонізація відбувалася повним ходом; кількість пересельців збільшувалася тут дуже значно проти основних сіл. Так, напр., з р. 1835 по 1872 людність збільшилась у:

Лоцм. Кам'янці	49,11%
Стар. Кодакові	8,73%
Хуторах Сурських	163,6%
Хутор. Широчанських	208,8% ¹⁾

Ці цифри виразно промовляють, як значно хуторі збільшувались порівнюючи з іншими лоцманськими селами. Безумовно, хуторі давали приріст у людності за рахунок виїзду лоцманів з села Лоцманської Кам'янки та особливо Старого Кодаку.

З адміністраційного погляду ці хуторі підлягали лоцманській громаді, бо були юридично і фактично частиною лоцманської організації.

Р. 1837 на цих хуторах уже були свої отамани й писарі, що підлягали лоцманському центральному адміністраційно-професійному органі в Лоцм. Кам'янці²⁾.

З самого початку свого існування ці степові лоцманські села репрезентували собою ті групи лоцманської людности, які стреміли більше до хліборобства, як до лоцманування. Пізніше с. Широке в цілому зовсім вийшло з лоцманської громади.

ЛОЦМАНСЬКИЙ КАПІТАЛ.

Як було зазначено, за сплав транспортів через пороги заведено було спеціальну платню. Вона мінялася з бігом часу і набувала різних форм. З початку існування лоцманської організації це було постійне утримання — 25 крб. на рік, згідно з ордером Потьомкіна³⁾. Року 1811 платню було скасовано і замість неї заведено було відрядну винагороду по 10 крб. за судову одиницю, переправлену через пороги⁴⁾. Платня ця кілька разів мінялася що-до розміру; остання зміна була переведена р. 1848, коли за сплав одної судової одиниці призначено було: за судно до Кічкасу — 5, а до Запоріжжя — 6 крб. од кожного лоцмана; за пліт — 4 крб. 30 коп.⁵⁾. Ці гроші спочатку виплачувано було безпосередньо на руки лоцманам. Це призводило до того, що гроші не завсіди попадали туди, куди слід, і вже р. 1836 главноуправляючий шляхів граф Толь видав розпорядження, за яким справа з цими грішми повинна була трохи

¹⁾ Журналь М. П. Сообщ. 1874 г. Книжка 2, стор. 42.

²⁾ Арх. Лоцм. Кам'янки. Справа директора порогів 1837 р., стор. 952.

³⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 8. ⁴⁾ Ibid., 10. ⁵⁾ Ibid., 16.

врегулюватися: наказано видавати лоцманам на руки тільки половину; другу-ж половину рахувати на поворот боргу державі; коли-ж той борг буде повернуто цілком, то половину заробітків повертати на громадські потреби, а другу половину здавати до каси „Приказа Общественнаго Призврѣнія“, щоб скласти капітал „на случай неурожаевъ, или при другихъ подобныхъ обстоятельствахъ“¹⁾. Борг, про який тут говориться, виник у 20-х роках минулого століття. На той час лоцмани зазнали справжнього лиха. Платня надходила дуже неакуратно, і заробіток дуже зменшився; до того неврожаї та стихійні катастрофи підточили лоцманський] добробут остільки, що їм довелося клопотатися перед урядом про позику. Позику їм дано й не один раз, бо потреба в лоцманах була велика, а замінити їх було ніким. Протягом 20—30 років лоцмани мали від держави позики до 46.000 крб.²⁾. Отже, щоб гарантувати повернення тієї позики, Толь наказав половину лоцманського мита зараховувати на цей борг. Цей захід, розуміється, не дуже сприяв добробутові лоцманської громади, та зате забезпечував державну позику. Лоцманам пощастило сплатити її всю р. 1840³⁾. По тому, згідно з наказом Толєвим, згадана половина вже повинна була йти на запасний капітал, який призначався на допомогу громаді у випадках неврожаю, стихійного якогось лиха, то-що. Так держава замінила позику лоцманам їхніми-ж заробітками й тим забезпечила себе від необхідности їм допомагати.

Запасний капітал фактично став існувати з 1837 р. Рух його за пізніші часи виглядає так:

1846	13.756 крб.
1852	18.392 крб.
1856	25.130 крб. ⁴⁾
1857	30.624 крб. ⁵⁾
1865	37.892 крб. 93 коп. ⁶⁾
1871 на жовтень . . .	58.379 крб. 97 коп. без відсотків ⁷⁾ .

За 70-х років до капіталу що-року додавалось пересічно 3000 крб.⁸⁾.

¹⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 21.
²⁾ Сума ця складалася з таких позик:

Р. 1820	21.600 крб.
„ 1821	14.400 крб.
„ 1824	10.000 крб.
Разом	46.000 крб.

Р. 1826 за маніфестом частину цієї суми було подаровано, а решту лоцмани сплатили р. 1827. Далі були нові позик:

Р. 1832	4764 крб. 45 коп.
„ 1833—1834	40.000 крб.
Разом	44.764 крб. 45 коп.

(Журн. М. П. Сообщ., 1874, II, 13).

³⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 21. ⁴⁾ Ibid.
⁵⁾ Журн. мірск. сходки 1857, 82. ⁶⁾ Журн. мірск. сходки 1865, 103.
⁷⁾ Ж. М. Н. Сообщ., 1874, II, 21. ⁸⁾ Ibid.

Такий вихід був корисний тільки для держави; лоцманів він не міг задовольнити, бо, відкладаючи половину заробітку до запасного капіталу чи зараховуючи ту половину на поворот державної позики, вони мусіли одбирати ті гроші не де-інде як у себе-ж. За наказами, особливо р. 1848, лоцманові заборонялося вимагати додаткової оплати своєї праці від судовласника. І хоч ця неофіційна платня за сплав окрім державного мита дожила до революції 1917 року й часом досягала чималих розмірів, вона все-ж-таки, особливо в рр. 40—50 та й геть пізніше, була справою „доброго серця“ господаря транспорту. Отже, коли лоцмани втратили перспективи на державні позики, а тимчасом запасний капітал ще не став реальною силою, то в разі необхідности перед ними був тільки один вихід: індивідуальна позика за відсотки „за доброю згодою“.

Таке становище, розуміється, не могло задовольнити лоцманів. З часом було сплачено державний борг; зріс порядно й запасний капітал, а лоцмани все мусіли покривати дефіцит індивідуального господарства приватними позичками. Вже в р. 1855 лоцмани починають клопотатися, щоб невідгідний розподіл мита було змінено. Затвердивши кошториса на адміністраційно-громадські видатки на р. 1855, лоцмани обмірковували на цій черговій сходці й болюче питання про розподіл мита: „Мы находимъ — говорятъ лоцмани в журналі мирської сходки — что намъ, обязаннымъ проводомъ черезъ Днѣпровскіе пороги транспортновъ и производствомъ казенныхъ работъ, непрерывно, и вслѣдствіе того отвлекаемымъ отъ собственныхъ хозяйствъ, нѣтъ возможности довести этотъ источникъ благосостоянія до той степени, при которой можно бы продажею излишнихъ земледѣльческихъ продуктовъ, пріобрѣтатъ необходимыя наличныя деньги, какъ для домашнихъ нуждъ, такъ и для улучшения скотоводства и земледѣльческихъ орудій; что для сего недостаточно и тѣхъ денегъ, которыя получаютъ за работы и, наконецъ, черезъ такое стѣснительное положеніе, если не всё безъ исключенія, то многіе и даже большая часть изъ насъ, — не только для улучшения хозяйствъ, но даже и для обыденныхъ нуждъ прибѣгаемъ къ частнымъ займамъ на весьма невыгодныхъ условіяхъ, а черезъ это еще болѣе стѣсняется положеніе наше. Въ этихъ обстоятельствахъ, побуждаемые дѣйствительною необходимостью, мы единодушно и единогласно положили: просить милостиваго благоразрѣшенія Начальства, собирающуюся ежегодно изъ Всемиловивѣйше предоставленной намъ, за проводъ черезъ пороги транспортновъ платы сумму, распредѣлять съ нынѣшняго года слѣдующимъ образомъ: одну часть ея отчислять на ежегодныя общественныя надобности за приговоромъ общества съ утвержденія начальства, другую вносить въ приказъ общественнаго призврѣнія, на усиленіе запаснаго общественнаго нашего капитала, который простирается нынѣ съ выросшими процентами и деньгами состоящими въ долгу на нѣкоторыхъ изъ лоцмановъ — до 30000 рублей серебромъ, для чего находимъ достаточнымъ, опредѣлить по 100 рублей ежегодно, а третью или послѣднюю, сколько ее ни было бы, раздавать на руки лоцманамъ для возможно

більшого удешевлення господарського і домашнього быта по приміру дѣлажа этой сумми въ прежнее время, до взноса оной въ приказъ, а именно: лоцманамъ 1-й и 2-й статьи по равной части, а третьей — въ половину противъ получаемыхъ первыми“¹⁾.

На таке прохання лоцманам було одмовлено, але р. 1856²⁾ лоцмани знову клопочуться про те саме. Тільки після третього настирливого прохання лоцманів р. 1857 заробіток з лоцманського мита став поділятися инакше, а саме на три рівні частини; перша йшла на придбання лоцманського реманенту та громадські справи, друга частина йшла в фонд запасного капіталу, третя поділялася поміж лоцманами³⁾ I та II статті порівну, а III стаття одержувала половину того заробітку, що припадало на кожного „статійного“ лоцмана (I й II статті)⁴⁾. Того-ж 1857 року лоцмани будували церкву в с. Широкому й їм дозволено було взяти на це 7000 крб. з запасного капіталу⁵⁾. Іловайський, переказуючи про це, говорить, що ніби-то лоцмани приділили на будівання широчанської церкви половину всього запасного капіталу⁶⁾. Це — просто непорозуміння. Річ у тім, що „Главноуправляючий Путиами Сообщеній“ дозволив лоцманам половину видатків на збудування цієї церкви взяти з запасного капіталу⁷⁾. Ще раніше лоцмани вже були рушили свій капітал: так р. 1855 вони ухвалили подарувати з запасного капіталу 2000 крб. „воинамъ, дѣйствующимъ противъ врага“⁸⁾.

В звязку з загальними реформами 1861 р. лоцмани сподівалися були великих соціально-адміністративних змін для себе. Щоб про всякий випадок забезпечити себе, вони надумалися покупити на свій запасний капітал землю. Цей намір здійснено р. 1873, коли лоцманська громада купила у поміщика кол. Верхньодніпровського повіту І. Більченка на річці Самоткані поблизу с. Іванівки 1081 $\frac{1}{4}$ дес. землі⁹⁾ по 39 крб. 78 коп. за десятину; разом з видатками, пов'язаними з формальностями, вони заплатили 44.522 крб.¹⁰⁾ Земля була далеченько від лоцманських селищ; спочатку громада проектувала виселити на ту землю III статтю, але та на це не пристала, і довелося землю здати в оренду тамтешнім селянам. Орендна платня йшла знов-таки до запасного капіталу.

Як відомо, селянська реформа дуже припізнилася для лоцманів і досягла їх аж р. 1879, коли лоцмани, як обивателі імперії, відійшли

¹⁾ Журналь мірск. сходки 1855, 10—12.

²⁾ Ibid., 1856, стор. 63.

³⁾ Журн. Мин. Пут. Сообщ., 1874, II, 21.

⁴⁾ Іловайський, *op. cit.*, стор. 31.

⁵⁾ Журналь мірской сходки 1857, 82.

⁶⁾ *Op. cit.*, 31.

⁷⁾ Журн. Мин. Пут. Сообщ., 1874, II, 22.

⁸⁾ Журн. мірской сходки 1855, 32.

⁹⁾ Архів с. Лоцм. Кам'янки. Земельна справа 1873 р., с. 61. У Іловайського (*op. cit.*, 31) цифра трохи неточна — заокруглена до 1082 крб.

¹⁰⁾ Земельна справа 1873 р. в тому-ж архіві, 32; у Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 52: показано трохи инакше — 43.997 крб. 32 коп.

до відомства міністерства внутрішніх справ. На цей час громадський капітал їх становив 35.438 крб. 37 коп.:

За книжкою № 9131 в Київському Держ. Банкові	4275	крб. — коп.
За книжкою № 3134 в Катериносл. „ „	21829	„ 55 коп.
За книжкою № 1291 там-же під назвою церковної суми	249	„ 37 коп.
За книжкою № 3774 під назвою „сирітських“ грошей	635	„ 00 коп.
В Катеринославському „казначействі“	7448	„ 39 коп.
В товариській скарбниці	1001	„ 06 коп.
Разом	35438	крб. 37 коп. ¹⁾ .

В зв'язку з зазначеною реформою 1879 р. певна частина Лоцманської громади, а саме селяни лоцманського селища Широкого, задумали скористатися з нового положення й вийти з лоцманської громади. Лоцманські обов'язки для широчан надто тяжкі були. Їхнє селище від Дніпра було дуже далеке (до 40 в.); вони здавна взяли курс на хліборобство, а не на лоцманство і навіть, як згадують старі лоцмани, вважали за вигідніше для себе наймати заступників. Вони неохоче й рідко з'являлися виконувати свої обов'язки. Отож, коли уряд р. 1879 визнав усіх лоцманів за державних селян, широчанські мешканці офіційно порвали свої й без того слабкі зв'язки з лоцманством, за винятком невеликої кількості окремих жителів. Уважаючи на це, лоцмани повинні були видати широчанам їхню пайку запасного капіталу. Сход 9/XII 1879 р. ухвалив поділити капітал і видати належну частину широчанам. Зазначений сход проектував такий розподіл:

Лоцманській Кам'янці	17214	крб. — коп.
Старому Кодакові	12477	крб. 07 коп.
Сурським хуторам	3306	крб. — коп.
Широкому	383	крб. 96 коп.
Разом	33381	крб. 03 коп. ²⁾ .

Коли порівняємо цей підсумок з тільки-що наведеним, то побачимо деяку різницю. Вона пояснюється тим, що з загального капіталу, який належало поділити, згідно з постановою того-ж сходу, вилучено було 2057 крб. 34 коп., що їх належало заплатити адміністрації та службовцям лоцманської управи.

З такою постановою волосного сходу широчанська громада не погодилася й подала скаргу до Катеринославського в селянських справах повітового присутствія. Присутствіє те передало справу знов на обміркування волосного сходу, який залишився при старій постанові ³⁾. Як справа пішла далі, на жаль, ми не маємо документальних відомостей через архівні нестатки. Про остаточний поділ капіталу ми знаємо тільки

¹⁾ Архів Лоцм. Кам'янки. Приговорь Лоцм. Каменскаго Вол. Схода 9/XII 1879, стор. 6.

²⁾ Приговор Лоцм. Кам'янск. вол. сходу 9/XII 1879, стор. 6.

³⁾ Иловайскій, *op. cit.*, 32.

з коротенької примітки в книжці Іловайського, який, на жаль, не покликається на джерело. За його даними, капітал було розподілено так:

Лоцманськ. Кам'янді припало	16126 крб.
Старому Кодакові "	7956 крб.
Сурським хуторам "	3333 крб.
с. Широкому "	5967 крб. ¹⁾
Разом	33382 крб.

Отже, ніби широчани добилися збільшення своєї пайки.

Р. 1882, після розподілу капітала, лоцмани всіх сіл окрім Широкого знов скористалися громадськими грошми. Річ у тім, що р. 1881 лоцмани продали куплену у Верхньодніпровському „Більченську“ землю й повернувши широчанам їхні гроші, що вклали вони на купівлю цієї землі, знову придбали землю у поміщика Милорадовича. Для цього довелося витратити окрім грошей за Більченську землю ще й громадську суму, а також скористатися з допомоги Харківського Земельного Банку.

На жаль, за браком потрібних архівних даних, ми не можемо систематично прослідкувати рух громадського капіталу.

Ми знаємо тільки, що р. 1885 лоцманство з с. Л. Кам'янки виділило з свого капіталу 5000 крб. на касу взаємодопомоги. Каса та р. 1910 за відомостями Іловайського мала близько 10000 крб. готівки й обслуговувала лоцманів на невеличких $\frac{3}{100}$ (3% замість 5%, які були з початку існування каси)²⁾. Року 1905 капітал становив 24.000 крб.³⁾ Він був поділений поміж усім лоцманством; 1 та 2 стаття одержали з нього по 20 крб., а 3 — по 10 крб. на лоцмана⁴⁾. З інших, більше чи менше видатних позик з громадського капіталу, ми знаємо позику 3000 крб. р. 1906 на школу, видатки на церкви та інше⁵⁾ (див. нижче).

ЛОЦМАНСЬКИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ ФОНД.

Заснувавши постійну лоцманську службу, російський уряд виділив для лоцманів землю з колишніх Запорозьких вольностей у двох дільницях: перша була поблизу сіл Лоцманської Кам'янки та Старого Кодака, а друга — в так званій балці Широкій⁶⁾. За даними генерального межування року 1798 перша дільниця становила близько 6.822 дес. 2.106 кв. сажнів, а друга — 4.378 дес. 1.474 кв. сажнів. Розбивалися ті дільниці так:

Перша дільниця:

Придатної до хліборобства землі	4098 дес.	1311 к. с.
Сінокосів	1858	" 1976 "
Лісів та островів	54	" 83 "

¹⁾ Іловайскій, *op. cit.*, 32. ²⁾ *Ibid.*, 36.

³⁾ *Ibid.*, 36. ⁴⁾ *Ibid.* ⁵⁾ *Ibid.*, 36, 37.

⁶⁾ И. Кранцъ, Докладъ Екатер. Губ. Присут., 1903, с. 2.

Садби, городи та земля церк. причту . . .	83 дес.	601 к. с.
Під великим шляхом	40 "	1950 "
Під міжсільними шляхами	44 "	2000 "
Цвинтарі	1 "	1649 "
Піски та каміння	163 "	868 "
Бячовники	17 "	1800 "
Солонці	4 "	1500 "
Половина Дніпра та р. Сури	455 "	368 "
Разом	6822 дес.	2106 к. с.

Друга дільниця

(обмежена була тільки р. 1833-го):

Пашні	84 дес.	628 к. с.
Сінокоси	4108 "	142 "
Млини, садби, хуторі	21 "	272 "
Солонці	57 "	1398 "
Під шляхами	32 "	1522 "
Каміння	64 "	1526 "
Ставки, кручі й т. н.	10 "	746 "
Разом	4378 дес.	1474 к. с.

Отже разом лоцмани володіли 11.201 дес. 1180 к. с.¹⁾ Як уже зазначено, друга дільниця лоцманської, як у них звали, „казенної“ землі обмежена була тільки р. 1833. Причина такого запізнення полягала в тому, що лоцмани процесувалися за межі цієї дачі з своїми сусідами-поміщиками, які виявили характерну тенденцію — зайняти лоцманську землю. Це їм тим легше зробити було, що дільниця була за 40 верстов од Л. Кам'янки, й вживалася тільки як сінокос (як видно з наведеної таблиці, пашні там було всього 84 д. 628 к. с.), бо лоцмани не мали змоги й часу її обробляти. Лоцмани ніколи не знали індивідуальної власності на свою землю. Вона належала всій громаді, її не можна було продавати. Час од часу вони робили переділі.

Пізніше лоцманський земельний фонд збагатився на 1081 $\frac{1}{4}$ дес. землі, що її куплено було на запасний капітал р. 1873-го. Землю ту, як сказано вище, довелося віддати в оренду околичним селянам, бо була вона у Верхньодніпровському повіті верстов за 90 від Лоцманської Кам'янки. Провкт — виселити туди III-ю статтю та взагалі тих мешканців, що не лоцманували — не можна було здійснити через опір III-ої статті. Року 1881-го лоцмани продали цю „Більченську“ землю за 40.000 крб.²⁾ себ-то із збитком (вона коштувала їх, як сказано, 44.522 крб.).

¹⁾ Ibid. Як це не дивно, але різні джерела дають різні цифри. Так, за Афанасьєвим землі всього 11.161 дес. (Афанасьєв, Собр. Сочин., VII, с. 62); „Записка“ у Ж. М. П. С., 1874, II, 46, рахує 11.273 дес. 380 с.; Іловайський (Op. cit., 6) — подає цифру 11.130,46 дес. Ми показали цифри Кранцеві, як останні. Різницю-ж увагалі можна пояснити тими різними наслідками, що їх давало чергове межування (напр. у другій дільниці 1833 р. рахували 4.378 д. 1.474 саж., а р. 1853—вже 4.522 дес. 763 саж.).

²⁾ Приговор Лоцм. скоду 1881 р.

Село Широке в цілому тоді вже не належало до лоцманської громади; отож з цієї суми виділено було зазначену вище частку широчанам. Широчанн свою частку поділили між усіма дворами як позику для піднесення сільського господарства з 3% річних. Лоцмани-ж на решту грошей за допомогою Харківського земельного банку купують у поміщика Милорадовича коло с. Вовніг знов-таки землю — 1.843 десят. 1.008 кв. с.¹⁾ Земля сама коштувала 97.701 крб. 6 коп.²⁾, а з видатками 101.624 крб. 61 коп.³⁾. Це земля була закладена, і гроші за неї сплачували лоцмани всіх сіл, за винятком с. Широкого.

Незважаючи на чималий земельний фонд, хліборобство не було дуже рентабельною справою у лоцманів. Це пояснюється цілком умовами їхньої праці, яка одривала їх од хліборобства саме в гарячий час. За 20—30 рр. минулого століття, коли землі було у лоцманів так багато, що вони практикували право займанщини, все-ж-таки доводилося вдаватися до уряду по субсидії. Хліборобство не ратувало становища; серед лоцманів були цілком наявні прикмети господарчого занепаду. Лоцмани були одірвані від тої землі, що їм належала, і сьак-так перебивалися. Особливо негативно умови лоцманської служби одбивалися на степових лоцманах, себ-то тих, що жили не на самому Дніпрі — у Кам'янці та Кодаку, а в Широкому та Сурському. Обов'язок лоцманувати порушував їхній добробут і саме в їх устах виразно звучало лоцманське прислів'я, що вони з ним до кріпаків зверталися: „вам панщина, а нам лоцманщина“.

Степове лоцманство, себ-то мешканці Широкого та Сурського, найбільше орієнтувалося на хліборобство й найбільше застосовувало права займанщини. З трицятих років займанщина та остільки енергійно практикувалася, що р. 1853 повстало конкретне питання про переділ усієї землі. Земельний фонд уже став замалий супроти наявної людности; про займанщину нічого було й мріяти. У переділі бачили спосіб виправити крайності, що від надуживання права займу виникло⁴⁾. Поділ цей відбувся поміж селами Лоцм. Кам'янкою, Ст. Кодаком та хуторами Широчанськими й Сурськими з таким розрахунком, що земля ділилася

¹⁾ Пор. цю цифру у Гловайського, *op. cit.*, с. 33. Не знаємо, як пояснити таку розбіжність — мало не на 111 десятин (у Гловайського показано 1954 дес.). Свої дані ми вняли з Катеринославського Нотаріяльного Архіву, 1882 р. № 2, ч. I. За відомостями Гловайського (*op. cit.*, с. 33) ця земля була поділена р. 1893 так:

села	придатної землі	непридатної
Л. Кам'янка	1100 д. 1117 к. с.	158 д. 348 к. с.
С. Кодак	451 „ 1294 „	26 „ 1500 „
Сурські хутори	200 „ 811 „	201 „ 1848 „
Разом	1752 „ 752 „	201 „ 1848 „

²⁾ Пор. з Гловайським, *Op. cit.*, 33 (97701 крб. 26 коп.).

³⁾ Цитований Катер. Нотар. Архів. Справа № 2, 1882 р. ч. I.

⁴⁾ Журн. Мірской Сходки Лоцмановъ 20. IV, 1852, № 1; 15/III, 1853; 10/I 1854 № 3.

STANFORD LIBRARIES

тільки на душу чоловічої статі, починаючи з 8-ми років. Коли-ж поділено було землю поміж селами, тоді вже роздано її на кількість душ кожного двору. Земля поділялася поміж лоцманською людністю не у власність, а для користання на відповідний термін до нового поділу.

Час минав, співвідношення кількості дорослих людей чоловічої статі поміж селами лоцманів, а в них і поміж окремими подвір'ями, змінилося. Виникла необхідність нового поділу землі. Отже такий було знов зроблено р. 1873¹⁾, але вже за иншим принципом. Здобули землю особи чоловічої статі з 18 років і вище, які фактично мали право йти на сплав учнями й були „способные къ работамъ“²⁾. За цим розподілом на кожную душу (що мала право на землю) припало $8\frac{3}{4}$ дес., разом-же здобула людність:

Лоцманської Кам'янки з I-ї дачі	3612 дес.	1674 кв. с.
„ „ з дачі Пустош Широка	1125 „	—
	<hr/>	4738 дес. 1674 кв. с.
Старого Кодаку I дача	1417 дес.	40 кв. с.
„ „ II дача	497 „	480 „
	<hr/>	1914 дес. 520 кв. с.
Сурських хуторів I дача	752 дес.	18 кв. с.
„ „ II дача	207 „	—
	<hr/>	959 дес. 18 кв. с.
Широчанських хуторів I дача	2380 дес.	744 кв. с.
	<hr/>	Разом . . . 9992 дес. 556 кв. с. ³⁾

Отже з загальної кількості землі 11.201 дес. 1180 кв. с. поділено було 9992 дес. 556 кв. с. Різницю становила земля садибна, церковна, діляниця під громадським господарством та непридатна — всього до 1209 дес. 624 кв. с., що не ввійшли до загального розподілу.

Що-до складу кожного душевого наділу, то для широчан він становив $2\frac{3}{4}$ дес. вигон. землі та 6 дес. сінокосів; для инших сіл — $2\frac{1}{2}$ дес. вигонної, 4 дес. хліборобної та 2 дес. сінокосу.

Та цей розподіл знов-таки не на дуже довгий час міг улаштувати лоцманів. Перше, як побачимо з таблиці поданої нижче, що вже при самому розподілі кількість наявної людности, яка не одержала землі, дорівнювала, а то й перевищувала тих, хто її одержав:

	Ревіз. душ	Наявн. душ	Одержали наділи	Не одерж. наділи
В Лоцм. Кам'янці	745	1031	520	511 чол.
„ Старому Кодакові	326	444	223	221
„ Сурських хутор.	127	201	93	108
„ Широчанськ. хут.	333	493	230	263
	<hr/>	1531	2169	1066
				1103 ⁴⁾

¹⁾ Ж. М. П. Сообщ., 1874, II, 50. Справа з розділом, що почалася 1871 р., закінчилася-ж р. 1873 в-осени.

²⁾ Ibid.

³⁾ Доповідь Кранца, 1903, 6.

⁴⁾ К р а н ц ь, op. cit., 6.

Покоління невпинно підросали й таким чином збільшувалася група людности, що набула право на землю, а одержати її не могла. Коли було куплено Більченську землю, то з неї мали виділяти наділи цьому „безземельному“ поколінню, але в порядку смертності лоцманів. Тільки-ж і це не могло зарадити й помітно зменшити „безземельну“ групу, бо та група втрав швидше збільшувалася кількісно, ніж умирали старі лоцмани ¹⁾. Та крім того в цього проєкту нічого й не вийшло, бо через велике віддалення ніхто не хотів туди їхати, й „Більченську“ землю здали в оренду. Пізніше цей момент був одним з найголовніших стимулів до загострення класової боротьби серед лоцманської громади.

Як після першого (1853 р.), так і після другого (1873 р.) поділів землі, лоцмани основних сіл — Лоцм. Кам'янки, Стар. Кодаку та частини й Сурських хуторів, займали свої земельні ділянки тільки ті, що були недалеко від них (I-а дача). Останню-ж землю вони здавали оселенцям Широчанських хуторів в оренду і тільки зовсім незначна частина лоцманів, у яких були великі родини, сама займала свої наділи, виїжджаючи за 40 верстов із своїми літніми куреннями, „таборами“, для хліборобства з умовою на зиму повертатися назад. Та з тих господарств таборами було мало користи. Лоцмани основних сіл (Кам'янки й Кодаку) мусіли повсякчас бути готовими до праці на порогах і не могли віддавати потрібного часу на хліборобство. Отже не диво буде, коли, розглядаючи статистику лоцманського хліборобства й скотарства по дворах, побачимо чималий контраст нерівності одних центрових сіл, поруч з лоцманським хліборобством з хуторів.

Площа засіву й кількість штук худоби на двір у 1872 р.:

	Худоба	Десят. посіву
Л. Кам'янка	5,5 шт.	4,6 дес.
С. Кодак	6,6 „	5,6 „
Хут. Сурські	9,0 „	8,2 „
Широке	13,8 „	13,3 „

Взагалі-ж, хліборобство в лоцманів проваджено занадто примітивно з самого початку й до 80-х років минулого століття. Лоцманська земля могла родити, спочатку не вимагаючи багато зусиль для її обробки. Коли вже зайнята земля переставала родити, лоцмани кидали її під перелог на 6–8 років і потім знову орали та сіяли. Таке примітивне господарювання на землі, перехід з одних ланів на інші, призвело до того, що мало не вся лоцманська земля, надто та, що була при Пу-стоші Широкій, так запустилася, що її степовики-лоцмани не хотіли навіть дурно, не плативши оренди, обробляти. Вже в середині 80-х років, деякі лоцмани-степовики кидаються наймати цілину по сусідніх панах. Примітивна агрикультура призводила до того, що лоцмани часто лиша-

¹⁾ Лоцм. Архів, Справа 1873 р., № 7, стор. 276.

²⁾ Журналь М. П. Сообщ., 1874 р., 2 кн., стор. 43.

лися без хліба. Обирати „благонадежнихъ людей для покупки пшеницы и ячменя для обсьмененія лоцманскихъ полей“ — була звичайна для них справа ¹⁾). Лоцманські лани, окрім того, зазнавали раз-у-раз звичайної на півдні шкоди — спустошення од ховрашків. Року 1856, як свідчить „Журналь мірской сходки“, лоцмани витратили чимало коштів на боротьбу в цими шкідниками. Тоді вони купують 100 сорокавідерних бочок ²⁾); пізніше кожен лоцман ніс „ховрашкову“ повинність, себ-то мусів вигнати 5 шт. ховрашків од кожної десятини або-ж заплатити по 1 крб. од десятини ³⁾). Не зважаючи на ці заходи, збитки протягом ще довгого часу були дуже великі.

Хуторі лоцманські в балці Пустош Широка, як говорилося вище, існували ще тоді, коли землю було зовсім не поділено. Через те, що там було багато паші, лоцмани-хуторяни розводили худобу й особливо овець. Вівці кожного хуторянина, коли той кущ був досить значний (150—200 штук), ходили окремими кущами. До таких кущів пригнали свої вівці на те, щоб вони вкупі випасувалися, власники меншої кількості овець. Відомо, що чим більший кущ овець, тим він спокійніший, а через те їх легше й пасти. Та й чабанів потрібно було менше на один великий кущ овець, аніж на 5—6 малих. За те, що вівці бідніших лоцманів ходили при кущеві овець заможнішого під доглядом чабана, вони купували чабанові чоботи і сиву шапку, а господар, у якого служив чабан, годував його протягом усього часу. Опріч плати, найнятий чабан одержував од свого господаря вівцю „ярку“ за літо, яка там-таки при кущі й випасувалась. Якщо чабан пас протягом декількох років вівці, то в нього самого від щорічних ярок розплоджувалося чимало овець. Так було аж до середини XIX століття. Коли земля лоцманська була переділена (р. 1853) і толоки зменшено ⁴⁾, то й вівчарство, природньо, повинно було підупасти. Відбилося це особливо на тих лоцманах, які мали значні кущі овець, 100—200 штук. Ті заможні лоцмани зменшили кількість своїх овець і вже не приймали до себе для гуртового випасування чужі кущі. Тоді чабани, що раніш служили у заможних лоцманів, сами до себе почали приймати вівці від усіх лоцманів для літнього випасу — „літування“. Маючи в себе хатне господарство здебільшого зовсім незначне, але зате великий загін, ті чабани збирали цілу отару овець, від 400 до 700 штук, а то й більше. Чабан мусів сам бути лоцманом або сином лоцманським, інакше він не міг-би мати права приймати до себе овець для випасу на лоцманській толоці. Він мав право збирати вівці тільки від лоцманів. Процедура приймання овець од господарів та здавання тих овець в-осени назад була типовою для степових господарств взагалі. Кожен лоцман, що заганяє до чабана

¹⁾ Журналь мірской сходки 29/I 1856, № 2, с. 41—42; Приговоръ 21/I 1869, с. 71.

²⁾ Журналь мірской сходки 17/XII 1856, № 17, с. 64—66.

³⁾ Журн. мірск. сходки 9/III 1870, № 11, с. 161.

⁴⁾ За постановою лоцманського сходу (від 23/II 1863 р., стор. 79—80) толока поділена під пашню.

вівці, повинен був дати хлібину або шматок сала. Перелічивши вівці га ягнята при них, познайомившись з клейнами на вівцях, чабан видавав „цурку“. „Цурка“ — це звичайна лозина. На одному шматкові її чабан вирізував римськими цифрами кількість прийнятих овець, а на другій, тоншій — кількість ягнят. Помітивши так, він розколював їх вздовж навпіл. Одну половину „цурки“ чабан залишає в себе, а другу дає тому господареві, що пригнав вівці. В-осени, так десь коло Дмитра (26. X. с. с.) чи Кузьми та Дем'яна (1. XI. с. с.) господарі з своїми половинками цурок приходять до чабана забирати вівці та ягнята. Чабан брав цурку, прикладав до своєї половинки, яка лишалася у нього весною, дививсь на загальну кількість і видавав вівці власникові. За свою працю чабан одержував ще й платню. У 60—70 роках вона йшла хлібом, а згодом — та й за нашого часу — грошима, від 20 до 50 копійок з штуки за все літо. Чабанство здебільшого переходило в лоцманів з роду в рід. Козарі, Олійники, Бакуми — споконвічні чабани лоцманів Широчанських хуторів, де випасувалися лоцманські отари овець. Нині з трьох лоцманських сіл в самому-но селі Широкому водять вівці з старою формою їх випасування, хоч овець надто поменшало, бо й толоки під випас нині менше, як то було давніш.

Коней та бугаїв для товариського господарства ¹⁾, а так само иншу худобу, лоцмани купували колективно. Отаман, скарбник, писар з спеціально обраними на сході лоцманами-уповноваженими на ярмарку купували худобу гуртом, за товариські кошти. Привівши додому, вони поділяли волів та корів у міру потреби поміж лоцманськими господарствами ²⁾. Коли поділювано заробітки, вартість худоби відраховувано з того лоцмана, що одержав куплену для нього худобу.

Така форма закупівель у лоцманів була і в галузі постачання хліба для людности підчас неврожаю або-ж підчас обміну хлібного запасу в „гамазеях“. Як бачимо, і тут лоцманство було оригінальним щодо засобів купівлі. Умови життя й служби лоцманської приводили їх до колективного обслуговування.

Наприкінці 80-х та в 90-х роках, при природньому, досить прогресивному, зростанні лоцманської людности, відчувається вже недостача землі, особливо поміж лоцманами-степовиками, які під той час стали жити виключно з хліборобства. Займанщина на лоцманській землі давно минула; заможніші хлібороби з лоцманів починають гуртуватися в невеличкі товариства і, купуючи землю на стороні, виїжджають на ту землю для ширшого „хазяйнування“. Такі господарства мали від 25 до 150 дес. ³⁾.

Недостача землі знову примушує товариство поділяти землю поміж селами та в селах поміж людністю, бо того вимагає необхід-

¹⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 29/VIII 1856 р., № 11, стор. 56.

²⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Діло Дніпровських порогів 1837 г., стор. 143; Журн. м. сх. 11/II 1850 г., № 2, а так само 27/II 1850 г., № 4 і инш.

³⁾ Хутори, що утворені з лоцманських синів-степовиків — Крутий, Савенків, Діброва, Зелений Гай, Вишневий (два останні молоді — 1921—22 р.).

ність наділити землею безземельних синів лоцманських, яких narosло чимало.

Року 1885, за участю посередника полюбовного розмежування, відбувся в лоцманському товаристві новий поділ землі, знов за новим принципом, а саме — за числом усіх наявних душ чоловічої статі. Тоді-ж таки всю землю скарбову обмежено для кожного села та складено нові плани, згідно з полюбовними сказками. Коли землю виміряли та розмежували, то виявилось, що її більше було, аніж по генеральних обмежуваннях років 1798 та 1833, а саме, загальної кількості землі за тим виміром було 11411 дес. 510 кв. саж. ¹⁾.

А втім, це полюбовне розмежування не ввійшло в законну силу, бо зараз-таки залишилися незадоволені з нього три лоцманські села проти однієї Лоцманської Кам'янки. Через те нові межі порушено й землю стали ділити в самих селах за старими межами поділу р. 1873. Дальший черговий поділ землі в селах стався року 1898; тоді землею було наділено всіх наявних осіб чоловічої статі. Року 1907, а в інших лоцманських селах у 1912, знову відбувся переділ скарбової лоцманської землі, але ще за инакшим принципом. Поділено землю на число наявних душ чоловічої статі, але не більше як на 3, а в інших селах на чотири, в кожному дворі. Такий принцип ухвалено було на те, щоб деякою мірою зрівняти економічну міць лоцманських господарств, бо вже тоді на сцену з'являється лоцманське заможне селянство, „багачі“, які розвивали свої господарства за рахунок зубожіння інших. Слід заважити, що ці останні земельні поділи відбувалися вже під той час, як почалася суперечка й судова тяганина між збіднілою людністю лоцманською та лоцманами I та II статті та боротьба бідноти з багатіями степових лоцманських сіл ²⁾.

Хоч окремі лоцманські села й робили поділи землі в себе поміж людністю, та все-таки це не задовольняло все лоцманство у цілому. Тоді лоцмани порушують питання перед начальством про новий поділ лоцманської землі поміж усіма селами. Але щоб перевести новий поділ, необхідно було формально скасувати так зване полюбовне розмежування.

Клопотання про скасування полюбовного розмежування лоцмани почали були зараз-таки після р. 1885, коли те розмежування відбулося, та ця справа занадто затяглася. Невідомо в якій установі й по скільки років лежало лоцманське клопотання; відомо лиш, що р. 1900 міністр внутрішніх справ запропонував катеринославському губернаторові зібрати відповідні відомості про лоцманські селища та про їхній земельний лад. Зібрані відомості губернатор повинен був передати Катеринослав. губернському присутствію й запропонувати цьому останньому виробити проєкта поземельного впорядкування дніпрянських лоцманів „руковод-

¹⁾ И. Краицъ, Докладъ въ Екатерин. Губернскомъ присутствіи 1903 г., 4—5.

²⁾ Приговори громадян с. Широкого рр. 1911 і 1912 з приводу поділу землі.

ствуюсь при цьому правилами о поземельномъ устройствѣ бывшихъ государственныхъ крестьянъ¹⁾. В тому проектові „Губернское Присутствіе“ повинно було знайти фонди державної землі, з яких можна було-б прирізати лоцманам, коли-б їхньої не ставало.

Губ. присутствіе винесло з цього приводу постанову, головні пункти якої ми наводимо: „Изъ 10538 дес. удобной земли двухъ земельныхъ дачъ, предоставленныхъ въ пользованіе Днѣпровскихъ лоцмановъ, по числу 1534 ревизскихъ и 4437 наличныхъ на 1/VII 1900 года душъ мужескаго пола, состоявшихъ во всѣхъ четырехъ лоцманскихъ селеніяхъ, причитается: на ревизскую душу до 7 дес., на наличную — 2 дес. 900 к. с., т. е. почти такое количество, какимъ были надѣлены бывшіе государственные крестьяне по владѣльнымъ записямъ, и какимъ въ настоящее время располагають многіе изъ нихъ. Притомъ минимальный размѣръ въ 2 дес. 900 кв. саж. упадетъ лишь на долю одного с. Широкаго, въ остальныхъ же трехъ селеніяхъ, прикупившихъ землю при помощи Харьковскаго Земельнаго Банка, размѣръ этотъ увеличивается: въ Каменкѣ до 2 дес. 2244 кв. саж., въ Стар. Кайдакахъ до 2 дес. 2227 кв. саж. и въ Сурскихъ хуторахъ до 2 дес. 2003 кв. саж., а потому увеличивать надѣлы лоцмановъ нарѣзкою имъ еще земли изъ казенныхъ дачъ, по мнѣнію Губернскаго Присутствія, надобности не представляется. Тѣмъ болѣе, что дачи, изъ которыхъ могла бы быть сдѣлана такая нарѣзка, отстоятъ отъ лоцманскихъ селеній до 100 и болѣе верстъ, слѣдовательно потребовалось бы переселеніе, иногда неблагопріятно отзывающееся на благосостояніи переселенцевъ. Кромѣ того, такая мѣра была бы въ отношеніи многихъ несправедлива и могла бы послужить поводомъ къ недоразумѣніямъ, а можетъ быть и довести до крайне нежелательныхъ столкновеній, такъ какъ большинство сель Лошкаревской волости, въ районѣ которой находятся означенные казенные участки, вышли изъ крѣпостной зависимости съ даровымъ однодесятиннымъ надѣломъ, состоящимъ въ настоящее время въ буквальномъ смыслѣ подъ одними усадьбами и улицами, почему крестьяне съ давняго времени арендуютъ у казны эти участки. Отдать ихъ лоцманамъ — значитъ лишить мѣстное населеніе возможности арендованія и заставить куда-либо переселиться, для чего у большинства ихъ, какъ извѣстно Присутствію, не имѣется достаточныхъ средствъ. До настоящаго времени, ни по одному изъ оснований, правильнаго раздѣленія лоцманской земли между отдѣльными селеніями сдѣлано не было, и раздѣлы эти точно опредѣленныхъ границъ не имѣють, а потому Губернское Присутствіе, ввиду одинаковой нуждаемости въ землѣ каждаго крестьянина, полагало бы принять за начало число наличныхъ душъ, состоящихъ въ каждомъ изъ селеній и значущихся въ посемейныхъ спискахъ на 1/VI 1900 года, или на другое какое-либо число, ибо при такомъ началѣ распредѣленія возможно

¹⁾ М. П. С. Відбиток. „Объ устройствѣ общества Днѣпровскихъ лоцмановъ“. На законодательное разсмотрѣніе. 30/1 1910 г., № 1110/43.

долѣ сохранится относительная равномерность его между селеніями, какъ зависящая единственно отъ естественнаго прироста народонаселенія“¹⁾).

Як бачимо, за проектом „губернскаго присутствія“, усю скарбову лоцманську землю повинно було поділити на наявні душі чоловічої статі в кожному селі. Міністр внутрішніх справ ухвалив цей проект і передав у законодавчому порядку на розгляд Правуючого Сената. Тільки р. 1911 лоцманське земельне питання розв'язано в Правуючому Сенаті та Державній Думі і 9/V 1911 року царським наказом затверджено лоцманів у правах на землю та дано право нового поділу скарбової землі поміж лоцманськими селами. На цій підставі лоцмани взяли до поділу землі²⁾. За цим разом вони вирішили наділити землею всіх наявних мешканців чоловічої статі, що народилися до 1/VII 1912 року³⁾. Справу поділу лоцманської землі повинна була провадити Катеринославська повітова землевпорядча комісія. Спочатку вона гадала дати 3-м лоцманським селам (Старому Кодакові, Широкому та Сурським хуторам) при одному місці, першому й останньому з основної земельної дачі, а селу Широкому — при балці Пустош Широка. Але кам'янчани бачили, що такий поділ, безумовно, негативно відіб'ється на їхньому економічному добробуті. Уповноважені в земельних справах Максим Гаркуша та Кость Павловський подають скаргу на ім'я голови Державної Думи М. В. Родзянка, „слізно“ прохаючи його захистити від примусу й кривди та допомогти їм (кам'янчанам) у „справедливомъ домогательствѣ“⁴⁾. Ця скарга мала свої наслідки, бо, як бачимо з постанови розпорядчого засідання Катеринославської губерніяльної землевпорядчої комісії від 26/II 1913 р., постанову про нарізку землі селам Старому Кодакові та Сурським хуторам в одному місці з першої дачі було скасовано й доручено Катеринославській повітовій зем. комісії перевести поділ землі так, щоб село Широке одержало всю землю в другій дачі (при Пустоші Широкій), останнім-же трьом селам нарізка землі повинна бути при кожній ділянці, відповідно до числа наявних мешканців чоловічої статі⁵⁾.

Тоді за дорученням Катеринославської повітової землевпорядчої комісії, старший землемір Гофман за допомогою землеміра Вернба

¹⁾ И. Кранцъ, Докладъ въ Екатерин. Губерн. Присутствіи 1903 г., стор. 8—9; А. Иловайскій, Дніпровскіе лоцманы. Київ 1910 г., стор. 43—4.

²⁾ Архів Дніпропетр. Окр. Зем. відділу — Дѣло Ек-ской уѣздной Землеустроительной комисіи за 1912 г., стор. 12—20. ³⁾ Ibid., стор. 2.

⁴⁾ Ibid., Дѣло Ек-ской Губ. Землеустроит. комисіи 1913 г., стор. 11—12 і 30.

В дальших пунктах проекту губ. присут. говорилося, що на всі земельні ділянки, які одержать члени лоцманської громади, буде видано окремі акти, після чого лоцманів уважатиметься селянами-власниками, але цього не довелося проробити, та й лоцмани були проти того.

⁵⁾ Архів Дніпропетровського Окраземвідділу — Дѣло Ек-ской Землеустроительной комисіи, 1913-й годъ, стор. 35—37.

узявсь до оцінки земель (бо не вся вона була одноцінна) та складати проєкта виділу землі селам. За цим проєктом обидві дачі лоцманської землі було поділено так (див. табл. с. с. 56—58).

За виготовленим планом землемірів було проведено міжсельні межі, але користатися по них не пощастило, бо лоцмани села Лоцманської Кам'янки були з них незадоволені. До незадоволення спричинилося те, що фактично від села Лоцманської Кам'янки одрізувалось ніби-то до 500 дес. землі через високу оцінку кам'янської землі та будімби-то бичівник Дніпра одведено по садибах селян, який не враховано з кількості кам'янської землі. За розпорядженням катеринославського губернатора ¹⁾, до якого надійшла скарга від уповноважених села Кам'янки, було перевірено все по суті скарги. По перевірці виявилось, що одхід землі від кам'янчан пояснюється розцінкою її, при якій були сами-ж таки уповноважені лоцмани від села Лоцманської Кам'янки, бичівник одведено вірно, а що кам'янчани протестують проти складеного проєкта, то тому є та причина, що вони хочять узагалі відтягти термін поділу, щоб скористатися каменярями, які дають великі прибутки в зв'язку з продажем каменю та піску для будівлі Мерефо-Херсонської залізниці й особливо тунелю, що тоді його почато будувати. Територію каменоломень та піщаника лоцмани-кам'янчани вважали „непридатною землею“ ²⁾.

Такої самої думки був і катеринославський земський начальник 3-го участка, що виїздив на схід у село Лоцманську Кам'янку ³⁾. Маючи одну скаргу уповноважених лоцманів од села Лоцманської Кам'янки, а другу — земського начальника, катеринославська губерніяльна земле-впорядка комісія ухвалила надіслати на місце суперечки до с. Лоцманської Кам'янки землеміра Павлова, щоб розслідувати непорозуміння та перевірити проєкта землевпорядкування ⁴⁾. Уповноважений від землеміра Павлова — А. Паришев зробив повну й детальну перевірку робіт над розмежуванням лоцманської землі поміж селами й фактично на місці виявив, що, справді, лоцмани Лоцманської Кам'янки нарочито відтягали невігідний для них поділ землі. А. Паришев у своєму протоколі, якого склав на місці суперечок, завважив, що деякі кам'янчани підбурювали громаду не ділити землі, щоб тимчасом скористатися з продажу каміння та піску, які бралися з Кам'янської „неудобної землі“. З переділом-же всієї лоцманської землі це могло-б одійти цілком в статті дохідности кам'янчан, або багатства надер землі були-б ураховані з відповідною оцінкою до тієї частки, яка припадала для села Лоцманської Кам'янки. Потверджувати таку думку можуть доводи, які виставляли уповноважені від сіл Широкого та Сурських хуторів, що „Каменчане пользуются богатствомъ нѣдръ сами, тогда какъ тѣ богатства должны быть обще-лоцманскимъ добромъ“ ⁵⁾.

¹⁾ Архів Дніпропетровського Окраземвідділу, Дѣло Ек-ской Губ. Землеустройтельной комиссиі, 1913 годъ, стор. 89.

²⁾ Ibid., стор. 105—108.

³⁾ Ibid., стор. 109—110.

⁴⁾ Ibid., стор. 113.

⁵⁾ Ibid., стор. 81.

ВЪ ДАЧѢ ГЕНЕРАЛЬНАГО МЕЖЕВА

Наименованіе участковъ и ихъ вла- дѣльцевъ	№№ участковъ	Подъ селомъ										По л				
		Удоб- ной		Не удобной						Всего		Удобной		Не удо		
				Подъ течен., балк. и пруд.		Подъ прова- льями		Итого						Подъ дорогами общаго пользова- нія		Пе
		д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.
Лоцм. Каменское владѣ- ніе кр-нъ этаго же села.	I	378	2187	1	600	19	791	20	1391	399	1178	3132	114	57	1356	6
Ст. Койдакскій, владѣніе кр-нъ этаго же села . .	I	288	162	—	—	75	1673	75	1673	313	1835	1408	600	10	2345	2
Сурско-Хуторской, владѣ- ніе общ. кр-нъ этаго же села	I	154	1827	—	810	3	1440	3	2250	158	677	607	2218	15	841	—
Широчанскій, владѣніе о-ва кр-нъ этаго же села.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Итого въ единоличномъ владѣніи сель	—	771	776	1	1410	98	1504	100	514	871	1290	5148	532	83	2142	9

ВЪ ДАЧѢ ГЕНЕРАЛЬНАГО МЕЖЕВАНИЯ

Лоцм. Каменскій, владѣ- ніе о-ва кр-нъ этаго же села	II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1026	386	1	181	2
Ст. Кайдакскій, владѣніе о-ва кр-нъ этаго же села	II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	485	702	7	823	2
Сурско-Хуторской, владѣ- ніе о-ва кр-нъ этаго же села	II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	233	2292	1	452	4
Широчанскій, владѣніе о-ва кр-нъ этаго же села	I	395	196	16	952	3	1728	20	280	415	476	2172	220	36	2088	5
Итого въ единоличномъ владѣніи села	—	395	196	16	952	3	1728	20	280	415	476	3917	1200	46	1144	11

ОБРОЧНЫ

Въ общемъ владѣніи всѣхъ четырехъ сель:
Лоцм. Каменки, Ст. Кайдакъ, Сурскихъ Хуторовъ
и с. Широаго.

Подъ каменоломнями Лоцм
Подъ каменоломнями Старо
Подъ половиною теченія рѣки
Подъ половиною теченія рѣки
Подъ островомъ, находящим
Подъ островомъ Камено
Подъ островомъ Кайдак

ЦМАНСКОЙ КАМЕНКИ Лвт. А — 1.

Л о ц м а н с к о й					№№ участковъ	П л а в н е в о й														Всего		
н о в ы		Всего				У д о б н о й						Н е у д о б н о й						Всего				
подъ рова- льми	Итого					д.	с.	Подъ огоро- дами		Подъ шелю- гомъ		Итого		Подъ доро- гами		Подъ озерами				Итого		д.
	с.	д.	с.	д.				с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.				
8	2024	142	1041	3274	1155	III	52	887	13	2129	66	616	—	413	9	1443	9	1856	76	72	3750	5
9	1467	53	71	1461	671	III	20	1344	6	1073	27	17	—	659	—	—	—	659	27	676	1802	782
13	475	29	1137	637	955	III	7	298	3	600	10	898	—	—	—	—	—	—	10	898	806	130
—	—	—	—	—	—	II	20	521	8	2327	29	448	—	1279	—	—	—	1279	29	1727	29	1727
31	1566	224	2249	5373	381	—	100	650	32	1329	132	1979	—	2351	9	1443	10	1394	143	973	6388	244

ПУСТОШИ ШИРОКОЙ Лвт. III—4.

2	804	6	912	1032	1198	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1032	1198
2	948	12	1259	497	1961	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	497	1961
—	—	1	946	235	838	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	235	838
10	204	52	1508	2224	1728	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2639	2209
14	1956	72	2125	3990	925	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4405	1401

СТАТЬИ

Каменскомъ участкѣ подъ № 1	1	472
Кайдакомъ участкѣ подъ № 1	7	1672
Двѣира	326	1200
крой Суры	15	2230
ля на р. Двѣпрѣ, указаннымъ на планѣ	7	1200
ватымъ	3	861
комъ	17	716
Итого	379	1159
А всего	11173	399

Додатки до с. 55.

Опріч того, лоцманська земля була за церквами та приватними особами:

Найменуваніє участковъ	Подъ усадьбой		Полевой		Подъ теченіємъ рѣки		Подъ жел. дор.		Всего	
	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.
ПО ДАЧЪ ГЕНЕРАЛЬНАГО МЕЖЕВАНІЯ Лит. А — 1.										
Церковная земля причта с. Лоцм. Каменки	1	—	36	1858	2	970	—	—	40	428
„ Стар. Кайдакъ	1	—	37	1353	2	950	—	—	40	2303
„ Сур. Хуторовъ	—	2337	29	1399	—	—	3	1628	34	564
Подъ усадьбой разночинца Лейзера Подуровского	—	502	—	—	—	—	—	—	—	502
Илариона Звѣрева	1	2220	—	—	—	—	—	—	1	2220
Подъ жел. дор. Лоцм. Каменки № 1	—	—	—	—	—	—	23	874	23	874
„ Сурскихъ Хуторовъ	—	—	—	—	—	—	25	751	25	751
Итого	5	259	103	2210	4	1920	52	853	166	442
ПО ДАЧЪ ГЕНЕРАЛЬНАГО МЕЖЕВАНІЯ Лит. Ш — 4.										
Церковная земля причта с. Широкаго	1	—	34	1260	—	—	—	—	35	1260
Подъ усадьбой разночинца Кукуева Арона	—	455	—	—	—	—	—	—	—	455
Итого	1	455	34	1260	—	—	—	—	35	1715
Всего	6	714	138	1070	4	1920	52	853	201	2157

Коли кам'ячанам не пощастило дійти свого першою скаргою, то вони вже за часів імперіялістичної війни протестували проти поділу тим, що багато їхніх людей пішло на війну і через те недоцільно, мовляв, ділити землю без них¹⁾. Отже, не вважаючи на настирливі прохання селян села Сурських хуторів і особливо Старого Кодаку, такий поділ сам по собі одтягся до революції 1917 року.

Революція, як ми знаємо, припинила не тільки лоцманські, але й усіх селян спірки за землю.

ЛОЦМАНСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

З вищенаведеного ми бачили, що лоцманська земля належала не окремим господарям, а всій громаді й тільки в міру потреби поділялася поміж лоцманською людністю для тимчасового користування на відповідний термін. Ділили поміж лоцманством не всю землю. Відповідна кількість її була під громадським господарством, у яке виходили сінокоси, громадська запашка та толока для випасу худоби. Прибутки від цього господарства йшли до громадської скарбниці, а натура — до хлібних „гамазеїв“.

Лоцманське сільське господарство мало два періоди свого розвитку. До першого періоду ми застосовуємо господарювання з 40-х років минулого століття по 1879²⁾, а до другого — з 1879 по 1917 р. Перша доба то є господарювання загально-громадське, друга — господарювання кожного лоцманського села окремо.

Низова Подніпрянина переживала часто стихійні катастрофи. Сарана, жучки й особливо посуха нерідко знищували хліб на кореню. „Нїсколько уже лѣтъ сряду — говорят лоцманн в Журналї мирської сходки — насъ постигаєть недородъ хлѣба и травы въ такой степени, что не только кто-либо изъ насъ не смогъ приобрѣсти хотя малѣйшїй запасъ того или другого на будущее время, но не обходилось каждый годъ безъ того, чтобы многіе не добывали на сторонѣ собственно на прокормленіе себя съ семействомъ хлѣбъ или пану для скота, употребляя на это послѣднія средства, вслѣдствіе чего хозяйство наше постепенно приходило въ упадокъ“³⁾.

Це єдиний із десятків аналогічних записів, який свідчить про недороди у лоцманів та їхнє бідкування.

Запасати хліб для сім'ї й корм для худоби кожен лоцман окрема не мав силн й спромоги; обов'язкова служба на порогах ще погіршувала справу. Щоб зарадити такому лихові, лоцманн утворюють громадські

¹⁾ Архив Дніпропетровського Окремнїдїлу. Дѣло Ек-ской Губ. Землеустроительной комиссіи 1913 годъ, стор. 89.

²⁾ Л. П[адалка] каже, що господарство товариське з громадським запасомъ введено тільки до 1874 року (К. Стар. 1889 р. днєсь. стор. 513. Очевидно, це друкарська помилка.

³⁾ Архив у с. Лоцм. Кам'яницї, Журн. и. ст. 24 X 1875 р. стор. 162-163.

запасні хлібні „гамазеї“ з потрібними для них службами (сушні й ин.). Вже в 40-х роках минулого століття при Лоцм. Кам'янці є два „гамазеї“ й сушня для зерна¹⁾. Пізніше такі „гамазеї“ утворено й по інших лоцманських селах (Ст. Кодакові, Широчанськ. та Сурських хуторах)²⁾. Безумовно, „гамазеї“ в лоцманському товаристві була річ дуже потрібна й корисна. Великі запаси хліба, що переховувалися в „гамазеях“, були допомогою підчас неврожаїв. Видавано той хліб лоцманам та їхнім родинам в міру потреби, за постановою лоцманського сходу. „По случаю бывшей — говорится в Журн. мир. сходки — засухи въ текущемъ (1859) году, многіе изъ насъ не получили изъ посѣвовъ своихъ никакой пользы и потому имѣють въ настоящее время крайнюю нужду въ продовольствіи, мы единогласно и единодушно просимъ Начальство дозволить выдачу намъ $\frac{1}{3}$ части изъ количества хлѣба (всього запасу) заимообразно съ тѣмъ, чтобы часть хлѣба была нами внесена въ магазинъ тѣмъ же самымъ количествомъ, высушенная въ осенніе мѣсяцы будущаго 1860 года. Въ случаѣ же неурожая, обязаны мы за заимообразный нами хлѣбъ отвѣчать деньгами, слѣдуемыми намъ на руки за проводъ транспортовъ черезъ Днѣпровскіе пороги по существующимъ въ то время цѣнамъ... Остальныя затѣмъ двѣ части, хранящагося въ магазинахъ хлѣба, дозволить роздавать въ послѣдующихъ частяхъ такимъ же порядкомъ, какъ изъяснено выше“³⁾. Начальство мало не завсіди дозволяло лоцманам брати хліб з „гамазеїв“, і вони вдавалися до таких заходів при всіх неврожаях.

Певної встановленої норми що-до кількості хліба, який видавався лоцманам та їхнім родинам, не було; справа вирішувалася в залежності від неврожаїв, запасу хліба та „дійствительной надобности“⁴⁾, отже розмір хлібної позики з „гамазеїв“ мінявся.

Коли на другий рік траплявся врожай, то забраний позичково хліб повертався. При недородах наступними роками, громада, на зароблені кошти від навігації, купувала хліб на стороні, він сушився й асипався в „гамазеї“⁵⁾. Декому видавалася безповоротна позика: „Вдовы же и не способные ни къ какимъ заработкамъ лоцмана, именно старики и увѣченныя, не имѣющіе въ своемъ семействѣ способнаго, и дѣйстви-тельно терпящимъ крайнюю нужду — получали хлѣбъ безъ возврата“⁶⁾.

Лоцмани уважно стежили за тим, щоб запасний хліб у „гамазеях“ не попсувався. Через кожні 3—4 роки лоцмани розбирали старий хліб з „га-

¹⁾ Київськ. Центр. ім. Антоновича архів, 4-й фін. економ. відділ, фонд Уцр. Пут. Сообщ. 1845 г., д. № 6, стор. 11.

²⁾ Перекази лоцманів М. Пономаренка, А. Козаря й инш. Ще й понині у всіх лоцманських селах є приміщення для лоцманських „гамазеїв“.

³⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 28/XII 1859 г., № 19, стор. 20.

⁴⁾ Приговоръ 11/I 1865 г., стор. 108 із архіва в с. Лоцм. Кам'янці.

⁵⁾ Ibid., 25/VIII 1837 г., № 9, стор. 82; 16/III 1858 г., № 5, стор. 89 й инш.

⁶⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 12/XII 1862 г., № 14, стор. 68; аналог. тому Журн. м. сх. 25/I 1869 г., № 4, стор. 152—3 й дал.

мазеїв“, а всипали туди новий, свіжий. Практикували вони цей захід і під неврожайні роки. Ось яскравий вразок лоцманської постанови, де сполучено ці два мотиви: „1865 г. ноября 30 дня, мы, нижеподписавшіеся лоцмана Д-хъ пороговъ, бывшіе въ Лоцманской Конторѣ на мірской сходкѣ, имѣли между собою общее разсужденіе о томъ, что находящійся въ нашихъ запасныхъ магазинахъ хлѣбъ, по испытаніи оказался подверженнымъ уже порчи насѣкомыхъ, коихъ истреблять нѣтъ никакой возможности, что таковая зараза, какъ по опыту извѣстно, распространяться будетъ далѣе съ большею силою и можетъ погубить весь хлѣбъ и что въ отвращеніе сего необходимо замѣнить хлѣбъ новымъ, хорошаго качества, между тѣмъ по урожаю нынѣшняго года никто изъ насъ не имѣетъ возможности къ дневному пропитанію, посему мы покорнѣйше просимъ Начальство, принявъ во вниманіе бѣдственное наше положеніе и необходимость освѣженія хлѣба, разрѣшить намъ выдачу въ нынѣшнемъ году въ ссуду до болѣе благопріятныхъ урожайныхъ лѣтъ — 800 четвертей онаго“¹⁾).

З товариських „гамазеїв“ за постановою сходу видавано хлѣб безповоротно також тим лоцманам, у яких гинули від пожежі господарства: „По сдѣланному разслѣдованію оказалось — говорятъ лоцмани в постановѣ Журн. мир. сходок — что такъ какъ произошелъ пожаръ отъ неумышленныхъ причинъ, отъ котораго дѣйствительно сгорѣлъ домъ и все находившееся въ немъ имущество, такъ что не осталось дневнаго пропитанія, поэтому мы съ общаго нашего согласія и по христіанскому братолюбію покорнѣйше просимъ Начальство, для обзаведенія вновь, хотя необходимымъ хозяйствомъ, именно пріютомъ по сближающемуся осеннему времени разрѣшить выдать лоцману Данилу Шевченко для прокормленія съ семействомъ изъ запаснаго магазина 3 четверти ржи безъ возврата“²⁾). Аналогічні постанови про допомогу лоцманам у таких обставинах часто трапляються в журналах мирських сходок.

Опріч того, траплялося, що лоцмани, які брали хлѣб з „гамазеїв“, вмирали, не встигнувши його повернути назад і „по смерті ихъ остались вдовы, малолѣтніе сироты и старики, изъ которыхъ не предвидится никакой возможности, чтобы можно взыскать въ магазины числившуюся на нихъ недоимку хлѣба, которая неминуемо должна оставаться пополненіемъ на отвѣтственности всего общества“³⁾). В таких випадках лоцмани виносили свої постанови на сходах „объ общемъ и единодушномъ изъявленіи согласія на погашеніе недоимки съ посѣва будущаго года“⁴⁾).

Запаси хлѣба в лоцманських „гамазеях“ були величенькі. Отож, р. 1879, коли лоцмани у звязку з реорганізацією їхнього стану мусіли

¹⁾ Ibid., стор. 106.

²⁾ Архив у с. Лоцм. Кам'янци, Журн. мир. сход. 30/VIII 1862 г., № 11, стор. 64—65. (За цим-же журн. м. сх. Шевченкові видано ще й 30 крб. серебром). Журн. мир. сход. 9/III 1864 г., № 5, стор. 84; там-же 17/I 1864 г., № 6, стор. 85 і баг. инш.

³⁾ Архив у с. Лоцм. Кам'янци, Приговоръ лоцм. 19/IV 1867 г., № 6, стор. 126.

⁴⁾ Ibid., стор. 126.

ділитися не тільки капіталом, але й запасами хліба, то його було готівкою 2 535 четвертей 4 четверики, недоїмки за людьми — 352 четверті 7 четвериків, а разом — 2.888 четвертей 3 четверики.

На кожне село припадало при поділі:

В Лоцманській Кам'янці	1240 чол.	1386 чтв.	4 чтк.	
Вирахувано недоїмки	162	„ 4	„	
Видано до рук	1224	„ 3	„	
В Старому Кодакові	519 чол.	579	„ 6	„ 4 ¹ / ₂ гр.
Вирахувано недоїмки	66	„ 1	„	
Видано до рук	523	„ 5	„ 4 ¹ / ₂	„
Сурським хуторам	241 чол.	269	„ 1	„ 7 ¹ / ₂ „
Вирахувано недоїмки	13	„ 2	„	
Видано до рук	255	„ 7	„ 7 ¹ / ₂	„
Селу Широкому	548 чол.	652	„ 3	„ 4 „
Вирахувано недоїмки	121	„		
Видано до рук	531	„ 3	„ 4	„

Загальна кількість товариських ланів становила площу в 200 дес.¹⁾.

Автор статті „Нѣсколько чертъ изъ быта Днѣпровскихъ лоцмановъ“ Л. П[адалка], подаючи відомості з життя лоцманів, між иншим згадує про громадську лоцманську запашку, що її провадили лоцмани перед роком 1874²⁾.

Архівні матеріали свідчать, що те господарство провадилося до року 1879, себ-то до реорганізації лоцманської громади в наслідок реформи 19/II 1861 року.

Року 1879 офіційно зліквідовано лоцманську контору й замість неї утворено „Лоцманско-Каменское Волостное Правленіє“³⁾; тоді-ж-таки з лоцманської громади одійшло с. Широке (приписане до Солонянської волости), поділено капітал та запаси хліба.

Для сільсько-господарських робіт на громадських ланах використовувано було III статтю. Кожен лоцман III статті мусів тиждень працювати на тих ланах. Ця одбуча звалася „тижневим“⁴⁾. В ці тижневі роботи ввійшло: обробляти землю на громадських ланах, сіяти хліб, молотити, сушити той хліб на сушні, косити сіно й т. ин.

¹⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 15/III 1859 р., № 5; Журн. М. П. С. 1874 г., кн. 2, стор. 48.

²⁾ К. Ст., 1889 р., липень, стор. 518.

³⁾ Книга Лоцм. Камен. Вол. Правленія на записку приговорів вол. сх. на 1879 г. Приг. 9/XII 1879 г., стор. 4.

⁴⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Приговорь Лоцм. Каменского Волостного схода 1880 г., стор. 16.

Праця на тижневих роботах компенсувала працю інших лоцманів на сплаві транспортів.

Увесь скошений на ланах хліб перевозувано на товариський тік, де його перемолочувано та висушувано на сушні¹⁾, і тоді всипувано в „гамазеї“. Коли-ж в тих товариських ланів протягом не одного до-рідного року збиралося „большое количество соломы, такъ что даже въ общественномъ гумнѣ недостаесть мѣста болѣ складывать отъ бу-душнихъ запашекъ“, то солону товариство продає „своему сословію по 1 руб., постороннимъ по 2 руб. серебромъ за сажень“²⁾. Гроші од цього продажу лоцмани використовували для товариських потреб³⁾.

Згодом, після 1879 р., тижневі роботи було скасовано, бо працю на громадських ланах поставлено по-инакшому, у звязку з реорганіза-цією всієї лоцманської громади та загостренням класової боротьби.

Відколи товариські запаси хліба року 1879 поділено, кожне село окремо позаходило собі свої запашки, тільки вже на інших засадах. Одробляли на громадських ланах инколи натурою, а здебільшого — наймали людей, або здавалися з частини.

Запасом хліба по сільських „гамазаях“ розпоряджався сільський сход, безпосередньо-ж відав ним староста села та спеціально обраний „добросовісний“ селянин „гамазейщик“. Через те, що „гамазейщики“ — ключники здебільшого були люди неписьменні, а справа з видаванням хліба відповідальна, то „гамазейщик“ мав свою окрему печатку з напи-сом: „Ключникъ магазина...“ (такого-то села). Сільський староста но-мінально мав ніби-то право втручатися в справи „гамазею“ і розпоря-джатися ним, але фактично праця сільського старости та „гамазейщика“ була тільки контактована. Більшою мірою, та ще в тому випадкові, коли „гамазейщиком“ була людина „з характером“, він, як виборна особа, поводив себе незалежно. Різні відомості та звідомлення про за-паси хліба та його обіг у „гамазею“ писав писар, а староста з „гама-зейщиком“ підписувалися та прикладали свої печатки.

Для потреб лоцманської громади й особливо контори були коні, фургон, бики, не кажучи вже про лоцманський водяний реманент. Кіль-кість волів та коней не завсіди була однакова. При потребі для сіль-сько-господарських роботах волів збільшували до 3—4 пар, коней до 4 штук⁴⁾. Зайва худоба — продавалась. Куповано весь живий і мертвий реманент за ті кошти лоцманських заробітків, які виділялися для госпо-дарчих потреб. Гляділи ту худобу виборно-наймані служники.

Опріч громадської запашки, лоцмани мали ще громадську толоку. На тій толоці випасювали свою худобу всі лоцмани. Лоцманський сход

¹⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Дѣло Днѣпров. порогівъ 1837 г., стор. 194; Журн. М. П. С. 1874 г., кн. 2, стор. 61.

²⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 13/II 1855 г., № 4, стор. 14.

³⁾ Ibid., стор. 15. Журн. м. сх. 11/XII 1855 г., № 15, стор. 31.

⁴⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Пригов. 1860 р. 20/II, стор. 27.

дбав про збільшення толоки, „дабы не стѣснятъ какъ вновь обзаведенныхъ, такъ и прежде имѣвшихъ въ большомъ обзаведеніи скота“¹⁾).

З приговору р. 1837 ми бачимо, що лоцмани ще думали заснувати й громадського млина, але через невідомі нам причини ця думка ніколи не була здійснена, хоч кошторис був виготований ще того-ж р. 1837¹⁾).

З інших громадських установ на певну увагу заслуговує лоцманська кухня. За даними Л. П[адалки]²⁾ справа стояла ніби так, що лоцмани мали у себе громадське харчування, себ-то всі вони сходилися на обід до своєї громадської кухні. Свідоцтва живих старих лоцманів, які добре пам'ятають ті часи, коли вивчав лоцманський побут Падалка, рішуче спростовують Падалчину звістку. Такого порядку, як описано у Падалки, ніхто не пригадує.

В усякім разі документально відомо, що приміщення для кухні спеціально було. Вона згідно з постановою сходу р. 1862 була розібрана („такъ какъ имѣющаяся при общественномъ нашемъ училищѣ кухня для училища и для другихъ общественныхъ надобностей совершенно не нужна“³⁾). За приступними нам відомостями, переважно переказами старих лоцманів, кухню ту використовували підчас урочистих громадських обідів (одкриття навігації, храм, освячення царини й т. и.). За їхніми-ж переказами кухня використовувалась підчас епідемічних хвороб, голоду, то-що.

В усякім разі ми не мали жадних даних за те, щоб уважати звістку Л. П[адалки] за цілком імовірну.

З 1860-х років по 1879 у лоцманів існувала ще й громадська лазня.

ШКОЛА У ЛОЦМАНІВ.

З архівних матеріалів ми дізнаємося, що „для обученія лоцманскихъ дѣтей грамотѣ, еще съ 1817 года открыта въ с. Лоцманской Каменкѣ школа, которою сперва завѣдывалъ Директоръ Екатеринославской гимназійи и назначалъ въ эту школу штатнаго учителя для преподаванія дѣтямъ одного первоначальнаго чтенія и чистописанія. А потомъ, когда Общество лоцмановъ поступило въ вѣдомство Путей сообщенія и по распоряженію Мѣстнаго Начальства сего вѣдомства начали поступать въ эту школу и кантонисты онаго, то въ ней съ того времени по 1849 годъ доставлялась польза и успѣхъ въ наукахъ только однимъ кантонистамъ, потому что ими одними въ особенности занимались вообще всѣ учителя, не исключая и священниковъ того времени, преподававшихъ законъ Божій. Лоцманское же юношество, на которое тогда никто не обращалъ должнаго вниманія, не оказывало и не могло оказывать желаемыхъ успѣховъ даже по предмету первоначальнаго чтенія и чистописанія. Почему родители сего юношества, невидѣвши для дѣтей своихъ никакой пользы отъ означенной школы, отдавали ихъ въ оную

¹⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 2/III 1857 р., № 7, стор. 77.

²⁾ Архів у с. Лоцм. Кам'янці — Дѣло директора пороговъ, 1837 г. стор. 149—152.

³⁾ Київ. Ст., 1889, VII.

⁴⁾ Приговор 1862 р.

такъ неохотно и даже съ ропотомъ, что въ ней бывало не болѣе 15 учениковъ и только мужска пола, да и тѣ не выносили изъ оной полезныхъ познаній даже и для самихъ себя, за всѣмъ тѣмъ, что продолжали въ ней ученіе по 7-ми и по 8-ми лѣтъ¹⁾.

Така коротка історія першої лоцманської школи, яку подають нам сами лоцмани в своєму приговорі сходу разом з оцінкою тодішнього навчання.

Користуючися з нагоди, що старий вчитель лоцмансько-кантоністської школи — Попов, подався у відставку, лоцмани р. 1849 вирішили відокремити свою школу від кантоністської. Вони обрали на вчителя лоцманських дітей лоцмана-ж Тараса Сухойвана²⁾, але тут на перебіг Сухойванові кам'янський піп Симеон Гуцалов взявся вчити лоцманських дітей читати, писати, лічби та закона Божого. Лоцмани погодилися, і С. Гуцалов за допомогою помічника почав вчити лоцманських дітей. Відколи лоцманську школу відокремлено від кантоністської, справа з навчанням посунулася вперед. З того-ж-таки приговору лоцманського видко, що „Священникъ сей при всемъ неупустительномъ прохожденіи существенныхъ обязанностей своихъ по Церкви и по приходу, продолжаетъ и въ означенной школѣ обучать и назидать юношество наше съ такимъ неутомимымъ усердіемъ и ревностью, что не смотря на ежегодное умноженіе поступленія въ эту школу дѣтей, составляющихъ теперь (1862 г.) до 60-ти учениковъ, онъ съ 1860 года, самъ уже отъ себя открылъ еще школу и для женскаго пола дѣтей нашихъ, коихъ въ настоящее время обучается до 25 ученицъ“³⁾. Ця дівчача школа мала велике значіння для лоцманського жіноцтва. Ще й тепер поміж старими 80-літніми лоцманками можна зустріти таких, які вміють читати та писати, що дуже рідко трапляється поміж околичним селянством.

Спочатку школа була тільки в Лоцманській Кам'янці, містилася в невеличкому помешканні. З року 1832 лоцманське товариство збудувало спеціальне приміщення для контори; сюди-ж-таки переведено було й лоцмансько-кантоністську школу⁴⁾. Школярі села Кам'янки жили в своїх батьків удома, а школярі з інших сіл кватирювали в кам'янчан. Варто завважити, що за лоцманським кошторисом що-року астигнувалося гроші „на канцелярскія и школьныя принадлежности, а равно на потребности для кафтанчиковъ и сапогъ ученикамъ“. Ці гроші в роки 1853—1868 становили суму до 90 крб. на рік⁵⁾. „Кафтанчики“ та чоботи видавалися не всім учням, а тільки тим, що вчилися в школі добре. Це було

¹⁾ Приговоръ лоцм. Декабрь 1862 г., стор. 69.

²⁾ Архів у с. Лоцманській Кам'янці. Ці відомості дано в Журналі Мірской сходки 11/X 1860 р., стор. 28.

³⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці, Приговоръ Лоцм. схода, Декабрь 1862 г., стор. 69.

⁴⁾ Київський Центр. Архів ім. В. Айтеновича, І-й фів.-економ. відд., фонд IV-ої окр.Управління Пут. Сообщ., дѣло № 2, 1844 г., стор. 8—33.

⁵⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці — Журн. Мірск. сходки 1855 р., № 2, стор. 4 та ин.

своєрідне заохочування лоцманських дітей до навчання. Року 1856 лоцмани вирішили одкрити другу школу в селі Старому Кодаці: „такъ какъ Училище Общества нашего, — говорятъ лоцмани в приговорі, — открытое въ Лоцманской Каменкѣ, приноситъ лоцманамъ с. Каменки существенную пользу въ изученіи дѣтей грамотъ и Закону Божію, лоцмана же Старыхъ Кайдакъ за отдаленностью не могутъ пользоваться тою же милостью, тѣмъ болѣе, что по случаю почти постоянно неурожайныхъ лѣтъ они не въ состояніи отдавать дѣтей своихъ на продовольствіе у лоцмановъ с. Каменки за условную плату, а потому и терпятъ въ этомъ крайнюю нужду, то, для устраненія сего, мы единодушно и единогласно полагаемъ теперь же открытъ въ с. Старыхъ Кайдакахъ приходское училище, пригласивъ къ преподаванію Закона Божія мѣстнаго священника и возложивъ обученіе грамотъ на обязанность сельскаго писаря, съ соразмѣрнымъ вознагражденіемъ трудовъ ихъ, а именно: первому по 42 руб. 86 коп., а послѣдньому по 25 руб. серебромъ въ годъ“¹⁾. Року 1869 вчителі одержували вже по 85 крб. 72 к. утримання на рік при готовій квартирі, а з того року через неврожай лоцмани сами від себе додали ще по 64 крб. 24 коп., отже загалом вчителеві припадало на рік 150 крб.²⁾.

Коштом товариства лоцмани утримували спеціального реента хору, виплачували йому 80 крб. сріблом на рік за кошторисом³⁾, з умовою, щоб він навчав лоцманських дітей співати.

Навчання лоцманських дітей мало не завсіді обмежувалося на сільській школі. Був час, коли начальство від міністерства шляхів пропонувало лоцманам їхніх дітей „обучать фельдшерскому искусству“, але лоцмани відмовилися і в своїй постанові мотивували це тим, що послати на товариські кошти в науку вони не можуть, бо на це треба значних грошей, а тимчасом немає певности, що ці стипендіяти, вивчившись, повернуться назад працювати до лоцманів⁴⁾. У 80-х роках минулого століття сільська школа була одкрита й при Широчанських хуторах. Містилася вона в одній будівлі з шинком (!), тільки шинок був в одній половині хати, а школа — в другій. Згодом збудовано в Лоцманській Кам'янці спеціальне приміщення під церковно-приходську школу, потім у Старому Кодакові, селі Широкому і Сурських хуторах. Року 1908 в Лоцманській Кам'янці коштом лоцманства збудовано двохповерхове приміщення під двохкласову школу; тепер там міститься семирічка.

¹⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці, Журн. м. сх. 21/XI 1856 р., стор. 59.

²⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці, Журналь Мірск. сходки 6/IV 1869 г.; Журн. Мин. Пут. Сообщ. за 1874 г., кн. 2-а, стор. 60.

³⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці, Журналь Мірск. сходки 6/II 1855 г., № 3, стор. 9 і 1861, 2 і инш.

⁴⁾ Ibid., 10/X 1854, № 10.

МЕДИЧНА ДОПОМОГА У ЛОЦМАНІВ.

Своїх хорих лоцмани надсилали лоцманським коштом до Катеринославської лікарні „Приказа общественного призрѣнія“¹⁾. Це траплялося, правда, дуже нечасто і тільки в тому разі, коли лоцман тяжко вже занедужав, або мав хворобу хронічного характеру. Більше-ж лоцмани та їхні родини лікувалися вдома за допомогою лоцманського фельдшера. Фельдшер був спільний для кантоністів і лоцманів. Утримувався він за рахунок держави, бо, власне кажучи, був присланий виключно для кантоністів, що мешкали в Лоцманській Кам'янці. Лоцмани від себе платили по 20 крб. на рік „за усередню службу по оказанію медицинской помощи лоцманамъ“²⁾. Лоцмани не любили платити дарма і коли якось помітили, що „фельдшеръ Песчанскій, несмотря на сдѣланное ему Обществомъ поощреніе, спустя нѣсколько времени началъ ослушиваться въ просьбахъ лоцмановъ по поданію помощи заболѣвающимъ и черезъ незанятіе своєю обязанностию въ настоящее время больнымъ нѣкоторыхъ пособій не можетъ примѣнить, то мы съ общаго нашего согласія за таковую невнимательность и совершенное незнаніе медицинскаго искусства — фельдшеру Песчанскому покорнѣйше просимъ Начальство производившуюся изъ общественной нашей суммы награду разрѣшить прекратить съ сего 1862 года“³⁾.

Після того (невідомо точно з якого часу) лоцманська громада наймає одного тільки віспощепа за 25 крб. на рік, а згодом і лікаря за 400 крб. на рік⁴⁾. На медикаменти щорічно за лоцманським кошторисом витрачається в 50-х роках до 75 крб.⁵⁾. Пізніше ця стаття витрат була доведена до 175 крб.⁶⁾.

ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ В ЛОЦМАНСЬКІЙ ГРОМАДІ.

На початку існування лоцманської громади й протягом певного часу пізніше класова диференціяція всередині колективу йшла дуже повільно. Однакова для всіх повинність, достатній земельний фонд рівно доступний для всіх, однакові умови що-до платні за працю — все це немов рівняло всіх. Але згодом починається виразна диференціяція. Перший привід до певного розшарування лоцманства походив з наказу урядового про розподіл на статті. Разом з цим розподілом утворилася група так званих третьостатейників, група, що пізніше репрезентувала пролетаризований шар лоцманської людности. Третьостатейники, спочатку

¹⁾ Дѣло Директора пороговъ 1837 г., стор. 156.

²⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці, Журн. Мірск. сх. 29/VIII, 1856 г., стор. 55.

³⁾ Ibid., 1862 г., стор. 59.

⁴⁾ Журналь Мин. Пут. Сообщ. 1874 р., кн. 2-а, стор. 60.

⁵⁾ Архів в с. Лоцм. Кам'янці, Журналь Мірск. сходки, 1855 р., кошторис, стор. 6.

⁶⁾ Журналь Минист. Пут. Сообщен. 1874 г., 2-а кн., стор. 60.

просто некваліфіковані робітники, пізніше злилися з тією масою людно-сти, що, як побачимо далі, з незалежних од себе причин не потрапили в лави лоцманські, вхід до яких нарочито утруднювалося через економічні умови. Третьостатейники були обмежені в своїх як громадянських (не мали голосу на сходах), так і економічних правах (при розподілі капіталів мали половину проти 1 та 2 статті, при розподілі землі часто не одержували її зовсім). Наприкінці 50-х років людиність так зростає проти земельного фонду, що доводиться вже відмовлятися права займанщини, а пізніше, саме р. 1858, уже навіть зробити душевий переділ землі. Землі не вистає для всіх; покуплена земля не розв'язує кризи, бо вона лежить далеко за територією лоцманського осередку. Надходять часи інтенсивного залізничного будівництва на півдні України. Вантажі починають іти колією; кількісно лоцмани росли, а роботи їм меншало. Коли в початку 50-х років лоцманська громада суворо карала тих, хто відбігав лоцманського ремесла й кидався на сторонні заробітки¹⁾, то вже в 70-х роках практика була інша: сход охоче видає „увольнительные билеты“ тим лоцманам, що кидали лоцманство²⁾. Але й масовий вихід із лоцманського стану, як те, напр., було з Широчанською громадою, що, забезпечена більш-менш землею, ін согре кинула дідівську справу, не зменшив безробіття, яке що далі став постійним явищем. Конкуренція серед лоцманів загострюється. На цьому ґрунті виникають хоробливі явища; боротьба за шматок хліба з лоцманської „черноти“ перекидається вже й до „аристократії“. Під впливом цієї боротьби, серед лоцманської аристократії відокремлюється група так зв. „партійонних“ лоцманів, що прагнуть захопити монополію розподілу праці до своїх рук. Щоб з'ясувати, в чому справа, ми нагадаємо, що „партійонними“ лоцманами звалися спочатку ті лоцмани, які стояли на чолі цілої групи лоцманів, що сплавляли цілий транспорт плотів. Такому „партійонному“, як правило — найдосвідченішому лоцманові, що його колись просто обирали поміж себе лоцмани, яким доручено було переправити даний транспорт, більше проти інших платилося, бо вважалося, що на ньому лежить більша відповідальність за сплав. Отож серед досвідчених, видатних лоцманів, що найчастіше попадали в ці партійонні, виникає тенденція закріпити своє становище назавсиди юридичним порядком. Вони добивалися, щоб офіційно було утворено групу „партійонних“ лоцманів, які були-б розпорядчиками над лоцманами статейними. Цій тенденції співчували й власники транспортів, яким вигідно було мати окремий колектив висококваліфікованих лоцманів до своїх послуг. Сход спочатку одводив такі пропозиції, але судовласники натисли навіть на міністерство шляхів, і тоді сход сам обирає колектив „партійонних“ од 10 до 15 чоловіка.

¹⁾ Журн. Мірск. сходы 1850, 4/XII, № 8.

²⁾ Ibid., 1873, стор. 74, 79.

Отже невеличка купка лоцманської аристократії змагається за монополію щодо розподілу праці. Так виходило тому, що за присудом самого-ж схода судовласник міг вільно обирати собі партійного з затверженої невеличкої групи; жадної черги на партійонних не було. Договірившись з партійонним, господар з ним-же разом ішов до отамана і за хабар здобували згоду взяти того, кого сам „партійонний“ хотів, себ-то „своїх людей“. Діло доходило вже до гострої конкуренції серед самих „партійонних“, які почали перетворюватися на підрядчиків, мали своїх агентів, які ще в Катеринославі перестривали хазяїв і пропонували послуги свого патрона.

Таке становище, звісно, негативно відбилося на громаді. Розклад корпорації наближався швидко. В наслідок діяльності „партійонних“ знижується заробітна платня 1-ої та 2-ої статті, бо раз монополія на працю в руках „партійонних“, то зрозуміло, що рядові лоцмани мусіли сами пропонувати зменшену платню, щоб добитися заробітку. Про 3-ю статтю вже й казати нічого.

Приблизно таку саму ролю як оці „партійонні“, тільки в меншому значно масштабі відіграли й „дяді“, себ-то, лоцмани-консультанти. Судовласники мали право брати „дядів“ по-за чергою. Користуючись з того, що лоцманська старшина за хабаря робила все, „дядя“ легко набував права брати з собою на сплав тільки „своїх“ людей.

Кількість „черноти“ лоцманської, себ-то безправної третьостатейної маси тимчасом усе більшала. Особливо почала зростати вона по реформі 1879 року, коли лоцманські привилеї — користування землею, звільнення від салдатчини, то-що, стали застосовуватись тільки до тих персонально, що лоцманували, або мали лоцманувати. Безробіття примушувало лоцманську старшину ставити всякі перешкоди молодикам, що хотіли попасти до списку учнів. Охочих було багато, а місць мало. На цьому ґрунті розквітає хабарництво. За те, що запишуть до учнів, старшині платили 50—100 крб. грішми, або-ж еквівалент натурою. Разом з тим, як лоцманські діти залишалися по-за лоцманськими лавами, були фіктивні учні, що нічого спільного з ремеслом не мали і тільки перехувались од салдатчини. Та й вибувши учнівський стаж, не було ще гарантії, що всякого допустять до іспиту на лоцмана. Чимала частка капіталу, право на землю, голос на сході — належав тільки першим двом статтям. Їм належала й прикуплена земля (Більченська, а потім Вовніжанська). Персональний заробіток III-ої статті був дуже мізерний; тимчасом на ній лежала обов'язкова праця у громадському господарстві, гідротехнічна служба на порогах, ратувальних дубах і т. ин. (так звані „тижневі“ роботи). Що правда, за це їм припадала ще частка з капіталу, але-ж та частка була вдвоє менша проти статейних лоцманів.

У 80-х роках минулого століття класова боротьба набуває вже гострих форм; 3-я стаття, кількісно велика, почуває себе в силі почати наступ. Року 1888 вона відмовляється від згаданої обов'язкової праці, мотивуючи це тим, що, мовляв, вони нічого за ту працю не мають,

землею не користуються, отже й не хотять одбувати „тижневої“ повинности. Перша та друга стаття реагували на це тим, що стали наймати на „тижневу“ роботу людей за громадський кошт. Примусити 3-ю статтю до тієї праці не можна було, бо вона (праця) покладена була на всю громаду. А коли р. 1893 лоцманство ділило Вовніжанську землю, то третя стаття її не одержала ¹⁾).

Але цей розподіл як-раз і став згодом за привід до другого, сильнішого, виступу третьої статті.

За присудом сходу, Вовніжанська земля поділена була на 1 та 2 статтю, наявну на той час. Згодом, коли громада виплатила цілком гроші за цю землю і вона таким чином стала вже лоцманською власністю, виникло питання — як-же володіти тією землею в межах окремих сіл? Право на землю мала 1 та 2 стаття тільки; але 3-я стаття, себ-то вся нелоцманська людність, претендувала на землю теж, мотивуючи свої претенсії тим, що, мовляв, діди й батьки наші робили за цю землю. Вони, третьостатейники, вимагали поділити землю на всіх. За положенням 1879 р. господарем землі та капіталу вже був не лоцманський, а волосний, сільський сход, який на $\frac{3}{4}$ складався з нелоцманів, себ-то 3-ої статті. Перво- та другостатейники тлумачили справу так, що тільки вони та їхні спадкоємці мають право на землю. Але їх було менше.

Справа пішла по інстанціях. Катеринославське Губерніяльне Присутствіє висловило, між иншим, таку думку: „Купленная тремя селениями земля (Волнигская земля) приобретена главным образом на счет запасного капитала, составлявшегося из взносов за проводъ судовъ и плотовъ черезъ пороги, получавшихся лоцманами 1-й и 2-й статьи за ихъ трудъ, и затѣмъ изъ платежей Банку, платимыхъ каждымъ изъ нихъ, почему и раздѣлъ этой земли между селениями по числу лоцмановъ 1-й и 2-й статьи слѣдуетъ признать вполне правильнымъ и согласнымъ со ст. 12 общ. пол. о кр. изд. 1902 г., но начало это, т. е. оставленіе земли навсегда лишь за статейными лоцманами и ихъ потомствомъ врядъ ли будетъ справедливо среди отдѣльныхъ обществъ, многіе изъ членовъ которыхъ, если теперь и не состоятъ въ числѣ лоцмановъ той или другой статьи, но за то ихъ отцы и дѣды были лоцманами и слѣдовательно въ общемъ запасномъ капиталѣ есть и ихъ доля, но какъ разобратся въ этомъ и съ точностью усчитать долю участія каждаго въ настоящее время не возможно, то Губернское Присутствіе полагаетъ предоставить статейнымъ лоцманамъ право пользования купленною обществомъ землею пожизненно, подобно тому, какъ старымъ отставнымъ солдатамъ, водвореннымъ на казенныхъ земляхъ, предоставлено пожизненно пользоваться землею безъ платежа за нее оброчной подати (нынѣ выкупныхъ платежей). По смерти же лоцмановъ, оставшіеся послѣ нихъ участки, поступаютъ въ распоряженіе общества, которое по установленнымъ приговорамъ и распредѣляетъ ихъ между другими своими чле-

¹⁾ Иловайскій, 33.

нами¹⁾). Така постанова Губерніяльного Присутствія була подана на затвердження міністра внутрішніх справ. Хоча останній і затвердив цю постанову, але переведення її в життя відкладено до вирішення питання з однією полюбовного розмежування казенної лоцманської землі.

Тимчасом, поки справа розглядалася по інстанціях, 3-я стаття не захотіла ждати. Користуючись з кількісної переваги на сході, вони поділили землю в кожному селі по-своєму.

Так у с. Старому Кодаці р. 1906 поділено землю на кожен двір нарівно, незалежно від кількості наявних душ чоловічої статі в кожному дворі, а так само незалежно від того, до якої статті належав господар. Року 1907 в с. Сурських Хуторах було поділено так само; року 1909 в Лоцманській Кам'янці відбувся поділ теж на двір, але не більше як на 3 чолов. в кожному дворі. Все те було пророблено під той час, як лоцманська справа з поділом купленої Вовніжанської землі, так само як і з скарбовою, лежала в міністерствах та державній думі²⁾.

Безперечно, з такого „самочинного“ поділу були невдоволені лоцмани першої та другої статті, що вважали себе за господарів купленої землі. Вони опротестували перед тим-же-таки Губерніяльним Присутствієм, яке вони вважали за свого оборонця. Губерніяльне Присутствіє скасувало постанови сільських сходів та санкцію на переділ купленої землі — земського начальника. Але III стаття, яка вже фактично почала була користатися купленою землею, залишилася невдоволена з того, що Губерніяльне Присутствіє скасувало поділ, та й передала справу до Катеринославського Окружного суду. Окружний суд знову-таки затвердив постанови сходів і ухвалив поділи. Тоді третя стаття йде далі. Вона складає загально-лоцманські списки трьох сіл (без с. Широкого, яке не брало участі в купівлі Вовніжанської землі) й р. 1910 поділяє Вовніжанську землю на двори по всіх трьох лоцманських селах так, щоб на кожний двір припадало не більш як на трое чоловіка, себ-то по три поділки.

Незалежно від поділу купленої землі, перші дві статті оскаржують знову перед Харківською Судовою Палатою, але там справа з судом так була затяглася, що її застала нерозв'язаною й революція 1917 року.

Тепер Вовніжанською землею лоцмани зовсім не користуються, бо вона підчас поміжсільних нарізувань землі увійшла до земельних територій близьких до неї сіл Вовніги, Башмачки, то-що.

Ще раніше од розподілу землі, р. 1905, підчас загального заострення класової боротьби, та-ж 3-я стаття добила розподілу запасного капіталу, що тоді становив 24.000 крб.

Уряд реагував на всі описані явища проектами реорганізації лоцманської корпорації, скерованими на „класове замирення“. Але чи

¹⁾ Иловайскій, 38—39.

²⁾ Ibid., 39.

треба згадувати про те, що ці заходи були марні? Проект 1912 року власне мав санкціонувати те становище, що було вже не менш як протягом півстоліття. Кардинально справу розв'язала Жовтнева Революція¹⁾.

ВИСНОВКИ.

Товариство лоцманів дніпрових порогів протягом історичного свого існування безперечно відгравало чималу роль в економіці країни. Статистика транспортів, переправлених через пороги тільки за один рік, свідчить за те, що лоцманство своєю працею багато принесло користі в транзиті вантажів по Дніпрові й особливо через пороги. Брак інших засобів пересування вантажів і надто лісу на південь, а так само для експорту, звертав увагу російського уряду на поліпшення справи сплаву транспортів, де лоцмани теж бездоганно працювали. Та разом з тим той-же-таки уряд нещадно експлуатував лоцманів, примушуючи надміру робити та мізерно виплачуючи за ту важливу й zarazом ризиковану для життя лоцманського працю.

Свої права й звичаї лоцмани дуже берегли і жадні зовнішні впливи з боку деяких урядовців не могли порушити їхніх прав самоврядування²⁾. У всіх заходах, що були корисні для товариства; воно перше виявляло свою здорову ініціативу. Товариські гамазеї, громадські заорювання ланів, усе те були утворили сами лоцмани й представники уряду свого часу тільки посанкціонували все це.

Загальне зменшення комунікації через пороги і, навпаки, не аби-яке збільшення лоцманської людности супроти комунікації та лоцманської землі, диференціяція в самому лоцманстві, зловживання збюрократизованої контори, на чолі якої стали нікчемні люди, фактична монополізація сплаву транспортів через одних лоцманів коштом інших, ігнорування чергових лоцманських списків, а разом з тим і ігнорування прав рядових лоцманів на сплав, потурання тому урядовців від міністерства шляхів, що найближче стояли до лоцманської справи, — от що зродило суперечки й нелади в лоцманстві та поділило його на два ворожих соціальних табори.

В одному таборі були лоцмани першої та другої статті, в другому вся инша людність, що звалася в лоцманів третьою статтею. По-над десятеро років те ворогування крилося в самому лоцманстві й не виявлялося на поверхню. Тільки тоді, коли чаша терпіння вщерть була переповнена, це ворогування нарешті виявилось й призвело до

¹⁾ Розділ цей писано переважно на підставі переказів старих лоцманів та діяльних учасників суду між 1 та 2 і 3 статтями. Факти, які вони подали, цілком згідні з фактами, наведеними у Иловайского, *op. cit.*, стор. 37—40.

²⁾ Журналь Мірской сродки лоцмановъ Днѣпр. пор. 4/1 1850 г., № 8.

суду¹⁾). Не припинив судової тяганини поміж лоцманством і „Уставъ Дніпровскихъ лоцмановъ“, якого дехто з лоцманів та урядовців від міністерства шляхів так чекав і якому судилося з'явитися на світ р. 1912, той устав тільки переказав усі права й порядки в лоцманському товаристві, які відомі були йому півсотні літ перед тим. Революція 1917 р. скасувала й саму лоцманську організацію. Частина з лоцманів тепер — члени спілки водних транспортників, бо працюють у тій галузі, невеличка частина з старих лоцманів нещодавно (1928 р.) утворила артіль „Дніпролоцман“²⁾, що поставила собі завдання — знову поновити сплав транспортів через пороги. Та на долю цієї артілі, з історичним ім'ям, припало невелике діло; вона тепер перевозить через пороги усього лиш робітничі екскурсії, та інколи в міру потреби, сплавить який транспорт плотів чи судно. На все є свій час і своя робота, так і в лоцманів. Була економічна потреба в переправі транспортів через пороги — лоцмани існували; потреби не стало — не стало й лоцманів та може вже й назавсіді. Недалекий той час, коли по збудуванні великої Дніпрянської Електричної станції, „Дніпрельстан“, буде залито Дніпрові пороги й лоцмани з їхнім фахом та тяжкою працею зовсім будуть непотрібні. Тільки записи письменників, розвідки істориків та економістів нагадуватимуть про лоцманів, їхнє минуле та ту користь, що давали вони протягом свого життя й служби.

¹⁾ Приговоръ Лоцм. схода 18/Х 1909 г. Передають лоцмани Ф. Дон, Ф. Рибалка й ин., що 1 та 2 ст. „просудила“ по-над десять тисяч лоцманських коштів.

²⁾ „Дніпролоцман“ — артіль; зареєстрував її Дніпропетровський Комвнуторг у березні 1928 р.

МИХАЙЛО ТАРАСЕНКО.

ПЛАВ ЧЕРЕЗ ПОРОГИ.

До того часу, поки не довелося мені особисто обізнатися з лоцманами, гадав я, що найцікавіша річ для дослідника лоцманства виявити техніку лоцманської справи. Техніка лоцманської справи — думалося мені,— що полягає в сукупності певних технічних процесів, звязаних з орудуванням відповідним знаряддям та заснованих на емпіричному знанні природніх чинників, — вона може стати за цікавий причинок до виявлення того, що зветься в етнографічній літературі „народнім знанням“. На жаль, з цього погляду ті матеріали, що їх пощастило зібрати, дали не дуже багато. Найцікавіша в лоцманському побуті показала не техніка лоцманської праці, не лоцманська кваліфікація, а ті своєрідні та специфічні форми, яких набрало громадське життя цих досвідчених керманичів у Дніпрових вирах та порогах.

Може на цілій Україні не було іншої сільської громади, що яких півтора-літ жила-б таким активним громадським життям, як людиність чотирьох лоцманських сіл. Ордером князя Потьомкіна 1787 р. й низкою пізніших урядових розпоряджень вона була поставлена у виключні умови супроти звичайного селянства, одержавши разом з спеціальним призначенням обслуговувати порожисту частину Дніпра і звільнення від усіх повинностей та рекрутських поборів. Тим самим лоцмани значною мірою стали осторонь від звичайних громадських інтересів околичного селянства, але натомість виразніше й гостріше поставали перед ними їхні власні професійні інтереси. Об'єднані корпоративною спільністю прав і обов'язків, вони справді творили собою невеличку державу в державі, що з плином часу в своєму житті вирощувала й свої характерні соціальні тенденції. Їхній розвиток паралізувало втручання державних органів, інтереси маленької держави вступали в суперечність з інтересами держави великої, що весь час виявляла так мало елементарної уважливості та розуміння до економічного й юридичного становища Дніпрянського лоцманства.

Подібно до цього, з одного боку яскраво виявлений професіоналізм лоцманський, з другого — державний контроль і державне керування сплавом плотів і суден через пороги спричинилися до затьмарення і, властиво кажучи, зникнення „народнього знання“ та до просякання в лоцманський ужиток коли не понять, то бодай принаймні термінів на означення тих понять в книжних джерел. Але навіть і це, силою об'єктивних

умов усього дотеперішнього розвитку лоцманства, обезкровлене (супроти того, на що можна було теоретично сподіватись) коло специфічно лоцманських побутових явищ, експедиція Етнографічної Комісії Української Академії Наук не могла дослідити вичерпно, докладно і всебічно. Час-бо її праці припав на період глибокого і вже остаточного занепаду лоцманства. Колись забите плотами та барками¹⁾ Дніпрове плесо проти Лоцманської Кам'янки в серпні 1927 року було зовсім вільне від них і лоцманів довелося вивчати не в обставинах їхнього життя і праці, а на підставі оповідань і спогадів, правда, ще живих, яскравих, коли мова йшла про явища соціального порядку, але зате малодостатніх, малопевних, безбарвних у тих питаннях, що стосувалися до предметів матеріальної культури й техніки лоцманського плаву.

Лоцманська справа, лоцманський фах у його найвужчому і найістотнішому розумінні — це керувати судном або плотом підчас сплаву їх через небезпечну, видимим і підводним камінням протягом багатьох верстов перегороджену, порожисту частину Дніпра від Лоцманської Кам'янки, після якої починається перший Кодацький поріг і до Кічкаса, перед яким Дніпро круто повертає вправоруч і сильною течією жене судно на страшну і небезпечну „Школу“ — високу скеля під лівим берегом річки. Коли А. Є. Шевченко оповідав про це, він цілком слушно відзначив, що лоцмана стосуються тільки пороги, а до иншого йому діла нема:

„Були такі, що хліба не сіяли, то на всякі роботи їздять. Їде, плоти в'яже, у Києв другий раз їздив, на верхнім Дніпрі, словом (робив). Потом беруть ці саме плоти на подряди, у Херсон гонять. Та це не лоцманська робота, а сплавна — її можуть і не лоцмани робити. Отже ліс сплавають з верхів'я Дніпра литвини до Кам'янки. Лоцманське діло — перегнать через пороги та й годі, а дальше знов литвини гонять. А тут уже без лоцманів вони нічого не знають. Так що оцим ділом і наші заїмались, которі брали ряди“.

Треба думати, що ці сторонні заробітки, звязані з далекими й довготривалими подорожами до горішнього Дніпра, не були дуже поширеними в лоцманському побуті. Коли навіть припустити, що офіційні перепони в цій справі усувалися легко за допомогою „даровизни“ чи яким инакшим способом, — цю роботу не кожному щастило сполучати з хліборобською працею, яка для лоцманів усе-ж мусіла лишатись основною поруч лоцманського промислу. За революційних часів економічне становище лоцманів зазнало великого вдару в звязку з утратою „Вовнізької землі“ та зменшенням сплаву через пороги.

„Підчас війни лоцманство одправляло регулярно, так сказати, свою роботу. Багато людей забрали на війну, але старики — лоцманський цвіт — був; робота не була порушена. А в революційні часи зовсім занепало це все, остановилась

¹⁾ „Це тоді, як тепер (ан.: під цей час) та як-би прийшли ви, так тут-би по 50 плотів стояли. А як у Коростяву ішли, так по шість неділь було в плаву“ (С. Дон).

робота. Загальна така причина була. А потім може хто-б і сплавав, так бандитизм був такий у порогах, грабили. Один раз ряду одну сплавали, ну, і там в порогах, значить, забито було одного чоловіка. (Трапилось це), словом, у революційний час. Бандіти напали на сплавщиків у порогах нижче Ненаситця. Напали, ограбили поровдягали там, то-що. Єврея одного вбили. — прикажчиком там був доверений од хавяїна. А нижче — там нижче ліс уже розграбили. Так що можливості не було вже роботу провадити, хоть-би хто й мав яке діло“ (А. Є. Шевченко). — „Лесопромишленники не стали гонить леса — пограбили їх, порозбивали. Грабежі страшні, так і перестали гонить лесу“ (С. Є. Гаркуша).

Коли після завірюх громадянської боротьби ізнов почався через пороги невеличкий сплав¹⁾, деякі лоцмани стали виряджатися на горішній Дніпро і звідти „гнати ряди“ у Кічкас, Миколаїв і Херсон²⁾, проте річ безперечна, що це тільки одна з численних форм сторонніх підзаробітків, до яких спонукує теперішнє безробіття³⁾. Отже всі такі праці не належать до лоцманського фаху, так само як тільки економічними причинами треба пояснювати й колишню та сучасну участь статейних лоцманів на сплавах роботах у ролі звичайних, додаткових („добавочних“ або „прибавочних“) робітників. Лоцман у ролі робітника від звичайного робітника на плоту нічим не вирізняється, якщо фактичний лоцман не покличе його собі на пораду.

Не лоцманською роботою в технічному розумінні, але накинутою всієї лоцманській громаді державними розпорядженнями були й т. зв. „казенні роботи“, що їх лоцмани мусіли справляти навіть і не в навігаційний час. Сюди належали такі основні капітальні праці над упорядкуванням порогів, як славнозвісні, ще й досі добре пам'ятні, каналські роботи 30—50 рр. та пізніші прочистки Дніпрових ходів⁴⁾, а так само лоцманська служба на Ненаситецькому порозі (т. зв. „тижньове“) й обслуговування казенної поронної переправи у Бериславі⁵⁾. Та все це побічні

¹⁾ „Ще в голодовку, можна сказати, появився сплав весною. Тоді вже управління лоцманського не було ніякого — отамана й писаря сократили за ненужністю. Це ще нас (отамана Костя Большака і писаря Андрія Шевченка, якому належать ці слова) сократили віною 22-го года. Канцелярія вся залишилася так, без нікого: в голодовку на чорта воно було! Весною 22-го года появився сплав. Це вже була трестирована промисленість лесна — український трест пригнав плити. Зараз він Українліс, а тоді був Дніпроліс. Дніпроліс пригнав плити“ (А. Є. Шевченко). — „То купці ганяли, а тепер купців нема, лісов нема. Тепер ліса випускаються по роцоту“. (Яким Шевченко). — „У нас тепер їдуть ліс на Дніпростройство: п'ять рублів або чотири принесеш додому та й годі“ (А. Л. Савченко).

²⁾ „Тепер у Киев пливуть парашодом, із Києва прижене у Кічкас і рублів по сто получав. Он як тепер харашо їм!“ (Х. Онищенко).

³⁾ Пор.: Тепер у Лоцманській Кам'янці лоцмануванням не цікавляться, „потому що нема діла. Більше тепер звернуто уваги на хліборобство, на молочарство і на городський ізовний промисел: то пісок возять, то камінь на постройки, то що попадеться“ (А. Є. Шевченко).

⁴⁾ Від обов'язку працювати над опорядженням порогів лоцманів було звільнено тільки в 1879 р. — А. С. Иловайскій, Дніпровскіе лоцманы. Кісьв 1910, с. 14.

⁵⁾ Про Бериславську переправу, що через неї йшов один з найголовніших чумацьких трактів, кольоритне оповідання подав О. С. Афанасьєв-Чужбинський у своїй

додатки, якими тільки обростала властива лоцманська професія і від яких може певною мірою залежала диференціація лоцманської громади на лоцманів статейних і нестатейних третьостатчиків, але вони не відміняли самої природи лоцманського фаху. По-за всіма працями, які доводилося з власної волі чи як корпоративний обов'язок виконувати, лоцман, як фахівець, має справу тільки з судном або плотом, що його він має перепровадити через пороги, і з водним шляхом, з гідрографією порожистої частини Дніпра. Те й те він повинен знати досконало, але основний елемент лоцманського знання є, розуміється, вивчення водних шляхів — Старого, Козацького або Запорізького і Нового, „канавного“ або „канавами“ ходів Дніпра.

Щоб набути потрібної досвідчености в мандрівках через пороги, в лоцманській громаді було запроваджено інститут „учеників“ або „помічників“, офіційно оформлений десь близько 1879 р., коли звільнення від військової повинности перестало бути привилеем усієї людности лоцманських сіл, а обмежилось тільки на тих, хто фактично справляв лоцманську службу. Розуміється, що й до 1879 року кожен лоцман мусів був відбувати потрібну науку, і в цій справі мусили бути певні порядки, довголітньою практикою вироблені. Вже-ж бо саме огульне призначення людности чотирьох сіл для спеціального обслуговування плаву в порогах визначало спадковий характер лоцманства, а, значить, передбачало й готування лоцманської „зміни“. Тільки-ж уся ця процедура відбувалася дуже просто, як і слід у патріархальних умовах: „раньше з 16 год просто плавали в прибавочних. Проплаває год чи два, провірить (його лоцман) що знає, і тоді отаман записує під номер“ (А. О. Коваленко). Проте характеристика цих патріархальних порядків була-б неповною, коли-б не згадати, що в звязку з загальним нерадісним становищем лоцманської організації тих часів, молода лоцманська „зміна“ готувалася примусово, так само як примусом, а не власними економічними інтересами лоцманів трималося і все дніпрянське лоцманство. Та-ж сама Химка Онищенкова, яка з задоволенням і гордістю підкреслила, що, тимчасом як панських людей „мучили, принуждали до роботи“, в лоцманів такого примусу не було („наші того не знають, наші не були панськими, наші — вольні лоцмани!“), — висновуючи дальшу нитку своїх спогадів, свідчила: „Такі лоцмани були, що тікали, не хотіли лоцманувать, то й принуждали їх. (А через що тікали?) Та хто його зна чого тікали — хотіли, щоб робить (коло хліба)“. В інших лоцманських спогадах ця загальна звістка конкретизується і разом вияснюються причини цього з'явища.

„Очеркахъ Днѣпра“ (Собрание сочиненій, т. VII, с. 271 і д.), але, згадуючи казенних лоцманів-поронників, він не зазначив, чи були вони місцеві, чи ні. Жарий-же виразно стверджує, що „раніше, до нас (а Х. Р. Жарий народився 1853 р.), так отам були тоже наші, в Бериславі. Так ото там наші перевозили і військо і людей. (Перезвоили), одним словом, перуном. А тепер там подтѣнный мост йоловий“.

„То колись було, це вже в старовину — старики розказують, — що примусово заставляли їх плавати. Ну, це давно, цього ми не знаєм“ (А. Є. Шевченко). — „Раньше ганяли лоцманувать нагайкою: той боїться, той не хоче, а той пошов бродяжиться“ (М. Гаркуша). — „Бувало так, що (лоцман) на степу работаеть, — їди плит гони!“ (А. Л. Савченко). — „А лоцмани плавали так, без нічого: як дасть хаяїн 15 копійок, то й то добре. І оп'ять-же: не вспів додому приїхати, — десятник прийшов і ступай (знов). А в степу хліб поспіває, то хліба нельва було знімати. На лоцманство гонять, а хліб стоїть. То другий там-же засне та нічю устане, покосить, як сонце зайшло. А як світ, він заховався у жито, бо сейчас-же займуть його у службу, в лоцманство. А хаяйка ходить з серпом“ (Я. Шевченко). — „Це воно отак. От обождіть! Як у нас Пётра, так перед Петром починаються жнива. Тут йому (лоцманові) треба знати, (а) меньший отаман було сяде на коня — обчеські були коні — виїде на степ, на могилу, тогда йому й видно по всьом степу де хто. Він як побачив — приїжджаєт до нього. Як там хаяйка, так він спрощуєт: „Мосій здесь?“ — „нема“. — Ну смотріть! Я шукать не буду. Я-ж бачив, що він здесь був. Щоб мині він через два часа був“. — Ну, воля не воля — вечером і являються. Ну, а як ми стали — от я годів 35 пролоцманував — так тога не було“ (С. Дон).

З цих спогадів бачимо яким тягарем, руйнуючи матеріальний добробут людности, були для неї лоцманські обов'язки в давніші часи. Про зацікавленість лоцманською справою, таким чином, не було й мови. Інтерес до неї міг початися тільки з 1879 р., коли в нових умовах на поширення лоцманської справи починають діяти нові стимули або в іншому світі з'являються давні. Всі їх останні п'ядесять років можна звести до чотирьох груп: традиційний лоцманський аристократизм, матеріальна зацікавленість, земельна упривилеюваність і військові пільги. Всі вони мали поважне значіння, стимулюючи розвиток лоцманської справи, хоч може й не в однаковій мірі сильно.

Найслабшим доводиться визнати перший мотив, що повстав, очевидячки, на ґрунті всіх інших, як спроба знайти „ідеологічне“ виправдання своєї професії, як спроба зрозуміти й оцінити особливе місце лоцманської професії на тлі звичайного й сірого селянського оточення: „Ми щиталися, — каже Семен Дон, — як приходило до діла, так ми щиталися вторі граждане. Перві — дворяне, а ми — вторі“. Звідси погляд на лоцманів як на людей потрібних і корисних державі¹⁾, що їхня праця до того-ж важча й відповідальніша, ніж в усіх інших.

Хтілося-б слідом за А. О. Коваленком лоцманським аристократизмом пояснити й те, що „у нас є багато присвоєних хвамільй. Один був колись Буць, а в нього тесть знаменитий, то й став Бойко“. Але тут міг впливати другий з черги мотив — матеріальна зацікавленість лоцманством, як джерелом прибутку, бо прізвище доброго лоцмана забезпечувало йому популярність у колах судовласників і лісопромисловців. Проте безперечно, що й цей другий мотив не був найдужчим і не всі

¹⁾ Пор.: „Зараз лоцманство потеряло свій облік як такий. Главне — раньше це свого роду був патріотизм такий у цьому ділі, і дя каста гордилась. Почували себе людьми для государства корисними, а не рядовими селянами. Ну, а зараз нічого цього нема; совершенно забули і мало цікавляться“ (А. Є. Шевченко).

бажали лоцманства, як джерела прибутку. Саме лоцманування не могло цілком забезпечити матеріальний добробут лоцманів, бо коли навіть не зважати на те, що навігаційний період припадав на час хліборобських праць і лоцманування не вигідне було через свій сезонний характер, — в самій організації нарядів у плав згодом виникло дуже багато негативних моментів. Не зважаючи на те, що сплав плотів і суден через пороги аж до самої революції був дуже жвавий, індивідуальний добір кращих лоцманів, добір з яскраво виявленим протекціонізмом і кабарництвом не всім фактичним лоцманам забезпечував однакою участь у сплавних роботах і не всім давав однаково великий заробіток. Для останніх, принаймні, двох-трьох десятиліть безперечно перелюднення лоцманів і цією невідповідністю між пропозицією й попитом на робочу силу чималою мірою й пояснюються ті обмеження, які робилися щодо вступу в лоцманські помічники дітей третьої нелоцманської статті. Ці обмеження поволі перетворювали лоцманську громаду в замкнену корпорацію та призводили до економічної, передовсім у земельному питанні, боротьби третьостатейних з першо- і второстатчиками. Таким чином матеріальна зацікавленість в умовах перелюднення лоцманів, так само як і їхня „громадянська“ перевага, не завсіди стимулювала вступ у лоцмани. Більше значіння мали привилеї в користуванні землею¹⁾, а надто й над усіе — звільнення від військової повинності, як про те свідчить номінально лоцманське, а фактично хліборобське село Широке. Що цей останній мотив важив найбільше навіть у такому селі, як Лоцманська Кам'янка, доводить хоч-би й те, що його раз-у-раз згадують геть-усі лоцмани, тимчасом як на матеріальну зацікавленість є різні погляди. Одні оповідають про минулі часи розцвіту лоцманської справи як про час, коли плотами та барками плила до них згори багата й чудова „даровизна“ (про неї мова ще буде), інші-ж заперечують прибутковість лоцманського діла, визнаючи його за допоміжне до хліборобства, за підзаробіток, що самостійного значіння не мав і мати не міг²⁾.

Можливо, що в цих останніх поглядах маємо результат певної рефлексії, певної переоцінки колишніх благ з погляду тих наслідків, до яких спричинилася давніша неувважність до хліборобської праці. Помічається жаль за втраченими займанщинами, якими не зуміли ско-

¹⁾ „Третьостатейні землі не получали“ (А. О. Коваленко). — Мова тут іде про так звану Вовнізьку землю, придбану в діда г. Милорадовича 1882 р. на гроші з запасного лоцманського фонду. Спершу вона була в користуванні всіх лоцманських сіл, „а потом у 95 году розділили її, землю, на обчества — на кожного лоцмана достойну часть. А були в нас не лоцмани, щитались трейтя стась — тим не давали. А почему не давали? Батьки їх були не лоцмани, і діди — не лоцмани і вони — не лоцмани, так що їм не причиталось землі. І польвовались лоцмани і платили лоцмани — самі без їх і виплатили“ (А. Л. Савченко).

²⁾ „Лоцманство мало завдовольняло у матеріальному відношенні людей. Можна сказати, побочне до хліборобства (було занятіє). Щоб спеціально на ньому жити, так не можна. Потому що літом лоцманує, а зімою то кригу тягає, возить у льодники та кіньми — хто має — їздить на заробітки кіньми“ (А. Є. Шевченко).

ристуватися їхні батьки¹⁾ і часто чути нарікання, що для лоцманських дітей пропала на громадський кошт набута Вовнізька земля²⁾.

Та перед цими роздумуваннями поставила лоцманів теперішня дійсність. Тоді-ж, у часи розцвіту лоцманської справи, життя диктувало інші погляди та інші вчинки. Переломовим був все той-же 1874 рік, коли прийшов наказ брати в салдати тих, хто уникає лоцманування. Все ще зобов'язана одбувати з примусу свою лоцманську службу, лоцманська громада переживала в той час один з найнеспокійніших моментів своєї історії, коли давати віри місцевим оповіданням. Важко ствердити, чи з власної ініціативи, чи за наказом свого безпосереднього начальства лоцманська громада перед 1874 р. повіддавала до війська ту молодь, що не бралася до лоцманування, повіддавала, як негідників, користуючись з тодішнього порядку рекрутських наборів і може маючи в попередній практиці відповідні прецеденти. Ось як оповідають лоцмани про цю подію:

„Раньше брали лоцманів у службу, а то Катерина, як проїжджала, так поспотрела по лоцманській службі і запретила брати їх по воєнній службі: ето — каже — ще хуже воєнной. І не брали лоцманів год несколько, аж лоцманів стало багато. А як стали брати, то вони-б не брали, ніхто-б не знав, а потом самі себе стали спиртувать: „ну, оддать у солдати, ето не лоцман между нами живе, потому оддать його в службу. От у нас в дармоїди — возьміть його в службу“. — „Если у вас в дармоїди, — дайте их сюди. Нам они нужны“. А вони потом на осінь на жереби! Так вони вже не питають чи дармоїд чи лоцман. — „А Боже! Що це ми таке зробили? Це ми ошиблися! Не так! Подожди!“ — Начали жалоби писать: „ми лоцманів виведемся!“ Ну, действительно, це обсудили: „правда!“ Давай тепер так у помошники вписувать. У помошники впишуть: „Е свидѣтельство?“ — „Е“. — „Ну, у запас флота“. А хто не в помошниках, викличуть на жереб, приймають у дійствительну службу. Тоді став сказати один друга ненавидіть“ (Я. Шевченко). — „(Питають) начальство путей сообщенія: „яка вигода вам держати лоцманів?“ Приїжджають до отамана у контору лоцманську: „Що там вам за польза, що ви на своїм їдженні содержите (негодяїв)?“ Раньше ганяли лоцманувать нагайкою: той — боїться, той не хоче, той пошов бродяжиться. „Напишіть бумажку таку: „у солдати ми отдаем таких негодяїв, що лоцманству не подчиняются“. Потом черк! Поставили. А тоді каснулося призив та тоді — то один, то два (чоловіки брали), а в конце концов: „год такий-то виростки!“ І забрали всіх. Ну, тоді узнали: есть свобода така, — (як) служать на добровольних пароходах, то їм — ото як на призив — выдавалося вльгота. Тоді наші, як узнали, давай просить і нас у запас флота. Як воєнне дійствіє, тоді беруть уже й нас, так тоді (беруть) у матроси. Хто в помошники, (тих) приписують у 18 год. Тоді

¹⁾ „Не Катерина основувала лоцманів, а Потьомкін; і землю оснував Потьомкін. І землі було у нас велике колічество. Но він, Потьомкін, землю дав нам, но не вспів утвердить її так, як за поміщиками. Давність була, но только не утверждѣна — помер він скоро. І та земля, що за сорок верст (коло с. Широкого), так вона наша натурально“ (Х. Р. Жарий). В переказах Жарого — „древность наша розказувала“ — колишні лоцманські земельні володіння набувають не аби-яких розмірів, бо навіть і „город Катеринославський — це на нашій землі“.

²⁾ „Одобрали землю і що з нею зробили? Оддали її под Технікум! Вона йому нужна? За самую паршивую землю по 18 рублів (оренди) бере, а самую лучшую по 24 рубля за десятину. І кому-ж оддали? Технікуму!“ (С. Е. Гаркуша).

міні в 21 год начальство пише в мойому білеті, що я в запас флота. (Помошників) только в военное время (брали)“. На дальші питання — як прийшло до втрати права на звільнення од військової повинности, Максим Гаркуша пояснив: „Вони-ж знають харашо, що не всі лоцмани, і ото довго вони підлазали. А военна адміністрація не питає (лоцман чи ні) — вона год дає“. Третя стаття глазувала: „А що — каже — оддали негодяїв, а тепер ваші сини перші пішли служити“ (М. Гаркуша). — До цих лоцманських свідчень додамо ще й свідчення вєлавленого „ворога лоцманського“, лідера третьої статті і її ватажка в десятилітньому процесі за Вовнізьку землю — Хведота Євд. Дона: „Катерина дала льготи. Вона податі не брала, у солдати (теж не брала). А потом вони стали давати негодних і даже своїх синів: „чого він (не лоцманує)? Давай ми їх таких дамо“. Государь не довольствується негодними, а нужно брать, так усіх брать. І начали всіх брать, як він не схотів, екзамена не здав по своїй спеціальности. А который помощник, так тих не брали, як він щитався лоцманського общества“.

У цих ще й досі зворушливих, як уже сама форма показує, спогадах про рекрутчину маємо глухий натяк на один із вершинних пунктів у боротьбі упривилєйованих з третьою статтею і разом з тим нову вказівку на ті форми примусу, яких уживано проти непокірливих „лоцманському бити“. Але чи справді була така велика загостреність у їхніх стосунках, чи маємо тут до діла з хибним або не цілком точним висвітленням дійсного становища, це важко ствердити, орудуєчи самим матеріалом спогадів, тим більше, що він дає підставу й до інших міркувань. Саме на таке, а не инакше висвітлення історії рекрутських наборів могли вплинути ті несподіванки, що їх лоцманській громаді приніс закон Д. А. Мілютіна з 1 січня 1874 р., за яким рекрутчину в Росії замінено на загально-обов'язкову військову повинність. Наведені спогади отже й можна тлумачити так, що, поки не з'ясувалося правне становище лоцманів в зв'язку з цим законом, лоцманів на загальних підставах стали кликати що-осени до „воинского присутствия“ і брати в салдати, не вважаючи на те, що „цариця дарувала нам вік“. Перед фактом такого нечуваного порушення споконвічних прав остання добровільна видача рекрутів у свідомості лоцманів легко могла перетворитися на несподіваний, основний і найважливіший привід до зазіхання на їхні вільності і ця — може звичайна в давнішому лоцманському побуті — подія у спогадах молодших поколінь почала висвітлюватись як один з найгостріших моментів давньої боротьби лоцманів з третьою статтею. Непорозуміння згодом з'ясувалось, лоцманів знов почали звільняти від війська, прирівнявши їх до матросів добровільної флоти, але тепер військові пільги застосовувались уже не до всієї людности, а тільки до першої та другої статті, що фактично лоцманували. Через це остаточно повстає безодня між двома верствами колись єдиної лоцманської громади: саме „тоді став, сказати, один друга ненавидіть“, як висловився Яким Шевченко¹⁾. Третя стаття незабаром (1888 р.) зрікається своїх

¹⁾ Вас. Мальований цю дату спитувався пересунути на пізніший час, запевняючи, що давніше у них „просто любиво жили, а ця ненависть почалася в 97 году, як почали тайну перепись“, але покладатися на це свідчення нема ніяких підстав. Подаємо-ж його тут як цікаву риску до характеристики народніх поглядів на статистичні переписи людности.

традиційних обов'язків перед лоцманською громадою, але, покликаючись на давні відносини й на працю своїх батьків, заявляє свої права спадкоємців що-до володіння Вовнівською землею¹⁾. Стежити за їхньою боротьбою виходить по-за межі питань, зв'язаних з організацією лоцманського плаву. Для нас важливо було тільки підкреслити, що Мілютинський закон 1874 р. порушив давніший уклад лоцманського побуту й відмінив давніші стосунки в лоцманській громаді. Особливий ефект цього закону був, таким чином, у тому, що лоцманування з одбутку часто не вигідного, часто неприємного й важкого стає відтоді річчю для всіх пожаданою, привилеем щасливих та вибраних і надає виразних форм давніше організаційно не оформленому інституту лоцманських учеників або помічників.

Тепер кожен лоцман намагається влаштувати свого сина в лоцманські помічники й ще 12-літню дитину бере з собою батько у плав, щоб привичаювалась вона до води й вивчала каміння та пороги по Дніпру. Коли ж доходить юнак 18-ти років і якщо він доброї та чесною вдачі, то користується правом вписатися в склад лоцманських учеників, щоб одбути потрібний стаж і потім стати перед іспитовою комісією. „Як був неослушник який або що, як розбияка там, то його вже не приймають у лоцмани“ (К. Кравець). „Як чуть що маленько шатнувся — то вже ні“ (П. С. Шевченко). Така етична передумова для тих, хто хотів навчатися лоцманської справи, й ті юнаки, що не зажили доброї слави, мусіли

¹⁾ Наводимо тут аргументи третьої статті в цьому питанні, бо в них міститься матеріал, що характеризує становище й обов'язки третьої статті в лоцманській громаді. — „Доказували, що ніби-то вони помагали, одбували, так сказати, тижньову справу. Назначать так кілька чоловіка, одбуде, а потом других. Третейстатейні щитались тоді і помішники, потому що помішники не щитались тоді повноправні“ (А. О. Коваленко). — „Земля — вона куплена лоцманами упом'янутими. А потом возбудили ходатайство судиться. А це возбудили такі... що бросили помішницької служби, ті, що не хотіли в помішниках служити. І тоді давай нанімать облоката ходатайствувать, укавува причину, що й ми-ж коліна лоцманського“ (К. Кавенець). — „Общество було єдино, но ці люде, которі не лоцмана, то вони ісполняли обяваность по сельському господарству. А ті ганяли плота і суда. За лоцмана ви должні внести в контору 4 р. 60 к. Тоді випадало і на третью статью, потому що вона сполняла господарство. (Лоцман лоцманує), а я — остаюся — не лоцман; которий не лоцман, так повинен йому і скосити і всьо по хавайству зробиць... Через несколько років, як наші батьки повмирали, їм (лоцманам) посовітував пан (роз. „лоцманський пан“ — місцевий представник Річного Управління): „Ви не стройте церкви, а купить лучче землю“. У пана Милоградовича купили землю... І цію землею польовалось тільки лоцманське общество. А це як сума приобретена всім сільським обществом, як вони (нелоцмани) заменяли їхню обяваность домашню — череду пасли, косили, молотили, орали як батраки. Коні казьянні порали, воли, сараї, суші для хліба общественні. Це вже як батраки називається третья статья, не сключая не старого, не малого“ (Х. Є. Дон). — „Було як по доброму, то добре, а як сход було, то й споряться. Ми-ж заробимо, ми-ж получали пошлени, так вони — третья статья — общеский хліб робяць, так кажуть: давай нам! А потом землю купили, так лоцманам давали по дві десятини, а їм по одній. І зразу, хоча, може несколько год не дали (землі) третій статі, а потом в скорості і дали. А потом вишло діло — як завелись судом, так і всім по равній було часті. А тепер одобрав Вовніг“ (С. Дон).

добрим поведженням заслужити собі права приєднатися до громади „вторих громадян“: „а потім він уже справляється, так год чи три поводить себе чесно, тоді уп'ять його в помішники запишуть“ (К. Кравець)¹⁾. В цьому етичному підході до лоцманських кандидатів не треба, розуміється, добачати нічого більшого, як те, що справді є й у першому-ліпшому українському селі, де громадський осуд звичайно плямує соціально-шкідливі чи небезпечні елементи й так чи інакше виключає їх з безпосереднього спілкування та участі в громадському житті.

Моральна гідність не єдина і може кінець-кінцем не головна вимога, яку ставить лоцманська громада молодому кандидатові, але її треба тут відзначити, хоч-би вже через те, що в своїх розмовах підкреслюють її лоцмани з особливим натиском.

Замкнено-корпоративний лад, який поволі витворювався в лоцманській громаді і визначав її становище супроти третьої статті, ставав на перешкоді до вступу в лоцманські помічники не тільки дітей нелоцманської верстви, але й тих лоцманських, що їхня особиста доля склалася для них несприятливо. Лоцманська громада перебирала на себе піклування долею вдів і сиріт, зберігаючи за ними право на володіння землею та допомагаючи їх із своїх запасних фондів і на рівних підставах обділяючи їх грішми при чорних і панічних переділах лоцманських грошей. Так само лоцманська громада не ставила ніяких формальних перепон тим лоцманським синам, що мали охоту продовжувати свій лоцманський рід, беручись до лоцманування. Але ці формальні права, як стверджують наші матеріяли, не завсіди мали реальне значіння. Коли, з одного боку, траплялися випадки, що діти третьостатчика, але онуки лоцмана, користуючися з впливу своїх родичів та за допомогою „карману“ прилучалися до лоцманської громади²⁾, то, з другого боку, позбавлені матеріяльних засобів і впливових родичів лоцманські сироти йшли на поповнення резервів обійденої та упослідженої третьої статті. Хведот Дон, напр., що свого часу був проводирем третьої статті й уславився, як непримиренний „ворог лоцманський“, теж син лоцманський і, хоч був допущений до відбування помічницького стажу, але не міг перебороти тих труднощів, які повставали на шляху сироти. „Я — каже він — лоцманський син, а не іздав екзамена, потому що батька не було, а без средствій був. А тут нужно було могоричка купити. Ну, на екзамені бил і всьо, ну, говорять: „он малий ростом“, і починають, сказать, причини іськать. Був

¹⁾ „Бувало так, що й викидали з помішників. Як тільки неослушник який, обругав писаря, отамана, старшину п'яний, то й довольно. Уже викинуть. Тоді найбільше военною службою страхали. Такі були, що лет по 30, а як тільки викинули, то й зараз їх на службу. Год по 35 було вже їм і їх отправляли на службу. То їх держали-держали, ганяли-ганяли скрізь — вони невдатні, то їх і поприганяли (назад)“ (К. Кравець).

²⁾ „Правда, і з третьої статі попадали, но мало. Причини? Просто, що не лоцманського, так сказать, покоління не принімали большею частю, а ісключенія декому давали. Онука теже могли прийняти у лоцмани, (якщо), допустим, у його дід був лоцман, а батько з третьої статі“ (А. Є. Шевченко).

помошником три года, ну потом бросіл. Ну, що-ж раз не допуськають, раз средств немає“. Зате „коли батько лоцман, тоді легко було — стверджує А. Є. Шевченко, — потому що тут була свого роду така каста лоцманська“. І далі говорить він: „Просто лоцмана продовжали свій лоцманський род, своє ремесло і старались у це діло втягати своїх“. Для цих своїх простою була і вся процедура запису в лоцманські ученики:

„Як хоче поступить у помошники, іде до старшини, до старости, а потім до начальника. Староста — це так, як председатель, а старшина на всю волость, но і лоцманами он заведував. Раньше старшина заведував, а потом уже отаман став¹⁾. Прийдеш, попросиш: „Господин старшина, от я хочу вже в помошники“. Він бере на список і посила до начальника. Це вже в округа жив начальник. Тоді він призива того лоцмана, до якого я хочу приписатися, і пита начальник мене: „Ти желавш до цього старика у помошники?“ — „Желаю“. А в старика: „А ти желавш цього хлопця в помошники?“ — „Желаю“. Ну, послі там бутылку купиш водки, да угостиш його, да й больше нічого. Да й уже“ (К. Кравець).

Обов'язком кожного лоцмана було мати собі такого помічника й навчати його лоцманської справи — давніше одного, потім — двох, трьох і навіть чотирьох. Переважно приписувалися ученики до когось з родичів — до батька чи дядька, бо „хіба кому є охота чужому все розказувать? От своєму сину — друге діло“. Тож не раз доводилося ученикові від одного лоцмана переходити до іншого, коли в першого підростав свій син або небіж. З другого боку й помічник повинен був працювати, — а працю його судовласник оплачувати, — підчас плаву з своїм навчителем: „помошник, — каже той-же К. Кравець, — нехай яке найнужніше діло в нього дома, а положеніє: повинен плисти з лоцманом“. Бо було й друге „положеніє“, за яким що-року від лоцманської управи „про всіх помошників подавалось сведеніє у военное присутствіє, що не оставляв служби у лоцманах“ (П. С. Шевченко). Оскільки-ж це друге „положеніє“ здійснювала сама лоцманська контора, то й перше не було загально-обов'язковим законом, а згодом стало звичайнісінькою фікцією, коли, уникаючи військової служби, штучно почала зростати і множитись помічницька верства.

„Тоді, як стали у солдати (брати), так кожен товпиться у помошники. А тим волосним причетникам, так то-то нажива була! Брали й хабарі і всього було. Ще в нас лоцмани розмножилися, ще за сорок верст (у слободі Широкій) є. Там наш степ був та й там багаті наші мужики були. То вони відтіля

¹⁾ Сільське й волосне управління на загальних засадах „Положенія 19 февраля 1861 г.“ запроваджено було в лоцманських селах тільки з 1879 р. (Иловайскій, Дн. л., с. 14) і саме тоді було розмежовано функції загально-сільського та цехового лоцманського управління. Раніше-ж вони зосереджувалися в лоцманській управі, на чолі якої стояв старший отаман. Але що раніше, що потім лоцманська управа цілком підпорядкована була не тільки загально-лоцманському сходіві, але й „лоцманському панові“ — представникові річного управління, який жив у двоповерховому „казонному домі“ в Лоцманській Кам'янці. Останніми часами це був помічник 2-ої інспекційної дільниці Катеринославського Відділу Київської Річної округи Міністерства Шляхів.

Ідуть, вони свого сина у помішники (везуть) і везуть сюди даровизну. То він і не лоцманував, і чорт його не бачив тутечки, а в помішниках простояв. (Волосним причетникам) давали й деньгами і так різними речами: масло там і всяке загощенів було“ (Як. Шевченко). — „А було так там і топчуться, щоб у помішники сина ввести, щоб у солдати не брали. То й ставить, і ставить могорича. Котрі первостатейні (sic!), так тих синів у помішники беруть; так-то помішників душ по чотири беруть, щоб у солдати не брали“ (Х. Онищенкова). — „Помішників було даже по три. У последнее врем'я лоцманів не багато, а помішників багато було. Вся слобода од воєнної служби освобождалась. Тоді вже атамани работали, атамани тоді пользовались харашо: і масло йому везуть, і сало, і барашок“ (К. Кравець).

За таких порядків обов'язок одбувати помічницьку службу звівся мало не на нівець, надто для тих лоцманських помічників, що, живучи в слободі Широчанській, поволі перетворювалися на звичайних хліборобів. „Був у мене й чужий, — оповідав С. Гаркуша, — тільки я його і в глаза не бачив. Бувало прийде такий до плита: „Дядьку, я буду з вами плисти, я у вас за помішника“. Ну, раз таке діло, то треба взяти, а то начальник буде сердиться“.

Лоцманське знання набувається тільки кількарічною участю помічників у плаві через пороги: „Хіба лоцман довго вчиться? Поплавав года три, так щоб батько розказував: той камень-но, той камень-но і, коли хлопець тямковитий, то й вивчиться ще й як! Вони всі каміння знають, уже знають куда їм бити — чи вправо, чи влево“ (Паламаренко). — „Оце як пливем, так помішник і спрашує: оце що таке? — Те-то. — А це? — Це камень Багатирь“ (К. Казанець). На цьому практичному обізнанні з особливостями шляху через пороги за великої та малої води й обмежується вся лоцманська наука. Якоїсь теоретичної підготовки вона, певна річ, не вимагає, бо-ж „часом людина ні аза не знаєт, а лоцман із його первейший“ (П. С. Шевченко).

У помічниках треба було перебути від 5 до 10 років. Точніше цього терміну визначити не можна, бо, з одного боку, іспити переводилися через неоднаковий протяг часу, а тільки тоді, як набиралася поважна кількість кандидатів, з другого — для малопідготованих призначалися повторні іспити. Як уже зазначалося, іспити для лоцманів — це установа розмірно недавня: „екзамен, — за словами А. О. Коваленка, — появився уже в нашу битність, у 1886 ілі в 1884 годі“, а до того часу екзаменів не було й помічників вписував отаман в лоцманські реєстри, коли лоцмани-навчителі, перевірівши в плаву знання своїх учнів, свідчили за них, що вони вже добре опанували мистецтво плаву¹⁾. Переводити іспити — звичайно в березні місяці — призначалася мішана комісія з представників місцевого річного управління, лоцманської старшини

¹⁾ Таке свідчення цілком стверджують архівні дані. Як видно з низки „Журналовъ Мірской Сходки“ (нпр. 1855, № 9, с. 25; 1865, № 7, с. 25—26; 1868, № 9, с. 138), до початку 80-х років досить було рекомендації лоцмана-вчителя та відповідної постанови сходу, що зараховував до правосильних членів громади тільки „вполнѣ способныхъ къ самостоятельному сплаванью суденъ и плотовъ“. П. Козарь.

та кількох поважніших досвідчених лоцманів з кожного лоцманського села пропорційно до числа тамтешніх лоцманів.

„Комісія (така): з округа приїжджало начальство да з лоцманів вибирали. Кажеться, шесть чоловіка було наших. Так що із Кам'янки було чоловік шесть, з Койдаків було половина менше: всі наших шесть, то з Койдаків три. Із Сурських хуторів? Ну, там один був із Сурських хуторів. Чоловік восьми було всіх“ — за неточним, як бачимо, підрахунком К. Кравця і 10—12 за підрахунком П. Шевченка¹).

Іспит одбувався так: „(Собереться комісія), начальство, лоцмана седять. Сейчас зве начальник: „Ну, што ти должен делать, як попадеш на плота?“ — „Як поставили мене на плот, я сейчас спросив отамана (роз.: горішнього, плотового, з литвинів): „Є в тебе канат?“ — „Є“. — „Є топор?“ — „Є“. — „Лодка в?“ — „Є“. — Ну, потом плив“. Начальник пита: „Як ти должен попливти?“ — „Я сейчас должен гукнуть на дубовика: „Поднімай якорь!“ Дубовик поднімає. Я тоді в ход пустився. Я сейчас островок Московський должен бросить управо; ниже я ще сплів — вир я должен бросить управо — камень зветься; потом уп'ять островок управо тоже должен бросать — Кодачок. Потом камень Горбатий улєво бросать, Вишники — управо, Плоский камінь — улєво. З Кодацького порога вискочивши...“ (Я. Шевченко). Поти цього прикладу. „Як такі були хлопці, що багато плавали, то їх мало питали. Ото було питають, а самі у план дивляться. Ну, а наші лоцмани (члени іспитової комісії) так ті так добре знали харашо. А ті в план дивляться. А ті (наші) на словесность добре знали, де який камень там. Найбільше питали каміння і як куди який камень у руку. А як тільки ошибся, на один камень ошибся, так будеш іще один год учиться. Начальство каже: „Починися ще“. А потом знов адає. Були такі, що разов по п'ять на экзамени выходили, а не адавали. Год до тридцети училися, а тоді позадали. Каждый интересовался лоцманством“ (К. Кравець).

Тимчасом як одні лоцмани в запровадженні іспитів добачали корисний з лоцманського погляду спосіб зменшити економічну конкуренцію й установити нормальні стосунки в лоцманській громаді („з тих пор, як стали экзамени, так і побільшало не лоцманів: „сватов, кумов щоб не було!“ — А. О. Коваленко), інші — або ставляться до них байдуже або-ж уважають за непорозуміння, за непотрібну й недоцільну вигадку: „Ми як посідали учить экзамен, то іспиртуем один одного. Провчив немножко дома, а тоді й проплів йому шляхом, як по столбах усе одно пройшов. Там попливеш, куди вода понесе; вода пливе куди сама бачить. Аби тільки знав начальству висказать“ (Я. Шевченко).

І вже цілком незрозумілою напастю видається лоцманам той медичний огляд, якому підлягали лоцманські ученики: „Там видумки були, я вам скажу. Доктор-же був. Як не побачить зірки у потьомках, так уже й не приймали. Видумки різні були. Та то глупості були, я вам скажу. Він побачить побаче, а на ділі нічого й не вийде“ (Х. Жарий). До речі буде згадати, що колись такий медичний огляд було влаштовано й для старих лоцманів з спеціальною, як думає Я. Шевченко,

¹) Отаман подавав до Іспитової Комісії списка кандидатів з характеристикою кожного з них. Кандидати заводилися до списку за старшинством ученьського стажу. П. Коварь.

метою зменшити число лоцманів: „Потом уже размножилось багато лоцманів; хотять уже, щоб меньше було. Понаїждали пани. Тоді звивають у комнату. Спрашують: „Грамотний?“ — „Грамотний“. — „Ну, смотри ото на букви там“. А для неграмотних ряму зделають, хрестик. „Ну, смотри“. Ввійде: „Ну, што там на стінкі?“ — „Хрестик“. — „Сколько їх?“ — „Два“. — „Как они стоят?“ — „Ну, прямо“. — „А ето што?“ — показують йому не. — „Ряма. Может бить пе, только не пе. Так не пе! Только чортъ його знае як сказать“. Тоді збавляли много. Самі столишні лоцмани оказались сліпі, а которі такі вроді ништожні, а він оказався не сліпий — ті хороші вийшли. І тоді бачать, що ніззя склучить і остались на місті оп'ять так як і були“.

Перейшовши через іспитову й медичну комісію, невдатні ученики виходили з лоцманської громади в категорію третьостатчиків і надалі участь у сплавних роботах могли брати тільки в ролі „прибавочних“ робітників, чорної робочої сили, що слухняно виконувала лоцманові накази підчас плаву через пороги. Ті-ж, що за шостибальною системою здобували достатні бали, виявивши добре знання ходів і розуміння лоцманських обов'язків, заводилися „по порядку номеров год рождения“ до реєстрів першої або другої статті, залежно від того — в першо- чи другостатчика одбували вони свою науку. На такий чи инакший вибір свого майбутнього фаху не впливало ніщо, окрім власного учневого бажання.

Лоцман першої статті — це спеціаліст переправляти різні категорії суден: люзи, барки, брянки, берлини, картоплянки, то-що, серед них і плоти; лоцман другої статті ганяє тільки плоти, а „барки гнать не может“. Взагалі-ж по-за цим призначенням великої різниці в правах і побуті першої та другої статті, здається, не було. Правда, ходили й ходять усякі гумористичні приклади, що могли-б здаватися образливими, коли-б за образу брати всякий жарт, а по-за тим „лоцмани на лоцманів нічого такого (не говорили), не іміли ніякої претензії“ (А. Л. Савченко), „між собою жили дружно“ (А. О. Коваленко), „любиво“, протиставляючи себе як єдиний, своєю громадською значністю об'єднаний гурт білоруких („Они белие руки іміли“ — характеристика Хведотова Дюнова і безперечно стороннича) тій масі „зловмишлених“ людей, тим напасникам і „набродові“, що, становлячи собою третю статтю, на погляд лоцманів, були власне по-за всякими статтями („Трейтя статъ — це не статъ, це наброд, которі не лоцманували“. Х. Жарий).

Такому висвітленню стосунків поміж першою й другою статтями немов-би перечить свідчення секретаря сільради Паламаренка, що казав: „В старий час, до революції, лоцманськими ділами завідував лоцманський сход, в якому участь брали тільки самі лоцмани. Перед вели всегда первостатейні. Як рішалось якесь более важне діло, то первостатейні заходили в казньонний дом і даже двери за собою зачиняли, а трейтьостатейним казали: „куди тобі, ти-ж молокосос“. Але це свідчення не заперечує раніше поданих відомостей, бо, по суті слушне, воно тільки

потрібує належного читання. Отже, по-перше: мова в Паламаренка йде про лоцманський сход, а на лоцманському сході третя стаття не мала чого робити; по-друге: третьостатейними звалася не тільки нелоцманська верства, але також і лоцманська молодь-помічники, що могли та навіть повинні були одвідувати сходи лоцманської громади, хоч — що-правда — без права голосу, і саме їх („Куди тобі, ти-ж молокосос“) і мав, очевидячки, на увазі Паламаренко; нарешті, слово „первостатейні“ у нього коли не lapsus linguae, то будь-що-будь синекдоха, подібно до того, як ужила його Х. Онищенко в наведеному вище оповіданні.

Роблячи такі застереження до Паламаренкової заяви, ми повинні однак підкреслити, що коли з огляду на правне становище нема ніяких підстав відрізнати першу статтю від другої, то все-ж певна різниця між ними існувала, тільки не така глибока й не така кастова, як між статейним лоцманством і рештою людности. Це була різниця в кваліфікації, і вона найперше позначалася в тому, що на перехід з другої статті до першої потрібна була санкція лоцманського сходу і дозвіл „лоцманського пана“. Це була різниця і в умовах праці та нормах її оплати. Великим та незграбним плотом безперечно тяжче й марудніше керувати. „Перва стаття, — каже Жарий, — сказати, звалася баркою. Вона була сміліша, ну, тільки на щот дороги, так вони так не пантрують, а плитом постійно бережи дороги“. Зате на барках переганяється дорожчий і тендітніший крам, переправа барки оплачується дорожче і даровизна з неї багатша, тому все-ж-таки бути в першій статті приємніше й почесніше, ніж у другій, і щойно наведені слова Хв. Жарого, які підкреслюють складність праці другої статті, хоч при тому відзначають і „сміливість“ (у розумінні більшої відповідальности) праці статті першої — це немов-би спроба піднести власну гідність другостатейного в очах сторонніх, заїжджих людей. Погляд на першу стаття, як на стаття вищу, психологічно міг умотивовуватися ще й тим, що первостатчиків було розмірно мало („тож тисячі плотов бувають, а тих суден сотня“ — А. О. Коваленко), що матеріально вони належали переважно до заможнішої й інтелектуально розвиненішої частини лоцманства та що фактично з-поміж них звичайно обиралася лоцманська старшина.

Закінчивши помічницьку службу в 28 років, лоцман лоцманує до 60 років, а тоді „получає одставку“, „виходить із доверія“. Та через те, що „лоцман не на года щитається, а може служити, пока глаза слушать“, „аби в глазах бистрота була“, то й вибувши з довір'я, він усе-ж може плавати за „дядю“-дорадника молодшому лоцманові. Дядя не неодмінно призначається з-поміж штатних лоцманів. Це може бути й взагалі досвідчений, „хожалий“ лоцман, що зажив довіри судовласників, що й беруть його, як додаткового лоцмана, на великі завбільшки судна завсіди, в інших випадках тоді, як не можуть покластися на одного через його молодість або недосвідченість, чи тоді як сплавається якийсь дорожчий крам. Вибрати дядю — право судовласника, але затвердити його повинси урядовець річного управління. Через те С. Є. Гаркуша й каже:

„Дядя назначається начальником отделения. Лоцман молодой, малоплавающий, і йому цьому лоцманові дається хожалий лоцман. Етот самый хожалий навивається дядей. Я сам не меньше разів трицять ходив за дядю. Дається олія, дається чай, сахар і на бабайку не буду робить. Мое діло смотреть только. Дядя — така-ж обязанность, як і лоцмана. Хоче — то й робить: „Ну, давайте, хлопці, давайте лучче!“. Довереность дяді більша чим лоцманам, а потом знакомство. Платить дяді хазяїн і однаково платить — иноді ще більше“.

Через те, що в дяді додатковий лоцман, лоцман-дорадник, він не має права самостійно порядкувати плавом чи спростовувати накази свого молодшого товариша, на якого офіційно звіряється пліт чи судно. Звичайно-ж лоцман ніколи не важитья нехтувати авторитетними вказівками досвідченого дяді („у них совет один, щоб один одного не збивав, як пливеш на судні“ — Ів. Г. Сухойван), та навіть траплялися такі лоцмани, що без дяді ніколи й не плавали.

Праця лоцманів розпочиналася на-весні, коли звільнявся Дніпро від криги й надходили плоти та судна з горішнього Дніпра. Тоді відбувався урочистий акт офіційного відкриття навігації, правився молебінь і „піднімався флаг“. Навігаційний період тривав до пізньої осені, „аж до Покрови, поки заморозки стануть, що не можна видержать у куріні“.

Коли прибувала партія плотів чи судна, вони записувалися в лоцманській конторі в чергу, за що платилася в запасний лоцманський фонд так звана „пошлина“: 4 крб. 30 коп. за пліт і 5 крб. 60 коп. за судно. Після того за чергою номерів, під якими були записані лоцмани в лоцманські реєстри (згаданий уже „порядок год рожденія“, їх наряждали керувати плавом через пороги. Такий порядок з одного боку традиційний, з другого — зумовлений характером організації самих лоцманів, організації підлеглої державному віданню. І от, коли в передреформний час чергування дотримувались суворо і кожен намагався уникнути наряду, збігаючи в степ і ховаючись там, то в пореформний час маємо явище зворотне: чергу порушує сама адміністрація (розуміється, за певну даровизну), і це викликає часті нарікання та обвинувачення, бо тепер порушення черги збагачує одних і одбирає заробіток иншим. Не дурно-ж одну особу, що багато років посідала виборні пости у лоцманській громаді, характеризують лоцмани не тільки як „універсального“ та „що й говорить! — ділового чоловіка“, але й як видатного „хапугу“. Порушуючи чергу, адміністрація цим не завсіди йшла назустріч окремим лоцманам. Хоч і лоцманське „загощеніє“ справляло на неї відповідний вплив, але куди більше важила тут хазяйська даровизна, бо важко було змагатися з приватним промисловцем, що волів мати справу з відомим йому лоцманом і вимагав наряду саме на нього. Так чи йнакше — з ініціятиви промисловця, лоцмана, адміністрації чи, кінєць-кінєць, за їхньою спільною угодою — фактично не всі лоцмани мали змогу однаково кількість разів плавати за час навігації: инший, набувши слави „водяного человека“, працює „од льоду до льоду“ й на рік 10–12 разів „справиться“, инший-же, напр., Вас. Мальований, — „за три роки тільки пів-

разу — доплив до Ненаситця, розбив там плота та й повертайся додому берегом“. Приклад Мальованого, очевидно, не треба узагальнювати — при всій своїй високій про себе думці, він мабуть таки справді був лоцман нездатний, але зате у нього як-раз найбільше знати протесту й обурення проти тих зловживань — узаконених чи й ні, — що практикувалися при нарядах лоцманів на роботу.

Записувалися в чергу й одержували лоцманів плоти та судна нарізно, до того-ж плоти бралися під увагу тільки тоді, коли з горішнього Дніпра прибувала їх до берега Станового острова чи Лоцманської Кам'янки як не ціла партія, то бодай її половина. Та перше ніж говорити про переправу через пороги, мусимо подати принаймні загальніші відомості про плоти та барки (слово „барка“ у лоцманів уживається, окрім свого властивого значіння, як синонім „судна“ взагалі).

Про судна звичайно доведеться говорити найменше, бо не тільки пароплави, але й усі великі самоплавні вантажні судна будуються під доглядом спеціалістів-техників на суднобудівельнях і тим самим спеціального етнографічного інтересу до себе не викликають. Поминаючи пароплави, досить буде відзначити, що „всі, які через пороги сплавають, дерев'яні судна з огляду на їхню будову можна поділити на два типи: 1) судна з вертикальними стінами (тип барок) і 2) судна з похилими від середини або вигнутими по кривій поверхні стінами (тип берлин)“¹⁾. До першого типу належать люзи та байдаки²⁾ або брянки, що будуються тільки на одну навігацію і потім спродуються, як звичайний лісний матеріал. Другий тип творять судна міцнішої, на кілька літ розрахованої конструкції. Це — баржі або берлини³⁾, звичайно вкриті палубою; великі й широкі (16—28 сажнів завдовжки) гончаки⁴⁾, що палуби не мають,

¹⁾ А. Иловайский, Днѣпр. пор., 132.

²⁾ За відомостями ще з 30—40 рр. минулого століття (Київ. Істор. Центр. Архів ім. В. Антоновича, 4-й фін.-екон. відд., фонд Управл. П. Сообш., № 21, 1843, с. 7) байдаки робилися до 20 сажн. завдовжки, 4 сажн. завширшки, осадкою до 7 четв. при 10—12 тисяч пуд. вантажу. Згодом вони стали замінятися так званими „любецькими барками“ 22 сажн. завдовжки та 22 арш. завширшки (Київ. Центр. Арх. ім. Антоновича, цитована справа, с. 90—92). П. Козарь.

³⁾ Берлина — судно 11—17 сажнів завдовжки, 7 арш. завширшки та до 5 четвертей осадки. Вона має якір становий від 12 до 8 пуд. вагою з косяком 30—40 сажн. довжиною та 8 дюймів завтовшки, якір запасний від 11 до 7 пуд. вагою з косяком 40—30 сажн. завдовжки та 8 дюймів завтовшки, якір завозний 6—5 пуд. вагою з змійкою (бичевою) 40—30 сажн. завтовшки 6—5 дюймів. Стерно 15—12 арш. з помічницею, гребків від 10 до 6 і 2 запасних, дригалку, конопати до 5 пуд., не менше 6 відер, два водоодлива, човен та обшиванку; при високій воді робітників 20—25 чоловіка, коли судно має 17 сажн. завдовжки, та 15—16 чоловіка при довжині судна 11 сажн. При малій воді робітників по 1 чол. на кожний погонний сажень довжини судна. Берлини на Дніпрі уперше з'явилися р. 1838 (Київ. Центр. Архів, цит. справа, с. 8). П. Козарь.

⁴⁾ Гончак — судно 28—16 сажнів завдовжки, має косяк (канат) до 60 сажн. завдовжки й 10—9 дюймів завтовшки, якір становий від 20 до 10 пудів вагою, якір запасний від 16 до 8 пуд. вагою з косяком до 60 сажн. завдовжки та до 8 дюймів завтовшки, якір завозний від 12 до 6 пуд. вагою з змійкою завдовжки до 60 сажн. та 6—5 дюймів

але можуть мати тимчасове накриття, щоб забезпечити крам від підмокання в негоду; картоплянки; середніх і малих розмірів лайби або шаланди; нарешті, ще менш сильні, але більшої рухливості дуби та обшиванки. Кінець-кінцем, дуби та обшиванки мають більш допомічне, ніж самостійне значіння — вони обслуговують сплав плотів.

Перед одвалом у пороги до всіх більших самоплавних суден доробляються під керівництвом лоцманів „гребки“ — великі, до 12 аршин у довжину, „опачини“ або весла. До всіх — і самоплавних, і моторових — суден доробляються також особливі стерна, що за допомогою їх можна було-б не тільки триматися раз узятого напрямку, але й робити швидкі та круті „зігзаги“ судна відповідно до особливостей порогових ходів. Лоцманське „стерно“ або „стерень“ (і „стьорень“ — „по панському!“) мусить, таким чином, бути „правилом“ перш над усе великого розміру і в тій своїй частині, що безпосередньо перемагає тиснення води („лопасть“) і в тій, через яку сила людських м'язів передається першій („цівка“). Цівка, що через свої функціональні властивості зветься також „дригалкою“, „становить собою суцільний сосновий або хвойний брус, завдовжки 10—12 сажень залежно від розміру судна і товщиною у горішньому зрізі 5—7 вершків, а в спідньому 9—12 вершків. Лопать стерна робиться з двох-трьох сполучених по ширині дощок, завгрубшки 3—4 вершки, а завдовжки 4—6 сажнів. Лопать уставляється в проріз, що зроблена в спідньому зрізі бруса-цівки і міцно закріплюється тут дротяними хомутами¹⁾. Так зроблене порогове стерно вкладають у прилаштовані на кормі „кочаті“ і скріплюють його там дротом або заковуючи в залізо. Так пороблені кочаті це вже не просто кочаті, а „помішниця“, яку лоцман оглядає особливо уважно, бо „помішниця“, задержуючи в потрібному становищі стерно, „спасаєть стьорень і целое судно“. Тим-то перше ніж відчалювати, лоцман мусить перевірити, чи добре працює його „стерень“. У присутності представників лоцманської старшини лоцман подає команду робітникам: „Перва проба стьорна!“ і тоді „делают пробу із зігзагами судна“. Коли спроба дає гарні наслідки, — лоцман дістає дозвіл іти в плав. Щоб зручніше було орудувати стерном, у цівку вдовбують дерев'яні „пальці“, що за них підчас праці, стаючи з обох боків стерна, беруться робітники руками. Окрім того в кормовій частині судна будують „поміст“ — підвищення, на яке стають стьорники, бо горішній кінець цівки під вагою лопати підноситься досить високо вгору.

Кількість робітників на суднах залежить від розмірів судна, від числа гребок (на кожен гребку ставиться по два чоловіки, окрім тих,

завтовшки. Стерно — завдовжки до 18—15 арш. з помішницею, гребків 12 і 2 запасних, дригалку, конопати до 5 пуд., не менше 6 відер, два водоодливи, дуб, човен і від 30 до 50 чол. робітників, залежно від навантаженості судна. Чим судно більше навантажене, та ще при низькому рівневі води, тим на ньому більше потрібно робітників.
П. Козарь.

¹⁾ А. С. Иловайский, Днѣпровскіе пороги, с. 132.

що працюють коло дригалки) та від того — перепускним чи звичайним кодом пливуть судна. Лоцманів-же на судні завсіди буває по два — призначений від контори лоцман і обраний од судновласника, але від адміністрації санкціонований дядя. Коли-ж трапляється так, що „цей дядя попадає під стать призначеному лоцману, тоді він бере до себе ядю, якого сам бажає, а тільки в відома контори“ (А. О. Коваленко). Права й обов'язки лоцмана першої статті на суднах такі-ж самі, як і лоцмана другої статті на плотях. Про них ще буде сказано далі.

Докладніше, ніж на описі суден, випадає зупинитися на описі плотів, бо, не кажучи вже про те, що лоцманам доводиться звичайні плоти перев'язувати в „порогові чалки“, — ні ті, ні ті досі не були — скільки знаємо — описані в етнографічній літературі з можливою докладністю.

Найменша плотова одиниця — „торок“ і середня „клійонка“ (клейна) від найбільшої — „гребйонки“ відрізняється тільки своїми розмірами: ліс в'яжеться в торки на горішньому Дніпрі у вузьких його допливах, а в гребйонки там, де дозволяє ширина річки. По-за тим торок, клійонка й гребйонка, як окрема плотова одиниця — це низка зв'язаних одна з одною „колод“ або „вагонів“. Зв'язують їх таким способом. На відстані більше-менше одного аршина від країв по обох кінцях вагонів кладуться поверх них дві колоди — „жорости“, до яких кожен вагон підв'язується лозяною „ужвою“. Ужва прикручується за допомогою „клипнів“ („такі прачі“) — довгих дрючків, що протягаються через кілька вузлів ужви. Ті крайні кінці жороста, що звисають з обох боків плота над водою, звуться „журавками“; ті крайні кінці вагонів, що виходять по-за жорости, звуться „косарями“. Кути, утворені косарями й журавками по чотирьох „рогах“ плота, звуться „помийницями“ (але помийницею зветься і взагалі всяке місце на плоту, де хлюпає вода. Кількість колод у „пов'язі“ кожної гребйонки коливається залежно від того, які колоди завгрубшки, а пересічно дорівнює 60 штукам. Окрім того, залежно теж від grubини, більше чи менше 50 колод кладеться зверху гребйонки на її „накоті“. Накот кладеться впоперек пов'язи. Завдовжки гребйонки бувають од 18 до 24 саж., а завширшки від 6 до 9 саж. Гребйонка завширшки 9 саж. зветься „паровкою“ або „штаньми“, бо в такій паровці чотирьох-п'ятисаженні колоди „спаровані“ або „спакльосані“. Це значить: в одну гребйонку бік до боку „спаровуються“ дві клійонки завширшки 4—5 сажнів. Після цього поверх тих жоростів, до яких підв'язані вагони, кладуться двохсаженні колоди, що звуться „пакльосами“. Пакльоси-ж прикручуються до жоростів лозяним „хамутом“, себ-то вже зазначеною „ужвою“, „гужбиною“ або „по нашому скрутнем“.

Коли з Дніпрових допливів виганяють гребйонки на широке Дніпрове плесо, то тут вісім, а часом і більше, гребйонок сполучають одну з одною: „скольчуючи“ за допомогою скрутів або протягаючи через усі гребйонки канатні „протяжки“, зводять у „каравани“ і так караванами

пливуть до Лоцманської Кам'янки¹⁾. Тут їх роз'єднують на „порогові плити“ або „порогові чалки“, що складаються з двох „плениць“ чи — що те-ж — з чотирьох гребйюнок. Згори звичайно надходять плоти так звані „поперечні“, бо колоди в них пов'язано немов-би впоперек течії. Коли колоди не грубші за 6 вершків, а завдовжки різні, тільки-ж не довші за максимальну для порогів довжину (9 саж), тоді окрім „в'язки листвої“ або „у лист“, може бути в'язка у два-три-чотири ряди, причому ряди колод, що занурюються у воду, звуться „підтопом“. Зверху-ж ідуть „пов'язі буктів“ — „булванки, крокви, полукрокви, лати, полулати“ та інший дрібніший ліс; кількість його збільшується чи зменшується залежно від рівня води в порожистій частині Дніпра. Поперечні плоти з підтопом переганяються через пороги тільки у велику воду. За малої-ж води або, як ще кажуть, „у випаді води“, коли її горизонт досягає вісьмох вершків під нулем, плоти перев'язуються „в лист“, тоб-то в один ряд, і „наторч“, тоб-то колоди кладуть не впоперек течії, а вповдовж, причому що менша вода, тим вужчі й коротші в'язуться плоти, щоб легший і кращий був „виворот“ підчас плаву поміж камінням і вирами. В таких „сторчових“ плотах теж бувають пов'язі буктів, але самих колод тут лишається тільки один ряд, а поверх його кладеться тільки „мілоча“ — булванки, крокви чи що інше, до того-ж і кількість вантажу і самий розмір сторчового плота разом із зменшенням рівня води теж зменшується. Нормальний сторчовий пліт завдовжки буває до 45 саж., а завширшки — до 7 саж. Коли-ж вода знижується до 25 вершків під нулем, сторчові плоти в'язуться розміром усього 20×3 , 20×2 саж. Особливість сторчових плотів є ще й те, що в них у пов'язі до жоростів підв'язуються не всі колоди, а тільки по три крайні й одна посередині; всі-ж інші лишаються невідв'язаними, щоб уникнути частих зупинок на обмілілому камінні. Окрім того, сторчових гребйюнок у порогову чалку ввіходить не чотири, як у плотах поперечних, а тільки три²⁾. І далі: тимчасом як у передпорожистій частині Дніпра гребйюнки сполучаються в плениці по ширині, а плениці в плоти по довжині, і пліт, таким чином, найбільший розмір має 48×12 саж., у пороговій чалці всі чотири поперечні чи три порогові гребйюнки ідуть уповдовж одна за одною, і пліт пороговий найбільший розмір має 72×9 саж., а найменший — 20×2 саж.³⁾

¹⁾ Бувають плоти „сколочені гвіздками“, але вони далі за Дніпропетровське не пливають.

²⁾ Це лоцманське свідчення розбігається з свідченням Іловайського („Дніпровск. пороги, с. 134): „Плотомъ при сплавѣ черезъ пороги называется плот, состоящій изъ трехъ гребенокъ, т. е. полутора [а не четырехъ (!! помилково замість: двухъ)], какъ по общимъ правиламъ] плениць, соединенныхъ кольцами по длинѣ“.

³⁾ У своїх відомостях про плоти спираємося на матеріал здобутий найбільше від А. О. Коваленка і сконтрольований свідченнями С. Гаркуші, М. Жеребила та інших лоцманів.

Таким чином розміри порогових плотів у різні моменти навігаційного періоду зазнають різних змін. Відповідно до цього хитливе також і поняття плотової партії. Вона складається з 18—12 плотів і, як уже зазначено, треба пригнати до Лоцманської Кам'янки не менш як півпартії, щоб стати в чергу до переправи через пороги. Записавшись, плотовласник або його прикажчик здобуває „номер“ та особисті книжки „партійного“ й „рядових“ лоцманів з їхніми помічниками, що беруться керувати плавом цієї партії. Колись партійного обирали з-поміж себе сами лоцмани, але згодом стала його призначати адміністрація, іноді навіть на особисту вимогу плотовласника¹⁾, і тоді вага партійного зростає так, що він сам дістає змогу впливати на добір лоцманів для своєї партії і, розуміється, теж зривається об'єктом для лоцманського „загощення“. До обов'язків партійного лоцмана належить разом з старшим або молодшим лоцманським отаманом перевірити навантаженість плотів і, коли треба, їх відвантажити. (Обмірюють плоти за допомогою „мірника“ — звичайного плотницького аршина, що на його кінці є прямокутний залізний гак, яким зачеплюють колоди з-під споду, щоб виміряти їхню глибину). Далі партійний розподіляє своїх лоцманів по одному на кожен пліт. „У партії один тяжельший, а другий лехший, то це обов'язанність партійного лоцмана, як важчий плит — лучче знающому давати, а як лехший — тоді хужому“ (К. Казенець). Сам-же партійний пливе з останнім плотом, де збудовано „хазяйщину“ — чималу завбільшки будку з нарами для робітників. У хазяйщині переховуються харч і посуд. Нарешті, партійний-же лоцман умовляється з хазяїном про кількість додаткових на кожен пліт робітників; у велику воду „підтопна чалка“ повинна мати їх не менше як 25, за інших-же умов ця кількість поволі зменшується до 7-ох та навіть 5-ох. Додатковими робітниками керує безпосередньо плотовий лоцман, який ще перед одвалом партії повинен подбати про те, щоб опорядити свій пліт відповідно до умов плаву порогами. Насамперед він мусить доглянути за перев'язуванням горішнього плота в порогову чалку, тоді — припасувати до неї „бабайки“ — великі незграбні дошки, що правлять за стерна підчас плаву. Бабайки „вложуються в кочаті, а кочаті вдовбуються в приголовашку. Це така колода прикріплюється впоперек плита спереду і ззаду (пор. вище „жорост“) — себ-то на передній голові і на задній, бо перед і зад звуться головами через те, що іноді буває зад на переді, а перед на заді. Коли пороговий плит та ще й паровка, то там буває людей більше, як на іншому плотові, і бабайок буває спереду дві і ззаду дві, і посередині кладуть про запас на те, що як буває розірветься надвое, то щоб було чим робить, бо головашки з кочатами єсть на всіх гребінках. Коли повер-

¹⁾ Про „партійних“ лоцманів див. „Правила прохода судовь и плотовь черезь Днѣпр. пороги“ в „Уставѣ О-ва Днѣпр. Лоцмановъ“, К. 1912, с. 24. „Партійні“ лоцмани на порогах дуже нагадують категорію „комплектних“ лоцманів по інших лоцманських організаціях — Свирській та Вишневолоцькій (див. Уставъ Путей Сообщ., т. XII, ч. 1. Св. Зак., 1908, с. 41, Сб. Прав. Распор. съ 1834—1894 гг., 1894, с. 418). П. Коварь.

тають на новий ход, себ-то в канави, то тоді, як вам відомо, що плит розділяється на двоє попленишно і в кожній плинці дві гребінки, — то повинно бути на кожній плинці по три бабайки. А як паровка, то до п'яти бабайок, дивлячись скільки людей та головашок з кочатями. А коли сторчові плоти, то на кожній гребінці по три бабайки“ (А. О. Коваленко). Далі лоцман мусить подбати, щоб на плоту була уся потрібна снасть і якорі: на кожних два плоти кладеться чотири снасті, чотири якорі і один дуб на сім гребців під командою восьмого — дубовика. Окрім того, на плоту буває два „шпилі“ (багри), сокира, „чугун для варки“, „манерка для чаю“, „горна“, зроблені з дерева й заспані землею, „будка“ або „курінь“ з дощок.

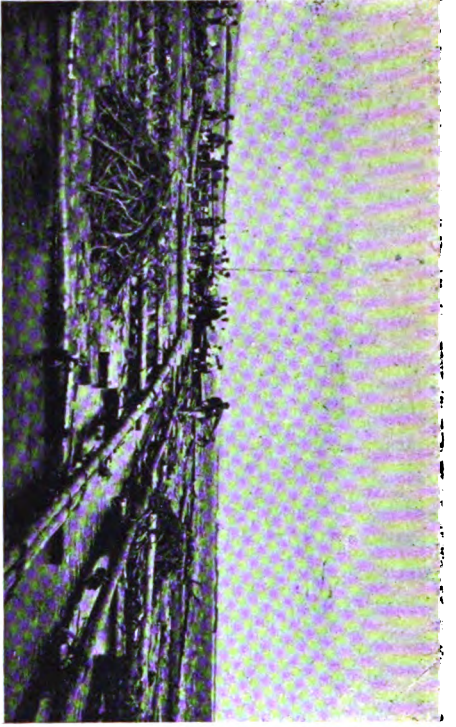
Перед одчалованням первостатейні за хазяйські гроші „наймали“ молебінь, „щоб їм Бог дав благополушно“, надто, коли власник судна бував побожний. У другостатейних цей звичай поширений був менше: „плити большею частю жиди гнали — так що з плитів молебнів було мало. Ну, та все таки, як не було, а як впруться лоцмани, то жид дасть на молебень“, — каже Жарий. Так само й К. Казенець стверджує: „Було! Єжелі руські женуть бувало, то служать молебень“. Значно-ж поширеніший, ніж ця церковна відправа, був звичай „приливати дорогу“. Про це так розповідає партійонний К. Казенець: „Коли розсприділив партійонний лоцман по плитах, щоб кожний знав свій плит, то потом з'їжаються знов на хазяйщину. З'їхались на хазяйщину, тоді першим долгом просять усі лоцмана на могорич: прилить дорогу, щоб Бог дав благополушну і щасливу путь. Хазяїн вийма тоді п'ятьорку, — ідуть по горілку. Принесуть горілки, простелють рогожки на бабайках, випивають, і закусяють і приказують: „Пошли, Боже, нам щасливої путі!“ Спочатку партійонному лоцманові і старшому дубовику, а тоді всім лоцманам. Оце така приливка дороги. Оце випили, (і) щоб на утро чуть сьвет був готовий“. — „Без того не можна, — додає А. Л. Савченко, — старці колись паличчями мінялись та й то могорич пили, а то за таке діло та щоб могорич не пить!“

По-за всім тим треба відзначити, що приливання дороги практикувалося тільки в тих випадках, коли негода не дозволяла негайно вирушити в дорогу, або коли ще досить лишалося часу на те, щоб прохмелитися, і — великі аматори випивання — лоцмани ніколи не бралися керувати плотом чи судном будши на підпитку.

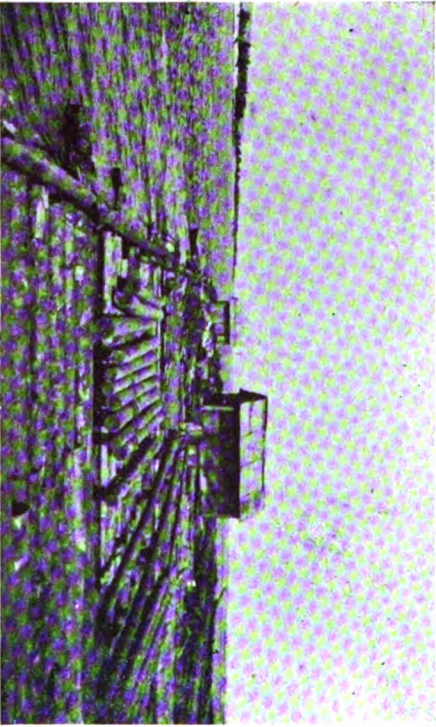
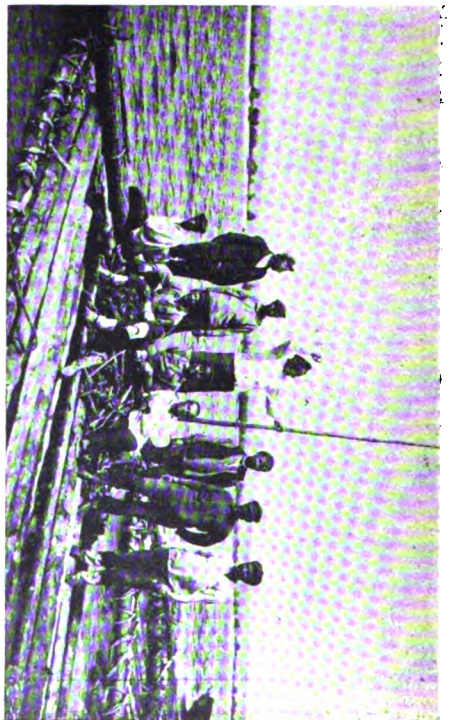
Поруч з лоцманським приливанням дороги існував жіночий звичай „гладити дорогу“, коли збиралися до гурту жінки-лоцманки, випивали й закусявали, щоб гладко випала дорога їхнім чоловікам, і щоб повернулися вони живі та здорові з плаву. Звичай гладити дорогу — як бачимо, нічого властивого тільки лоцманському побутуві він не має — відомий і в іншому варіанті: бувало, що ще перед від'їздом лоцмана і разом з ним гладять йому дорогу його родичі.

Нас цікавило, чи є які-небудь прикмети, що віщують добру або погану путь, а так само чи провозає родина лоцманів на їхню небез-

Digitized by Google

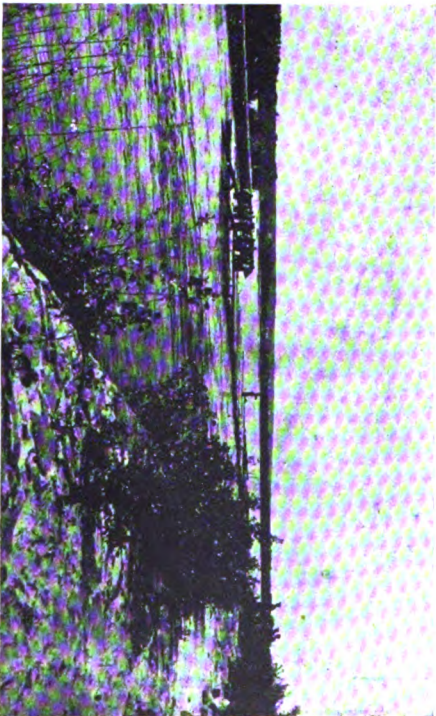

ЛОЦМАНІ НА ПЛОТВАХ.

„Хазидина“.

Світлани П. Козера (1928)

Плат у порові.

печну працю? На обидва питання відповідь була категорично заперечна: у лоцманів і виряджання в дорогу, і небезпечний плав надто побутове, надто буденне явище, щоб робити якісь зворушливі проводи і прощатися з слізьми на очах. У кожному разі те, що переживали лоцман та його родина, те лишається з ними, а етнографові світ суб'єктивних, особистих людських переживань закритий і неприступний. Кінець-кінцем чогось надто небезпечного в лоцманській справі, звичайно, немає, коли лоцман добре знає свій шлях, тим більше, що плав одбувається тільки за абсолютно тихої погоди, особливо плав плотами, які навіть за найменшого вітру дуже легко можуть збитися з фарватера.

Порядок одвалу був такий: спершу відчаливали (відчаливати можна було тільки тоді, коли на „казенному домі“ вивішено було червоного правора) судна більші, а за ними менші, одне по одному на відстані більше-менше ста сажнів. Потім пускалися плоти один від одного на відстань удвоє більшу. Такий порядок пояснюється тим, що плоти рухаються загалом повільніше, ніж судна, а до того-ж у русі незграбних, застромакуватих і неповоротких плотів дуже часто трапляються затримки. Допіру лиш у плотовиків забракне сили втриматися на ходу, вже й починаються складні та затяжні операції „передрайки“ за допомогою дуба, на якому „завозять“ якоря і таким способом справляють пліт на хід. Наслідком таких затримок плоти навіть у велику воду не раз-у-раз потрапляють переплисти пороги за один день і, затримуючися на ночівлю в порогах, забивають шлях і тим баркам, які виходять із Лоцманської Кам'янки наступного дня. „Бували случаї, що барка доганяє плита. Це в тім разі, коли плита одвалюють із-під острова Кізелевого, що вище Ненаситеньського порога, а барки — із Кам'янки. То і доганяють аж перед Вільним порогом. І бувало, що плит виходить із Вовчка, а барка іде по-за Вовчком (Вовчок управо зостається), і тут сходяться вмісті, аж поки виплинуть із забори Явленої. А тут розходяться, бо барка пливе швидче, ніж плит“ (А. О. Коваленко).

По-за цим загальним розпорядком, що за виконанням його стежить лоцманська старшина, одвалом своєї партії керує партійовний лоцман. Він подає першу команду: „Всі на міста!“ — і потім: „На плитах лоцмана?“ — „На плитах!“ — „Которий передній, готовсь!“ — „Готов!“ — „Скільки робочих?“ — „Восемнацять!“ — „Молись Богу!“ Тепер подає команду передній лоцман на своєму плоту: „Садись хлопці!“ — Усі сідають, де хто стояв. — „Помолимся, хлопці, Богу!“ Усяк шапку скинув, уряд стали, перехрестились до схід сонця. Моляться, як хто знає: один — „Отче-наш“, другий — „Правило вери — образ кротости“, себ-то, моляться патронові лоцманському Миколі-чудотворцеві. Коли помолились, подається останній наказ: „Задавай, хлопці, задавай якорь! Пускай драйку!“ і перший пліт рушає за течією вниз.

З цього моменту лоцман, що в старовину прибирався в білу, широкорукаву сорочку, йдучи в плав, цілком переймає на себе всю владу, і ніхто не має права втручатися в його накази чи відмовляти йому

чомусь в послуху. Безперечного послуху лоцманові вимагало від усіх присутніх не тільки державне законодавство, але й свідомість того, що тільки лоцман може врятувати в небезпечних обставинах. За його наказом навалюються робітники на бабайки, щоб дати плотові потрібний напрямок, а дубовик ¹⁾ завжди готовий з якорями й снастями, коли треба

„Капличка“ Миколи Чудотворця на березі Дніпра в Лоцманській Кам'янці. Тут правили молебні власники плотів перед плавом через пороги.

спинити плота чи „передраїти“ його на інший бік. Тепер лоцман напружено стежить за кожним видимим каменем, а надто за всіма підводними, ще страшнішими, бо не видимими, над якими вирує вода, брижачи плесо та видаючи характерний шум.

Загальну вказівку, яким ходом плисти, лоцман здобув ще на березі від „лоцманського пана“, в якого зосереджувалася гідрометрична робота і який мав постійно відомості про становище горизонту води. Високий чи низький горизонт, що — як уже казано — зумовлює в'язку плотів „у підтоп“ чи „наторч“, так само визначає й те — старого, Козацького чи нового, канавного ходу повинен держатися лоцман під час плаву. Старий або

Козацький хід зручний взагалі тим, що він цілком відповідає фарватерові тамошнього Дніпра. Цим прискорюється плав через пороги, немає потреби витрачати зайву енергію на те, щоб утриматися на правдивому шляху, а значить і робити важкі заходи та ризиковані вивороти поміж камінням і вирами.

¹⁾ „Дубовик — це той, котрий на дубі якоря возить і снасть. На дубі тожє восем человек рабочих. Дубовик не лоцман — его з гори, з Радулі, з Чорнобилі, а большей часті з Радулі“ (С. Гаркуша).

Плав через пороги взагалі відбувався тільки тоді, як горизонт води не підносився більше за 2 саж. над нулем ¹⁾. Старим ходом плвуть при горизонті від трьох четвертей над нулем, причому старих ходів є два — один „на Кулики“ при горизонті 8 і більше четвертей над нулем, другий „на Лохань“ при горизонті до 8 четвертей. У першому випадкові каміння Кулики, що на Лоханському порозі обминаються з правого ²⁾, в другому — з лівого боку, а до того-ж з лівого боку лишається й сама канава Лоханського порогу. В зв'язку з цим деякі відміни стаються також і в дальшій дорозі: плвучи на Кулики острів Козлов між Звонецьким і Ненаситецьким порогом лоцман кидає ліворуч; плвучи на Лохань — праворуч і остаточно обидва ці ходи спадаються тільки починаючи з Богатирської забори. Зміна напрямку з Куликів на Лохань дуже важка, бо передрайку на лівий Лоханський бік доводиться робити в дуже несприятливому, забористому місці. Великої зміни напрямку плаву — при зниженому всього тільки до 12 вершків горизонті води — вимагає Ненаситецький поріг — з усіх порогів найдовший і з найбільшим спадом води. Тимчасом як усі інші пороги — мовляв М. Жеребило — „імеют вигодний горизонт і уменьшают волну, Ненаситець навпроти увеличивает волну і при плаве при чотири аршина горизонту ломаєт 18-аршинние чотирьохвершковие колоди одним падом волни, что практиковалось мною самим“. Через те плав через Ненаситецький поріг дозволяється тільки при горизонті від 12 вершків і вище, а при нижчому за 12 плоти мусять іти через Ненаситецьку канаву. Переплввши її, лоцман веде пліт і далі старим ходом аж до Вільного порога, де плоти (і судна) минають Вовче Горло з лівого боку, коли камінь Шапочка коло Виноградного (Лантухівського) острова вкритий водою і мусять іти через Вовче Горло, коли він з'являється на поверхні. У Вільному порозі ідуть Козацьким ходом тільки тоді, як горизонт тримається вище за 10 вершків над нулем; в противному-ж разі звертають на канавний хід ³⁾.

Старим, Козацьким ходом користуватися можна було тільки протягом першої половини літа, і всякий сплав через пороги мусів припинятися, коли вода доходила до нуля. Канавний хід є єдино можливий і єдино дозволений хід через пороги у випаді води нижче за 12 вершків над нулем для барок (суден) і нижче за 8 вершків для плотів. Та проте користуватися канавами не дуже зручно, бо побудовано їх не по

¹⁾ „Я вам розкажу нуля. Оце — то річка, а оце — скала. На цій скалі намережано вершки, дюйма. Єслі вже вище нуля буде вершків восьми — треба повертати в канаву, єслі вже буде вище 12-ти, то то в порог прямо“ (Х. Жарий). Мова йде про водомірну рейку, висічену в скелі Московського острова. На цьому водомірі нуль відповідає тому граничному рівневі води, за якого давніше — поки не пороблено було канав — плав через змілілі пороги мусів припинятися цілком.

²⁾ „Тоді і Черепаха видна“ — Як. Шевченко.

³⁾ Судна-ж навіть найменших розмірів при горизонті нижчому від 12 вершків над нулем ідуть через усі пороги тільки канавним ходом. При вході в пороги Кодацький, Лоханський та Ненаситецький стояли сигнальні щогли, де вивішувалися сигнали — чи вільний хід в пороги, чи ні.

фарватеру, що в порожистій частині Дніпра (опріч порогів Сурського й Лоханського) тримається ближче до правого берега, а по-під лівим берегом і через те часом надзвичайно важко буває, перемигши фарватер, потрапити до канави. Надто небезпечна з цього погляду канава на порозі Вільному або Гадючому, де потрібно великої спритності й сили, щоб до неї потрапити. „Через цю канаву“, тоб-то перетинаючи вхід до неї, „лежить здорова вода“ і, коли вчасно „не придрайш, то можеш піти за канаву“. Натомість Лишньою звуть лоцмани канаву на Кухарському або Лишньому порозі, бо вона й справді тут ні на що не потрібна, навіть у малу воду. Проте розбіжністю напрямку фарватеру й канав ще не вичерпуються недостачі канавного ходу. До цих недостач належить ще мала глибина й ширина канав¹⁾, а найголовніше те, що прочистку дна було зроблено тільки в самих канавах і воно, по-давньому засипане камінням, забористе лишилося при входах і виходах із канав. Та не зважаючи на всі ці недостачі вдосконалень шляху через пороги, спорудженням канав продовжено навігаційний період у порожистій частині Дніпра.

Через канави переправлятися цілими плотами не можна. Йдучи на канавний хід, поперечні плоти роз'єднуються на дві плениці і переганяються „перепустом“ або „з заходом“ „попленошно“ — зігнавши одну пленицю, лоцман завертається з своїми робітниками назад і тоді жене другу, а на плесі знов їх скольчує. Коли-ж вода по водоміру піде нижче за 8 вершків під нулем, тоді навіть „попленошна“ переправа поперечних плотів неможлива. Їх треба перев'язувати тепер „усторч“ і ці „сторчові“ плоти переганяти „по-гребйочною“. А що сторчовий пліт складається з трьох гребйоніок, то тепер лоцман мусить заходити двічі, щоб нижче од канави зібрати й скольчити свій пліт²⁾. Відповідно до перепуску плотів бував (на Ненаситецькому порозі) також і перепуск барок: „коли судно грузне, а в порозі по грузові води малувато, і повертали в канаву, а в канаві по цьому грузові води багато, і дуже важко керувати баркою з тими людьми, котрі на ній єсть, то тоді й ставали з двох барок на одну, щоб більше було сили, бо приходиться робить дуже жваво стерном і гребками“ (А. О. Коваленко).

Про пороги є вже чимала література, тому не будемо тут наводити докладного маршруту плаву старим та новим ходами³⁾. Для цього треба було-б подати що-найменше дві сотні назов островів, порогів, забор, вирів, каменів і камінців, зазначивши, по який бік обох ходів вони лежать. Повз цю поважну кількість прикмет, що визначають лоцманові шлях та разом з тим при найменшій неухважності стають йому на пе-

¹⁾ Старо-Кодацька канава 15 саж. завширшки й 6 футів завглибшки, а всі інші — завширшки 10 саж., завглибшки 3,5 ф.

²⁾ „По уставу на кожній гребинді мусить бути лоцман“, а призначають на три одного, бо „це економічна вигода лісопромисленикам та й тим, що призначають лоцманів єсть заробіток“ (А. О. Коваленко).

³⁾ Д. м. Чернявський, Дніпрельстан та бібліографія про нього. — „Ж. й Р.“ 1927, № 9, стор. 330—340. — „Плав по старому ходу“, записаний з уст лоцмана, див. у додатку.

решкодї, а в найгіршому разі спричиняються й до катастроф, плїт від Лоцманської Кам'янки до Кічкаса пливе у велику воду й за інших сприятливих умов один — найбільше два дні. За малої-ж води і як до того ще буває негода цих 75 верстов¹⁾ важко буває переплисти й за два тижні: „як коли, то по два тижні доводиться киснути в порогах, а коли, то й за день справився“.

Найбільше докучає вітер, що „розтопїривши губу“, перетворюється на найбільшого ворога лоцманові і змушує його робити привали навіть там, де дуже погано пристає до берега, важко закріплювати якорі, а ще важче „вигрїбатися“ звідти на чисте плесо. Такий привал, напр., коло слободи Язикової (Федорівка). Єдиний засіб, щоб перемогти нудьгу в такому вимушеному пристановищі і єдиний спосіб, щоб позбутися не-потрібного вітру — „потушити“ його. Тушити вітер з'їдаються всі лоцмани на хазяйщину, беруть гроші та їдуть десь у поблизку слободу, привозять звідти горілки й порося або барана, чи сами собі сома впіймають і тоді тушать вітер, щоб швидше затих. „То вже як вітер рушить, так обов'язательно: „А ну, господин хазяїн, як-би ми його притушили?“ (Я. Шевченко)²⁾.

З цього всього бачимо, що в часі плаву через пороги певних постійних привалів не буває, а тільки негода або ніч чи якась несподівана оказія (а в малу воду взагалі повільніша швидкість плаву) змушує припиняти плав найчастіше перед Сурським порогом коло острова Піщаного, перед Ненаситцем на Звонецькій косі чи коло острова Козлового, у Язиковій за Вовнігом³⁾, на Лантухівському острові перед порогом Гадючим, на Маркусовій косі, не доїхавши колонії Павло—Кічкас (Маркусової) й нарешті — останній привал — у Кічкасі. Не рахуючи Кічкаського привалу, де робиться лоцманам „роцот“, найважливіший привал — на Звонецькій косі перед Ненаситцем, де в негоду збирається

¹⁾ Цю цифру даю за поверхстним розрахунком Максимовича („Днїпръ и его бассейнь“). Довжину тільки порожистої частини, беручи її як відстань од Старого Кодака до колонії Марїєнталь (Логинівка), що лежить на правому березі, не доїжджаючи Вільного порогу, Максимович (с. 236) вираховує в 62 верстви. Це безперечна помилка, бо за поверхстним розрахунком відстань від Кодацького порога до кол. Марїєнталь — 59 верстов; відстань-же між Кодацьким порогом і останнім порогом (заборою) Явленням справді 62 верстви.

²⁾ Пор. ще: „Що робили? Боками лежали, водку пили по слободах. У слободу заберуться, вип'ють добре, а потом, гляди, стихне, так і в дорогу. В тишину не до водки“ (А. Л. Савченко). — „Тушити вітер? Случалося! Допили ми у Вовнігах у лоцманах, аж схопився вітер. „Ну, що, господин хазяїн, як-би ми вітер притушили?“ — „А йдїть у хазяйщину“. — Випили. — „Нї, не так, хазяїн!“ — „Ну, їдьте у слободу“. То поїхали в слободу. Тодї вже заходився його тушити од самого вечора. Тодї хазяїн сердиться, лається. А вони (ті, що вітер тушили) припили дубом вечером, уже на-ніч на плит. То другий може ще пїйти, а другий стане між колодою і помийницею, та в помийницю головою. Так хазяїн сердиться, що п'яні поприїжджають. То вже вітер як рушить, так обов'язательно: „А ну, господин хазяїн, як-би ми його притушили?“ (Я. Шевченко).

³⁾ „Привал тільки паганий там: у берег затягнешся — потом одтягать пагано, много возні. Там якорі ламають і оставляють! Скверно, одним словом“ (С. Гаркуша).

цілий „караван“ плотів і всі „ожидають хорошої тишини при одвалі в Несицький поріг“. Саме тут переважно й стоять цілими тижнями, бо еслі нехороша погода — лучче подождать, а еслі тихая — то того-ж дня“ (С. Гаркуша).

Коли перед усіма иншими порогами лоцмани, нехтуючи небезпекою, гордовито „присматриваються на береги“, то перед Ненаситцем — каже Х. Р. Жарий — буває цілком инакше: „Еслі доїжджають до Ненасицького порога, то там усі зразу: „Святителю Николае, великий чудотворче, поможи нам!“ Ото найбільший поріг — верства з четвертю. Барка 5 минут пропливе, берлина 4 минути. Як проплив — перехрестився: „ну, слава, Боже!“ — Справді, плав через Ненаситецький поріг Козацьким ходом мусить перемагати великі труднощі, бо тут надзвичайної сили бистринь течії (на 408 сажнів довжини ходу загальне падіння води 2,226 саж.) проходить вузьким і покрученим, до того-ж дуже кам'янистим по дну, ходом, що його при виході з порога перетинає забори Голодайка. „Початок старого ходу в порозі лежить ближче до правого берега; близько при вході підносяться камені: з лівого боку — Лисий, а з правого — Рясенький. В початку порога хід справляється по прямій лінії, ухилаючись ліворуч, потім від каменя Одинець верхній — по дуже положистій дузі, що її опуклість звернена до лівого берега; потім коло каменя Рогожаного крутість дуги збільшується, а коло каменя Бургарт загальний напрямок ходу схиляється праворуч і тягнеться до кінця порогу по кривій лінії, що її радіус поступінно збільшується. Поминувши останню лаву порога, дуга переходить у просту лінію, що коло каменя Генеральського відхиляється трохи ліворуч, а близько каменя Бочка так само слабо повертає праворуч і доходить до забори Голодайки. В цій заборі ухил ходу праворуч збільшується і сажнів-приблизно через 70 нижче від забори йде невеликий поворот ліворуч. Описаний шлях і є найважчий“¹⁾. Переплисти його за якихось 4—5 хвилин — це вимагає не тільки доброї досвідчености від лоцманів, але й великого напруження та уважности від робітників, що стоять на бабайках чи коло стерна. Отже й нема нічого дивного, що якраз Ненаситець і дає найбільше випадків „побойок“ плотів та суден. Через це перед Ненаситецьким порогом і після нього підчас навігації раз-у-раз стояли вартові дуби, на яких лоцманські помічники (чи третьостатчики взагалі) одбували так зване „тижнове“. Одна обшиванка з трьома „сторожками“-тижневими стояла на горішньому Ненаситці коло „бакана“, „міти“ або „кути“, що показувала напрямок фарватера. Обов'язком цих горішніх тижневих було завертати на правдивий шлях тих лоцманів, що збилися з правдивого шляху. Знизу Ненаситецького порогу стояло два „спасательних дуби“²⁾, що мусіли поспішати на допомогу, коли траплялося

¹⁾ Н. И. Максимовичъ, Дняпръ и его бассейнъ, с. 242.

²⁾ За часів Афанасьєва-Чужбинського дуби такі стояли перед Ненаситцем і нижче. Афанасьєв-Чужбинскій, Собр. соч., VII, с. 103. Такий-же дуб завсѣди стояв коло Л. Кам'янки.

нешастя. На кожному дубі було по вісім чоловіка (сім гребців і один отаман), які мінялися що-тижня (звідси й назва: „тижньові“), одбуваючи свою чергу, як громадську повинність. Тиждєна повинність вивелася вже по-над 30 років тому — її заступили наймані робітники переважно з мешканців околичних сіл.

Побойки порівнюючи рідко траплялися від негоди — в негоду плав припинявся. Але передбачити її неможливо, надто-ж тоді, коли несподівано в тиху і ясну погоду набігає вітрова „полоса“. В таких випадках дуже небезпечний буває вітер „пузирем“, що скоплюється що-разу все з иншого боку і остаточно утруднює керування плотом чи судном. Окрім вітру, побойки великою мірою залежать ще й від таких причин, як недостатня кількість додаткових робітників, перевантаженість плотів та суден, коли вони „грузнуть“ більше, ніж на те дозволяє рівень води; кепське встаткування потрібною снастю і, розуміється, недосвідченість чи неухажливість самих лоцманів. А умови плаву в порогах такі, що судно або пліт скерований у поріг з помилкою вже заздалегідь засуджений на побойку, чи в кращому разі на небезпечне „гостювання“ в камінні. Плоты при катастрофах або розриваються на свої складові частини, або-ж розбиваються щент до останньої колоди. Для людей найнебезпечніші бувають побойки плотів, надто тоді, як порогова „гроза“ збиває колоди „в ярус“, одну по одній нагромаджуючи їх на скелю і за кожним разом струшуючи вниз.

Побойки, певна річ, трапляються не тільки на Ненаситці і навіть не тільки в порогових ходах та підчас заходу до канав. Окрім порогів та забор увесь лоцманський шлях досить густо всипаний ще й поодиноким камінюччям. Про випадки вимушеного гостювання на такому камінні дуже красномовно свідчить хоч-би вже й те, що багацько тих каменів прозиваються лоцманськими прізвищами: Бойкова забора, Шеретові, Драганові, Гушніні, Головки, Черевкові, Сухойванові камені. Про безпеку, що криють инші, промовляють такі характерні наави як забори Самоловова, Глуха, Тягинка, камінь Рваний, Чортів, Гроза, Вовче горло, Розбійник, Скубій і т. д. Кожен лоцман досить має спогадів про те, як він на якомусь там камінці Сухенькому „забув“ свого сірячка, чи побував і живий вернувся з „Млинків“, які дуже добре „перемелюють“ все, що туди попаде.

Спогади про такі пригоди передаються тепер у жартівливому тоні і в них почувается якась лагідна прихильність до тих — на погляд сторонньої людини — нічим не відмітних і звичайнісіньких камінців, що в процесі гіркого, а часом трагічного життєвого досвіду удосконалювали й вивершували лоцманську науку. „Віз ламається — чумак ума набирається. Так і лоцман — як раз поламається, то вже вдруге на той камінь не попливе. Це — каже мені — знакомий, це — мій родич; тепер попливу до другого“. Та й взагалі друга стаття не мала чого дуже турбуватися побойками: „як плит ламається, — каже: А бей його! Кров не потече!“ Тим більше, що таким досвідченим „водяним“ людям, як

лоцмани, і смерть на плоту не страшна. „З берега йде який-небудь шутник і гука: „Бей на бабайку, а то пропадьоші!“ — „Пропади ти на березі, а я на плоту буду ціл!“ Колоди-ж є, колода не пірне — сів як на коня та й поїхав“. Проте це так тільки в спогадах, а насправжки: „От уже як поб'є лоцман плит, то тоді вже на його! Всі хазяїни на його сердяться. Так він уже попомучиться, поки там його звяжуть і потребують лоцмана доганяють його. Та яка вже тоді йому й плата! Як дасть (хазяїн) ото вже на місті п'ятьорку йому, то ото вже і все. Не дуже велике добро було!“

Очевидно, що баба Химка Онищенкова, якій належать останні слова, сказала иншу і глибшу правду, ніж її одноліток Семен Гаркуша, якому належить попереднє свідчення.

Куди важче переживалася побойка барки чи якого иншого судна, бо загибель барки — це одночасно й загибель краму, який не завсіди мав властивість триматися на поверхні води, коли це, скажім, не бочки з салом чи не будівельний матеріал. „У вторій статі — каже Жарий — кров із носа ніколи не тече. Як розбив плит, то завтра новий буде, а як барку, то пропала“. Це вже другий второстатчик згадує про „кров з носа“ і цей вислів безперечно треба вважати за стисле й конкретне формулювання тієї кари, що за побойки належалася, мабуть, таки не тільки первостатейним лоцманам принаймні в той передреформний час, коли „господа вольние лоцмана“ з усім власним своїм самоврядуванням та різними надзвичайними привілеями фактично були кріпаками Річного Управління. Не дурно-ж незаможник старого часу, третьостатчик дід Жеребило, ганяючи на пашу свій єдиний скарб, потішав себе в своєму скрутному становищі словами, що тепер у лоцманів звучать приказкою: „Гей-гей, теличко! Жеребило барки не поб'є!“ Пізніше багато давнього лиха забулося, і за Музичину скело в Лоцманській Кам'яниці тепер уже не всяке доведе, що зветься вона так не через те, що „там біля неї жив лоцман по прозвіщу Музика“ та навіть і не через те, що „об неї лоцман Музика розбив колись барку, а таки через те — і про це збереглося оповідання в „Очеркахъ Днѣпра“ Афанасьєва-Чужбинського¹⁾ — що там того Музику за розбиту барку засікли різками на смерть...

Музичина справа, що належить до часів перед останніми канальськими роботами українського народу, — то давня і вже забута історія. Згодом повторитися вона не могла. Пізніше — як свідчить Іловайський — „у всіх важливих випадках, коли лоцмани, як головні уповноважені керівники сплаву в порогах, показувалися не на висоті своєї службової повинности“, — вони підлягали карному судові. Але навряд чи втручався в справи побойок державний суд. Найшвидше, за давньою традицією, всі такі справи розв'язувалися хатнім способом, як про це, напр., оповідає А. О. Коваленко. Він каже: „судить не судили, а тільки пани давали виговора тим лоцманам, котрі були хвальоними, як перед панами, а также

¹⁾ Собрание сочиненій, т. VII, стор. 64.

і перед судовласниками. А не хвальоних, котрих покійник пан Ванькович¹⁾ прозвав „музикантами“, то таких більшість із них не призначались, а декотрих і зовсім скасували“, тоб-то виключили з лоцманських реєстрів. Ця хатня розправа, що вилилася, як бачимо, в формі догани або позбавлення чорги для наряду в плав, чи навіть цілковитого позбавлення права лоцманувати, — була карою цілком достатньою мабуть і в погляді судовласників і лісопромисловців. І це зрозуміло, бо лоцман свідомо з злочинною метою на побойку не йде; він сам раз-у-раз ставить на карту своє власне життя, не кажучи вже про життя своєї команди, і тим купує собі право на виправдний вирок людського й державного суду. Тому окрім згаданих кар, що мають властиво кажучи моральне значіння, найдошкульніша кара лоцманові за побойку є те, що він утрачає належний йому заробіток²⁾.

Які-ж були ці заробітки? За Потьомкінових часів кожен лоцман здобував на рік 25 крб. постійного державного утримання. З 1811 р. наказано платити лоцманам за переправу скарбового чи приватного судна або плота по 10 крб. — тільки-ж ці гроші здобували не

Група старих лоцманів р. 1927.

сами лоцмани, а лоцманська адміністрація, й допіру наприкінці навігації переділялися вони на всю громаду. З 1848 р. розмір „пошлини“ було змінено ще раз і вже в-останнє: за переправу плота бралось 4 крб. 30 коп., за переправу судна — 5 крб. 60 коп. Але ще з 1836 р. лоцмани підчас переділів діставати почали не всю пошлину, а тільки її половину; друга-ж половина йшла в запасний лоцманський фонд. З 1857 р. та пайка грошей, що припадала на індивідуальні потреби лоцманів ще зменшилася, бо третину від загальної суми пошлини призначено було на поточні громадські потреби лоцманських сіл, а третина знов-таки йшла в запасний фонд.

¹⁾ На той час представник міністерства шляхів у Лоцманській Кам'янді.

²⁾ Що-до аварій, то існував такий порядок: по аварії відповідальний за сплав даного судна чи плота лоцман сповіщає найближче сільське чи волосне правління, яке складає офіційного акта. Лоцман не мав права в разі аварії кидати свого судна чи плота. Власник разом з лоцманом за допомогою місцевих органів влади розшукували свій вантаж (коли він не потонув, а поплив за водою. — Архів у Лоцм. Кам'янді, 1871, Справа № 3, стор. 66). П. Коварь.

Спершу єдиний для всієї лоцманської громади цей фонд у 1879 р., в зв'язку з відокремленням від лоцманства Широчанської слободи, було поділено між окремими сільськими громадами і відтоді останні лоцманські села, щорічний пошлінний прибуток ділили між собою. Але по давньому — тепер між окремими сільськими громадами поділений — запасний фонд єдиної лоцманської громади перебував у розпорядженні не самих тільки лоцманів, але й третьої статті, позбавленої будь-яких прав у справах, що стосувалися до лоцманської корпорації, але правосильної та чисельною своєю перевагою навіть впливовішої, ніж лоцмани, на загально-сільському сході. Був такий порядок наслідком усього попереднього громадського симбіозу між статейним лоцманством та третьо-статчиками. І коли 1888 р. їхнє співробітництво урвалося, цей колишній симбіоз спричинився до нескінченних справ і пересправ між ними в питанні про права на запасний фонд і на землю коштами з того фонду добути. Щоб не повертатися більше до цього фонду, треба відзначити, що призначався він „про чорний день“ — на випадок різних стихійних нещастя (пошесті, голод) та на різні громадські потреби. „З тієї пошліни — каже Савченко — скоплялись тисячі і становились постройки: за ту саму пошліну, за лоцманські деньги церкву поставили — за 36.000 церкву у Широкій поставили. Строїли священникам дома, школу“. „Ото всі зданія, — додає Кравець, — як школа, як зборна, магазин для хлеба — то всьо за лоцманські деньги (збудовано)“. За ці-ж гроші придбано й Вовнізьку землю. А втім, не завсіди лоцманські тисячі витрачались так раціонально. Траплялися випадки, почавши з 1900 рр., коли бурхливі збори сільської громади, занепокоєної тими чи іншими страхами, ухваляли розпаювати кількатисячну суму грошей, приділивши на кожного чоловіка „достойну часть“. Так А. Л. Савченко згадує, що „в 1905 год роздали 18.000 — боялись, щоб не пропали гроші, (бо) оказались забастовки“. Кравець теж пригадує, що „як був переворот, то побоялися, щоб вони („гроші зароботані“) не пропали в банку і забрали їх і поділили на кожного лоцмана. В три дні і розділили їх — боялися, щоб і тут вдома не забрали їх. Кажеться в п'ятнадцятом годі це було. По 48 рублей, кажеться, попало на кожного“.

Але такі чорні переділи — це справа останніх десятиліть, і вони не спростовують того факту, що пошлина аж ніяк не могла уважатись за справжню оплату лоцманської праці. Бо й Потьомкінська щорічна платня й поділ між лоцманською людністю половини та третини щорічного пошлінного прибутку — все це давало занадто мізерну цифру, яка не могла задовольняти матеріальних потреб лоцмана. І все-ж, не вважаючи на це, батьки та діди тих лоцманів, що тепер сами поробилися дідами, не мали права вимагати собі від судо- й плотовласників якоїсь окремої від пошліни заплати. Вони мусіли вдовольнитися тими копійками, що їх тільки з ласки своєї (бо міг і не дати) давав лоцманові хааяїн у Кічкасі: „Дає на дорогу лоцманові копійок 20, а лоцман

іде додому і просить по-під вікнами милостині. Ну, а пан — царство небесне Бикову — отой дав нам ходу. Биков дав нам ход найбільший. Начальник був — Віктор Іванович Биков. „Ваші діти їсти хочуть?“ — каже він купцям. — „Хочуть“. „Отак і лоцманські діти хочуть“. Так, за словами Х. Р. Жарого, узаконено було — правда неофіційно — стягання з сплавщиків додаткової плати за переправу плотів і суден через пороги; цю плату лоцмани одержували безпосередньо від господарів, як свій особистий заробіток. Розмірів її точно встановити не можна, бо вона мінялася протягом часу і підлягаючи законові вільної конкуренції: „тоді вже договорюються: „Он на тій партії, на передній по сто рублів хазяїн дав!“ — „І я дам! О, і ми-ж люде, — зараз хазяїн каже, — нехай і ми-ж будем люде!“

(Я. Шевченко). Через те всі ті цифри, що подаються далі, треба вважати за відносні і тільки приблизно точні. Так, лоцман першої статті заробляв за один ход залежно від величини судна і стану води 20—30—50 крб., а на люзах навіть 100 крб. Лоцман другої статті здобував 12—20 крб. у велику воду й удвоє більше, коли сплав провадився через канавний хід. Партійонний лоцман,

Група старих лоцманів (репродукція з фотографії).

поки обирали його з-поміж себе сами лоцмани, здобував лоцманську платню в подвійному розмірі, а як став призначатися від хазяїна (чи адміністрації), тоді за окремою умовою заробіток його міг зрости до 100 крб. („і більше“). Дядя брав плату таку-ж, як і рядовий лоцман, а коли зажив особливого хазяйського довір'я та пошани, то міг здобувати теж більше. Додаткові робітники на плотях і судах діставали 4—10 крб. Стільки-ж і, власне, не менше од 6 крб. здобували лоцманські помічники (ученики). Перед одвалом у Лоцманській Кам'янці лоцмани одержували тільки невеличкий завдаток (3—5 крб.); остаточний-же розрахунок переводився у Кічкасі: „Припливають у Кічкас, і хазяїн даєть тут привального — деньги. Ідуть на берег по водку і угощаються. Даєть (хазяїн) їсти, закусить, і самовар поставлять. А тоді: „А-ну, такий-то! Іди получай гроші. Оце — на тобі, а це — робочим. Скільки в тебе людей було?“ — „Стільки-то“.—

„Ну, на, бери“. — Дає лоцманові, а лоцман уже даєть робочим“ (С. Гаркуша)¹⁾.

Окрім плати грішми, була лоцманам ще й плата натурою поверх зазначених сум. Це так звана „даровизна“ і харчування підчас плаву. Характер даровизни залежав від того краму, що його сплавляв через пороги хазяїн; розмір — від його щедрости. Даровизна була така: крокви, сало, масло, картопля, цибуля, казани, ваганки, ступки, совки, лопатки, миски, карафи, шклянки, чарки, обіддя, то-що. Про щедрість можна мати уявління з таких вказівок: „кроков 5, а то й більше“, „сала 10, а то й 20 хунтів“, „масла 15 хунтів, а то й більше“ і т. д. „Гроші — то гроші, а олійки даєть — то й баба зна, що мій чоловік лоцман“.

Треба гадати, що даровизна була відома ще з кріпацьких часів — е про це натяки в Афанасьєва-Чужбинського — так само, як і инша відміна натуральної оплати — харчування підчас плаву. З 80-х років заведено було видавати лоцманові на тиждень 1 хунт цукру та осьмину чаю й 4 хунти сала, окрім тієї звичайної їжі, що варилася на ввесь гурт додаткових робітників і складалася з риби, борщу чи кулішу і — натурально — хліба. Кількість і якість цієї їжі залежала передовсім від господарів — одні годували краще, инші — гірше, а котрі краще, котрі гірше — добрати тепер не легко, бо приказку: „про смак

¹⁾ Тільки через те, мабуть, що плата лоцманам була певною мірою нелегальна, можливі були такі випадки, що про них оповідає А. Л. Савченко (і не тільки він): „Як хазяїн даєть 4 р. 30 к. за його (за лоцмана пошани), а в Кічкасі при роцоті так так бувало: як скаже отаман (горішній, з литвинів), що колоди не хвата, так хазяїн даєть 20 коп. Плат і цілий, а не даєть нічого — даєть тільки 15—20 коп. Бували люде пагані такі, що лоцман ніде й щепки не згубив, а не купив чвертки отаманові, то вже й наговорять. Були такі хазяїни, що й не вірили їм, еслі хароші хазяїни, а пагані хазяїни, то канешно вірили брехні. Обижали хазяїни“. Така сваволя їхня валежала безперечно від лоцманської адміністрації: „Начальство було разне — одні застоюють (інтереси лоцманів) добре, другі — погано“ (М. Гаркуша). М. Т.

Окрім того в ходу були такі розцінки: за сплав транспорту від Катеринослава до Херсону лоцман мав 100—150 крб., добавочний — 10—15 крб.; приблизно стільки-ж і до Никополя. Якщо — хоч бувало це дуже рідко — тягли судно через пороги вгору, то лоцманові платилося 10—17 крб. на тиждень, а добавочному — 2,5—3 крб. на тиждень. За новим „Уставом (проект) Общества Днепровских лоцманов“, вироблено було таку таксу:

За сплав пароплава	лоцманові 65 крб.	помічників 11 крб.
„ люви	„ 50 „	„ 10 „
„ брянки	„ 45 „	„ 9 „
„ берлини	„ 35 „	„ 8 „
„ картоплянки	„ 15 „	„ 15 „
„ плата Старим ходом	„ 30 „	„ 8 „
„ Новим ходом	„ 50 „	„ 12 „
„ Перепускним ходом	„ 60 „	„ 16 „
„ Старим і Новим	„ 40 „	„ 10 „
Поденна плата	„ 2 „	„ 1 „ 25 коп.

П. Коварь.

не сперечаються“, як видно, доводиться застосувати і до лоцманів¹⁾. Час їм на плотах чи суднах оповіщали, виставляючи на „хазяйщині“ віху.

На закінчення не треба, здається, додавати, що після остаточного розрахунку з хазяїном та перед тим, як пішки, підводами чи залізницею („котрі звалися брянки — перва статъ — дак ті до Александровська, а тоді машиною“) повернутися до своїх хат, лоцмани ще раз добре випивали на знак щасливо одбутого плаву, а вдома ще раз пили на знак щасливого повороту додому. Це річ звичайна — а в лоцманському побуті навіть дуже — і ще раз згадуючи про лоцманське пияцтво, я не мав наміру кинути тінь на загальну поважність і статечність, що лишаються і на завсіди лишаються найхарактернішими та найпритаманнішими рисами давнього Дніпрового лоцманства. „Були всякі времена, і плохо було і харашо було — на житні всього перевелось“ — казав лоцман А. Л. Савченко, і те добре і те погане — хіба не було воно проявом і ознакою того завсіди напруженого й барвистого, завсіди живого життя, яким жив той „цвіт лоцманський“ — „старики“, що тепер пішли „баштанів стерегти“.

Додаток.

ПЛАВ ПО СТАРОМУ ХОДУ²⁾.

Перед Кодачком (остров проти с. Старий Кодак) єсть вир, камень. Його вправо оставлять. Возле Кодацького острова єсть забора, котора називається Бажанова (або Шерстюкова). Против забори єсть Трояни — камень, который оставьтє влево. Ниже забори Бажановой — Близиюки — два камінчики. Ниже Близиюков улево — Горбатий. В Кайдацьком пороге — Плоський камень — влево, Вишники — вправо. Там є ниже Кайдацького порога нижній Плоський камень — влево. Ниже Кайдацького порога —

¹⁾ От маєте такі протилежні свідчення про лісопромисловців Холодців, які „найбільше зажирали“, т-то найбільше ганяли плотів. Х. Жарий каже: „Холодці годували лоцманів скверно — рибою й таранькою, як собак, годували. Лоцмани перед начальством показали, як вони годують. Ну, начальник Київського округу приказав купцям, щоб больше этого не було“. Інше чуємо від Я. Шевченка: „У Холодця було добре. Вони кагалом ганяли. — „Давай дуба!“ — „А чия партія?“ — „Холодцьова!“ — Січас і хватили. Харашо людям у їх було. Оце як привалять такий плаит, так уже заплаять. А то кричать: „Давай дуба!“ — „А чия партія?“ — „Кабанова!“ — „Пливи к такій матері, як Кабанова!“ — А як Холодцьовської, так хто й зна де наберуться дуби. До Холодця як попав на партії, так уже обижений не будеш“.

²⁾ З кількох, що є у нас, записів плаву Старим ходом тут подається (з деякими поясіннями, що їх узято в дужки) найповніший, записаний від С. Є. Гаркуші. Друкувати інші — нема потреби; сполучити-ж їх з Гаркушівським варіантом і зіставити з друкованими матеріалами (Гловайський, Максимович) — річ абсолютно неможлива, бо сталої топономенклатури порожистої частини Дніпра, на жаль, немає, як через те, що ті-ж самі пункти іноді не однакові назви мають у лоцманів і в побережан, так і через те, що в науковій літературі замість народніх назв часто трапляються назви запозичені з незнаних джерел. Нема — та вже певно й не буде — також і докладної мапи порожистої частини Дніпра.

Копиця — влево. Пурисова забора — вправо. Остров(а) Насулін(и) улево. Там ниже уп'ять буде Немецький остров — управо; улево — остров Песковатий. Єсть вир, котрий на Кулики. Тот управо, еслі йти на ход; еслі на Лохань — улево.

Перед Сурським порогом — камень Мишиний — улево. Плотина — влево. Плотина — така гребля, камень. Проти плотины єсть камень — управо. Там перед Лоханом — Кулики — управо. Рваний — влево. Лоханська Стрілиця (остров Скалистий) — управо. У Лоханському порозі — Буців камень — улево. Це вже вийшли з порога. Ну, тут Стрільча забора. У Стрільчі єсть камень Черепаха. Нижє Стрільчі єсть камень Багатир — один влево, на левім берегу, а другий — на правом берегу.

Перед Звонецьким порогом єсть вир, котрий можна і влево, і вправо, і хоть через його і тоді прямо в Звонецький порог. В порозі єсть Плоський камень, котрий плотом бросається вправо, а судном — улево. Єсть у порозі Чорний камень, котрий бросається улево. По виходє із порога єсть камень Кобила, котрий бросається управо. Нижє Кобила — Глуха забора, котора бросається улево. Тут на Звонецькій косі приваляють, поки собереться партія, поки собереться караван увесь. Тут проти Звонецької церкви єсть Церковний вир, котрий остається вправо. Нижє Звонецького села єсть остров Козлов, і тут (власне нижче островів Шулавего та Піскуватого, що лежать вище й правіше о. Козлового) єсть забора Тягинка. Большой води — то йдуть у Тягинку, (і) остров остається влево. А еслі малой води — остров управо. Против Козлового (ближче до лівого берега) єсть остров Ткачов, котрий остається влево. Тепер плывем дальше.

Перед Ненасицьким порогом єсть камень Смоляр, котрий остається вправо. Раковая забора — влево. Проти забори єсть вир, котрий остається вправо. У Ненасицьком пороге камень Рваний — вправо. Служба — влево. Буравлена — вправо. Чорний камень — влево. Кладі — вправо. По виході із порога єсть остров Голодаев, котрий остається влево. Пливем дальше у Воронову забору¹⁾. Тут єсть камень Морозов — влево. Сторубльова забора — управо. Колотнеча забора — влево. Плоський — влево. Кабанець — управо. Білая забора — влево. Копиця — улево. Бойкова забора — влево. Халявин камень — управо. Остров Песковатий — влево. Остров Данилев — управо, а судном — улево. Нижє острова єсть забора, котора називається Чортова (Дядькова). Против забори єсть камень Дядьків. Налєво — остров Дубовий.

Перед Волнізьким порогом єсть камень Середняк, котрий остається управо. Крячиний камень — управо. Шапочка — камень тоже — улево. Гудини — улево. Драганові — управо. У Волнізьком пороге — Блюзнюки — вправо. У порозі єсть забора, через котору можна плить прямо. Гроза — камень у порозі — управо. Нижє порога — Саприжин камень — управо. Курочки — влево.

Перед Будилом (Будільський поріг) єсть камень Польський, котрий влево. Шереметові — вправо. Тири — вправо. Нижє Будила єсть камень Колісники, котрий остається влево. Против (слободи) Язиковой (Федоровки) єсть остров Червоний, котрий остається вправо. Против того-же острова єсть камень Червоний, котрий остається влево. Нижє Язиковой єсть камень Служби, котрий остається вправо. Нижє Служб єсть остров Тавельжаний, котрий остається вправо. Возле острова єсть камень Черевко, котрий остається влево, і нижє Черевка єсть камень Черевеня, котрий остається влево. Нижє Черевеняти єсть камень Таран, котрий остається вправо. Нижє Тарана єсть остров под названієм Перунова скала (о. Зміїний), що колись Перун припав. Возле этого острова єсть камень Ревун, котрий остається влево. Нижє Хортицького острова єсть камень — Золотой вир, котрий остається вправо. Против острова Аврамового (а власне нижче його, в лівого боку) єсть камені (два) Головки. Направо, нижє острова у берегу єсть (камінь) под названієм Бистрик, котрий остається вправо.

¹⁾ Вороноюю заборою звуть усі забори від Ненасицької канаши до с. Варваровки або Ременової чи навіть до с. Військового, проти якого в остання з цих забор — Зелена. С. Є. Гаркуша, кажучи про Воронову забору, частину з них, але не всі, називав також і окремо.

Нижче Бистрика єсть острів Спорний, котрий остається вліво. Нижче острова єсть камінь Хведєв, котрий остається вправо. Нижче вліво єсть камінь Прасулїни — там їх два. Направо — острів Клубуков. Против острова Клубукова єсть камінь Марченков, котрий остається вліво. Направо єсть острів Лозоватий. Возле острова єсть заборя Самоловова.

Порог Лишний („правильно — Кухарський“): Тут так — що й нема нічого. Камні. Нижче Лишнього порога єсть камінь Швайчин, котрий остається вліво. Направо острів Лантухівський (Виноградний). І от він тягнеться аж до Вовчка (у Вільному або Галючому порозі) Перед Вовчком єсть (о. Смирний, о. Стрілець і) острів Похилий, котрий остається вліво. Нижче Вовчка єсть камінь Шинкарь, котрий остається вліво.

Порог Явленый (або заборя Явлена). Єсть камінь Павловський. Єсть острова („один поверх другого“ — так багато) називаємі Пурисові, котрі остаються вліво. Попалили в Кічкас. (По дорозі) єсть против (слободы) Маркусової (Павло—Кічкас) камінь Розбойник, котрий можна бросать большой води уліво, а меньшой — управо. Нижче Розбойника єсть Школа — (там) коліно круте дуже — і остається вона уліво. У Кічкасі привалили: „Давай, горілку!“

Ненаси́тецький поріг високої та низької води.

камінь Амросів (26), іще нижче — камінь Бук (27); супроти нього, ліворуч шляху, теж камінь Бук (28). Проти Кодацького порогу на правім березі є село Старий Кодак. Вийшовши з порога, ліворуч шляху буде камінь Глухий (29), нижче забора Бондарева (30), що розкинулась від самого шляху до самого правого берега, з невеликим ухилом угору, залишається праворуч шляху; ліворуч шляху залишається камінь Ярошів і знову праворуч шляху — забора Пурисова, а ліворуч камінь Носулин (33). Близько цього каменя — Носулина забора, Носулині островки й забора Черінь (41—42). Далі шлях іде з невеликим ухилом праворуч, залишаючи ліворуч Муравину косу (43), а праворуч — Німецьку забору (44), а іще ближче правого берега — острів Демека (45). Насупроти, на правім березі, вздовж Дніпра, є німецька колонія Ямбург. Зараз нижче з того боку у Дніпро впадає невеличка річка Сура й врізається до острова Сурського (46). Звідсіль починається вздовж берега велике село Волоське, а супроти нього — Сурський поріг. Цей поріг спокійніший, як перший. Легше перепливати через нього і плоту, його не так гне, крутить-трощить. Наближаючись до цього порогу, лоцмани стежать каменя Вира (47), щоб залишити його праворуч і коли це щастить, тоді не страшно й великого каменя Безева (48). Скоро по тому будуть камені Гарницеві (54); вони обсіли як-раз посередині між порогами: Сурським та Лоханським. Залишаються вони праворуч шляху, але можна залишити й ліворуч шляху й навіть пропливати між ними. Це залежить од лоцмана. Але дуже віддалятися від них не слід, бо в Лоханським порозі попадеш, як кажуть лоцмани, по-за хмарами, а вже там так понівечить та потрощить плота, що й не пізнаєш його. Від Гарницевих шлях хилиться ліворуч, а недалеко й III поріг — Лоханський. Він один з найпрудкіших порогів. Лоцманський шлях тут іде під лівим берегом. Іще у лоцманів цей шлях називається Куликівським; завсіди навколо нього багато літає куликів, от і назва. В порозі великий камінь Плоський (56), праворуч шляху близенько. Далі шлях повертає іще лівіше, залишаючи близько правого боку острівок Казенний (57), а трохи нижче — великий камінь Багатир (58). Тут кінчається село Волоське й починається з нього висілок — хут. Майорка. Супроти Багатиря на лівім боці Дніпра лежить теж камінь Багатир (67). Упоперек Дніпра, від Багатиря до Багатиря, стежкою розляглася забора Стрільча (65). За порогом шлях ліворуч повертає зовсім круто, обминаючи Стрільчу забору і недалеко неї розбивається на дві частини і проходить забору. За заборкою, залишивши праворуч великого каменя Черепаху (66), обидві частини шляху, йдучи далі рівнобіжно одна одній, повертають теж праворуч. Скоро камінь Ходовий Вир (72), де і з'єднуються шляхи до купи. Цей Вир є покажчик певного шляху, через четвертий поріг Дзвонецький, тому його пильнують лоцмани. Залишивши Вира праворуч, шлях далі йде рівно вздовж води. Вже мов на долоні видно поріг Дзвонецький. Залишивши першого великого каменя в порозі Плоського (74) праворуч, пліт вигинаючись, мов гадюка, падає з лави на лаву: Чорну, Глуху, Кобилину й вискакує

з порогу, викупаний як дитина в купелі. Недалеко за порогом шлях залишає праворуч камінь Кобилу (81) і каменя Лошата (82) і знову роз'єднується на дві частини. Перша з них іде прямо, залишаючи праворуч каменя Церковного (84) і два о.о.—Піскуватий (85) та Шулаїв (86); ліворуч великий острів Кізлів (88) і знову праворуч — забору Тягинку. Друга частина, залишаючи великого каменя Копицю (83) ліворуч, сама повертає іще лівіше. Досягнувши-ж каменя Середняка (87), повертає праворуч, обгортаючи цього каменя і великого острова Кізлевого, залишає їх теж праворуч; тут шлях з'єднується до купи. Тут треба зупинитись і оглянути та гаразд оглянути транспорт і де слід облагодити, бо спереду поріг над порогами, Ненаситець; він так тріпоне та рвоне в усі боки, що навіть пліт пошматує на колоди, а колоди на тріски, на трісочки. Тим-то, як правило, з цього місця відчалюють не инакше, як доброї години. Причаливши транспорт і закінчивши свою роботу, лоцмани, як і усі робітники, з'їжджають на о. Кізлів. Тут вони варять обідати чи вечеряти і відпочивають. За о. Кізлевим шлях хилиться праворуч, залишаючи камінь Смоляр (96) ще правіш себе, а Ракову забору (95) і нижче Раків камінь (99) — ліворуч. Нижче Смоляра і супроти острівка Зеленого (97), що лежить геть праворуч, шлях повертає знову ліворуч. Недалеко камінь Вир (98). Цей Вир є важлива в цій місцевості ознака. Щоб як слід зайти в поріг, цього Вира треба залишити обов'язково праворуч, але й недалеко шляху. Коли-ж будь-якої причини попливеш повз Вира — справа пропала. В таким разі поспішають звозити на берег усіх робітників, а пліт пускають на певну загибель. Там вже його не спасеш, та ніхто й спасати не буде, бо треба себе спасати. Тому-то на цьому Виру завсіди човном стояв один з кращих лоцманів і стежив за плотом, чи яким судном, та задалегідь допомагав командою, куди треба підроблятися, щоб влучити як-раз куди слід. В останні часи найбільше стояв там лоцман Федот Пóловий. Коли-ж пліт чи навіть судно повз Вира пливе як слід, лоцман бадьоро пливе далі. За Виром шлях трохи повертає ліворуч, а з середини порогу хилиться праворуч. Протягом порога нараховують лоцмани дванацять лав: 1) Служба, 2) Рвана, 3) Гостренька, 4) Одицівська, 5) Рогозяна, 6) Буравлена, 7) Булгарська, 8) Багатирська, 9) Довгопола, 10) Козенцева, 11) Мокрі й Сухі Кладі і 12) Рогата. Як тільки пліт попадає на перші лави між першими в порозі каменями: Службою (100) ліворуч і Рваним (101) праворуч, він раптом затіпається, залускотить і затріщить, вигинаючись мов хвиля по житі. Далі пліт падає на лави: Гостреньку, Рогату, залишаючи ліворуч камені: Гострий (104) і Рогатий (107), потім вихляється на останніх лавах й досягає самого страшного місця — Пекла, або, як називають лоцмани, Сцикухи-Помийниці (109). Перед цим Пеклом робітники хутко накидають на каблучку (петля з мотузки, що раніше зроблена й прив'язана до колод) бабайки, а сами скупчуються, держучись один за одного. Голова плота падає в Пекло й поринає; робітники купаються трохи не по шию. Супроти каменя

Вира (98) на правім березі міститься село Николаївка, трохи вище вгору, мало не поруч, село Олексіївка, а нижче Николаївки — село Військове. З початку порогу від правого боку недалеко в скеля Манастирко (102). За Ненаситецьким порогом шлях все хилиться праворуч, залишаючи теж праворуч камінь Бариню (110), а геть ліворуч — камені Голодаєві (111) і два острівки Голодаї (112). Трохи нижє каменя Барині шлях вирівнюється по воді і йде далі, залишаючи ліворуч камені Морозові (118), трохи нижє й лівіше камінь Притичин (119), і ще трохи нижє, але праворуч — камені Рядові (120). Тут починається рясна Воронова забор, що вміщає в собі іще кілька окремих забор. Зараз же за Рядовим камінням шлях іде ліворуч і залишає праворуч, мало не при самім березі, забору Сторублеву (121), а трохи нижє ліворуч шляху — камінь Сірий (125). Відсіля шлях повертає праворуч і знову ліворуч, залишаючи праворуч камінь Потайний (127), Супроти, ліворуч шляху, — забор Колотнеча (126), а нижє — камінь Білий (135). Іще нижє, тільки праворуч, камінь Кабанець (139) і знову ліворуч шляху камені один за одним: Плосьький (136), Копиця (137) і початок забори Бойкової, що простяглася за шлях праворуч (141). Там же, мало не при самім березі, забор Гусина (140) і трохи нижє — камінь Халява (142). Колись давно, як розповідають літні лоцмани, на цім камені з-похмілля купався лоцман Халява, так ото з того часу й камінь Халява. За заборю Бойковою шлях згодом повертає праворуч, залишаючи о. Піскуватий (143) ліворуч, а трохи нижє — праворуч — камінь Данилеїв (146), за ним острівець Данилеїв (147) і камінь Чортів Дядько, або просто Дядьків (149). Камінь і острівець Данилеїві зветься таким прізвиськом з того часу, як лоцман Данилеєнко відірвав на них передню голову плота, а Чортів Дядько — бо лоцман Данило Дон любив лягати: „чортового, чортигинського, чортячого чорта чорт“. Отак він вилаявся на цім камені, коли зачепився передньою головою плота за Чортову забор (151), а задньою за камінь Дядьків. Далі шлях іде праворуч аж до каменя Середняка (157), а залишивши його праворуч — повертає ліворуч і знову трохи праворуч. Забор Висока (156) і камінь Шапочка-Різак (159) залишаються ліворуч шляху, а камені Рядові (158) і камінь Крячиний (160) праворуч. На цьому останньому каменеві мало не завсіди сидять дрімаючи крячки, тому й „Крячиний“. За ним, ліворуч шляху рядом, каміння Гушин (165) і Драганів (166), і знову праворуч каміння Балкові (167), а недалеко і Вовнигівський поріг-внук порога діда Ненаситця. Він падає чотирма лавами: Близнюковою, Плосьькою, Грозою та Помийницею. Цього порога цікаво послухати, коли він перегукується з Ненаситцем: оце реве внук Вовніг, аж земля дрижить, а потім раптом тиць і обірвався, немов горлянку йому перекушено; починає Ненаситець і теж: реве-гуде й раптом замовчить, неначе йому рота хто заткне. Та отакечки як почнуть, як почнуть... аж сумно тому, хто не знає в чім річ, ну, а як лоцмани знають що то на погоду — їм байдуже. За камінням Балковим (167) пліт скоро досягає порога й падає на перші лави: Близнюкові і Плосььку, зали-

шаючи каміння Близиюки (168) праворуч шляху, а камінь Плоський (169) ліворуч. Далі шлях повертає ліворуч, і залишає праворуч великого каменя Грозу (171) і ліворуч забірку Білу (172). Страшно, коли в цій порозі буває аварія з плотом та ще й на камені Грозі. Пліт рве на шматки, скидаючи на камені один наверх одного. Отакечки насклада купу кільки сажнів, а зверху ще й якоря примосте. Не дрімають в той час лоцмани та робітники; вони, збігшись усі на самий зад плоту, намагаються звернуть цю частину плоту у бік ліворуч. Якщо це їм вдається, вода тоді відтягає пліт від каміння і той шматок його, що не встигло висадити на Грозу, відривається й випливає з порогу разом з лоцманом і робітниками. Буває й так, що завзятий лоцман працює на передній голові, доки вже й утекти не встигне; тоді він або-ж плигає у воду, а то так примоєється між колодами на камені та й сидить, аж доки знімуть. Зразу за порогом ліворуч шляху камінь Цаприга (173), а супроти порогу на правім боці село Вовніги. Геть далі шлях повертає ліворуч, залишаючи туди-ж камінь Польський (178), а трохи нижче і ліворуч камінь Шереметів (179), а далі ще й поріг Будило. Цей поріг падає всього 2 лавами: Тириною та Созоновою. Колись то давно байдужі собі лоцмани, минувши пороги Ненаситецький та Вовнігівський, полягали та й поснули. Коли це гур-гур, трісь! Пліт попав на камінь Бук (181) та й трощиться. Посхвачувалися лоцмани та й не второпають — де вони й що з ними. А тимчасом пліт хоча й поламало а все-ж таки пустило, і він виплив. Ото і став поріг Будило, бо розбудив. За порогом шлях трішки хилиться праворуч і знову ліворуч. Каміння Колісники (184), а трохи нижче і ближче до шляху, камінь Червоний — ліворуч шляху. Супроти праворуч шляху острівок Канцеровський, а ближче правого берега — привальне місце і забора Ковбасина (188). Супроти на правім боці село Федорівка, або Язикова. Колись це місце належало поміщикові Язикову, але діди кажуть, що жив у них колись пан язикатий, і ото з того й назва така. Шлях у цій місцевості знову поділяється на дві частини: перша з них іде прямо, залишаючи праворуч два великі камені Служби (189) й проходить, як кажуть лоцмани, між чортячими нетрями, тоб-то річищем Смольським, — між правим берегом та великим островом Таволжаним (196). Власне цим шляхом з доброї волі не плывуть, хіба що з якої причини, бо це річище до того вцяцьковане рясною Смольською заборою (197), що доки пропливеш, то смола виступе не тільки з колод плоту, а і з самого лоцмана і усіх робітників. Супроти цього річища на правім боці одне за одним села: Августинівка і Аврамівка. Друга-ж частина шляху, якою звичайно плывуть, починаючи від о. Канцеровського, хилиться ліворуч, обгортає й залишає о. Таволжаний праворуч, а камені Черевко (190) та Черевчиня (191) ліворуч. Трохи нижче камінь Таран (195); залишивши його праворуч, шлях крутенько повертає туди-ж, а охвістя о. Таволжаного зараз минувши, теж праворуч — камінь Золотий Вир (201) приймає в себе своє споріддя — шлях з Смольського річища. Далі шлях іде прямо, залишаючи ліворуч каміння

Головкове (203) і праворуч — о. Аврамів. Нижче, на правім березі — Бистрик (205), ріг берега, що відвернув ліворуч течію Дніпра. Отже шлях знову повертає праворуч, залишаючи ліворуч камені: Прасулин (209), Марченків (210) і праворуч: камінь Федів (206), один за одним два островки: Клубуківський (207), Лозуватий (208) і забору Самоловину (211). Недалеко VIII поріг — Лишний. „А таки лишній“, як часто сміючись кажуть лоцмани: „ні се, ні те, ні попові кадило, ні чортові сопілка“. Поріг не поріг — забора не така. Наблизившись до цього порогу, шлях вирівнюється по воді і далі через поріг проходить прямо, без будь-якого напруження лоцмана. Деякі лоцмани пропливають його заплющивши очі, щоб показати свою досвідченість. Супроти початку цього порога при самім правім березі — великий камінь Попів (223). Багато чого розповідають про цей камінь літні лоцмани. Одні кажуть, що тут якийсь піп утопив свою матушку, а другі, що якийсь піп на той камінь що-ранку ходив рибу вудить. В порозі геть ліворуч шляху камінь Швайчин (222), а іще лівіше — Ластівиний (221). Отже минувши цей поріг, кожний лоцман напружує свій зір. Тут не шуткують. Передбачається пропливати останній поріг Вільний, але тут є небезпечне місце — Вовче горло. Воно при самім правім березі між двома величезними дикими кам'яними островами: Шкварчевим (250) праворуч і Крячиним (251) ліворуч. Для того-ж аби гаразд влучити в горло та щоб в ньому не застрягти і безпечно пропливати, треба іще заздалегідь пильнувати ознак. Через те лоцмани зразу-ж після Лишнього починають уважно стежити за плотом і ознаками тими. Минувши поріг Лишний, шлях трішки хилиться праворуч, але зразу-ж повертає ліворуч, наближаючись острова Лантухівського (224), якого залишає теж ліворуч. Вже з цього місця лоцман командує, щоб держатись ліворуч. Залишаючи ліворуч близько себе камінь Шапочку (228), а праворуч забору Чернявську (231), шлях лежить іще лівіше. Прямуючи цим шляхом, лоцман напружує свою увагу й підробляється плотом як-найближче рядом лежачих островів Прусових (229) та каменів Вирків на о. Похилий (230), залишаючи їх ліворуч, а одного каменя Корнієнкового (232) — праворуч. Наближаючись о. Похилого (234), робітники що-сили підгрібаються плотом до нього так, що край плота навіть торкається Похилого, залишаючи його ліворуч, а каменя Вира (235) і другого каменя Корнієнкового (232) — праворуч. Проскочивши між двома каменями Буками (246—247), пліт летить прямо на острів Шкварчів (250). Здається, що, наскочивши з великого розгону на той кам'яний острів, пліт розіб'ється на трісочки, на порох, а від людей не залишиться і жадної кісточки. Ті з робітників, що вперше плывуть цим шляхом, часто кидають роботу й що-сили плигають з колоди на колоду, тікаючи назад плота. Ніяка команда лоцмана не зупиняє таких перваків. Аж ось іще мить — і прудка течія води, зустрівшись з гранітом острова і не подолавши перепони, з страшним кликотінням та ревом прудко відскакує від гранітної стіни ліворуч і біжить далі, несучи на собі і пліт. В цей час небезпека для передньої голови плота минає, але разом лиха зазнає

задня його частина. Пліт, обгортаючи й залишаючи острів Крячиний (251) ліворуч, передньою головою вже встигне круто повернути ліворуч і досягнути кінця цього острова, а задньою частиною іще тільки вилазить з-за нього. Зігнувшись у велику дугу, він аж тріщить. Найцікавіший момент, коли з передньої голови не видно задньої і навпаки. Протягом цього моменту робітники задньої голови плота працюють без команди лодмана; його не то що не чути — зовсім не видно. Як і передня голова, задня теж летить прямо на о. Шкварчів і теж, не досявши його сажнів 2—3, повертає ліворуч. Між правим берегом та ост. Шкварчевим є невелика протока, перегороджена забором; вона завжди шумить аж шкварчить, від того вона Шкварчева (249), а острів — Шкварчів. Там-же, трохи вище вгору, невеличка слобідка Чернявська. За Вовчим Горлом, залишивши каменя Шинкаря (252) ліворуч, шлях повертає праворуч, потім знову ліворуч і знову праворуч, залишаючи ліворуч забору Явлену (254) і праворуч каменя Павловського (253). Близько цього берега є дві одміті: перша менша, а друга велика. В них роблять привал плотів і звільняють лодмана й робітників лоцманських. Далі не важко провести плота і самому дубовикові, з робітниками в дубі. Немає порогів, немає особливої небезпеки. Далі шлях повертає ліворуч, залишаючи іще лівіше острів Піскуватий (259) і трохи нижче та ближче шляху — камінь Розбійник (260). Тут Дніпро круто повертає на захід. Тому й шлях, випнувшись великою дугою ліворуч — повертає праворуч, проходячи близько лівого берега і каменя Школи (261), залишаючи його ліворуч. Від каменя Школи шлях іде правіше. За Кічкаським мостом шлях усе хилиться праворуч, залишаючи іще правіше камені Сухойванові (262) і камені Кручені Одміті (263). На правім березі німецька колонія Кічкас.

СТАРИЙ КОЗАЦЬКИЙ ШЛЯХ ДЛЯ СУДЕН.

Цим шляхом, так само як і плоти, переплавляються і всякі судна, окрім декількох місць протягом порогів, де для них відокремлено окремі стежки. Перша з них — стежка перед Дзвонецьким порогом. Відокремлюється вона зразу за каменем Ходовим Виром (72) і повертає праворуч та гнеться дугою пузом туди-ж, аж доки залишить ліворуч камені: Плоського й Бука (74—75) в самім порозі. Далі, трохи не досявши каменя Кобиля (81), залишаючи його праворуч, хилиться ліворуч, проходить забору Глуху (80), залишаючи більшу її частину ліворуч, а меншу праворуч, разом з каменем Копицею (83) і супроти каменя Середняка (87) падає на плитницький шлях. Далі для суден є стежка з-під Бойкової забори (141) і йде прямо, залишаючи ліворуч камінь Данилеїв (146), острів Данилеїв (147) і камінь Чортів Дядько (149). Коло каменя Середняка (157) падає на плитницький шлях. Третя стежка зараз нижче Будилівського порогу і йде праворуч, рівнолежно плитницького шляху, залишаючи ліворуч камені Колісники (184) і праворуч каменя Червоного (185), а трохи нижче падає знову на своє місце. Четверта — з-під

острова Похилого (234) йде прямо, залишаючи каменя Бука (246), а нижче великого остр. Крячиного (251) праворуч та зараз-же за ним падає на плитницький шлях.

НОВИЙ ЛОЦМАНСЬКИЙ ШЛЯХ ДЛЯ ПЛОТІВ.

Цей шлях має свій початок з-під невеличкого острівка близько лівого берега Пугачового (17), йде прямо на канал Кодацького порогу, залишаючи зразу праворуч забору Пундикову (18), а нижче ліворуч камінь Байдужів (20). За каналом круто повертає праворуч, залишаючи ліворуч о. Піскуватий (36), нижче й далі в річку каменя Копицю (32), праворуч камінь Глухий (29) і знову ліворуч камінь Ярошів (31) та тут-же і падає на старий козацький шлях. Знову він відокремлюється з-під каменя Носулиного (33) й повертає ліворуч по-над заборою Черинь (42), залишаючи праворуч Муравину косу (43). Досягнувши-ж каменів Мишиних (40) повертає праворуч по-над греблею (49) Сурського порогу, що відвернула в річку течію води. По течії пішов і шлях геть від лівого берега й лежить далі між каменем Рваним (52) ліворуч і Куликом-Виром (53) праворуч. За цим камінням шлях повертає ліворуч і йде близько над каменем Виром (61) залишаючи його ліворуч. Цього Вира лоцмани гаразд і гаразд стережуть і навіть торкаються косарями плота частини його водокрутини. В такім разі гаразд пропливеш і поріг. В порозі великий камінь Буців (62) ліворуч шляху, а Забірка в кінці порогу (63) праворуч. На цім лівім боці супроти о. Пугачова геть у балці розляглося село Чаплі, край якого проходить й по-над каналом Кодацького порогу. Трохи нижче на високім горбі село Любимівка, а ще нижче с. Сергіївка. В останні часи каналом Кодацького порогу ніякий транспорт не спускають; поріг цей досить глибокий, і ним зручніше переправляти транспорт навіть і малої води. Що-ж до каналу Лоханського порогу, то ним не переправляють транспорту. За цим порогом шлях повертає ліворуч, залишаючи каміння Перейми (64) праворуч. Далі проходить забору Стрільчу і йде рівнолежно заборі Черинь (68), залишаючи її праворуч, а також і камінь Рябий (70). Звідсіля хилиться він праворуч, залишаючи ліворуч Забірку (69). Трохи вище на лівім боці село Матлашево. Далі шлях іде прямо через канал Дзвонецького порогу. За каналом при самім лівім березі пристань Гола (79), а слідом нижче з того боку в Дніпро врізується річка Ворона. Далі шлях іде повз забору Ткачеву (91) та рядом з нею островом Ткачевим (90), а залишивши їх ліворуч, повертає праворуч, залишаючи знову ліворуч каміння Шевчики (92), острівки Дмитрові (93) й падає на канал — Розчистку (94). Супроти на лівім боці вздовж Дніпра простяглося село Василівка. За каналом Розчисткою шлях іде прямо через головний канал Ненаситецького порогу (105). Між цим каналом та лівім берегом Дніпру протоку перегородила рясна забора Василівська (106). За каналом шлях іде рівно по воді, залишаючи ліворуч острівок Казенний (113), камінь

Лисий (114) і острів Єврейський (115). Далі шлях повертає праворуч, а залишивши камінь Бучок (117) ліворуч, вирівнюється і йде прямо по воді. Отже шлях сам по собі не повернувся — повернула його течія води, а воду від берега в ріку праворуч відвернула гребля, що від самого лівого берега простяглася трохи не до шляху (116). Накидано її з каменю, щоб відвернути воду, бо інакше не можна було б просунутись через кілька забор, що розляглися протягом всієї Воронової забори. Зараз за греблею ліворуч невеличкий острів Біліїв (122). Далі шлях проходить близько повз забору Візіреву (123) ліворуч і камінь Широкий (124) праворуч. Згодом перерізає забору Зелену (128), забору Криву (129), забору Білу (130) і забору Глуху (131). Відсіля шлях трохи хилиться праворуч, залишаючи ліворуч Забірку (132) і острів Зелений (133). Там же, близько берега, привальне місце (145), над берегом — село Времівка, і річка Осокорівка, з бугорка тече в Дніпро. Зразу коло ост. Зеленого шлях поділяється на дві частини; перша з них іде далі за ухилом праворуч, прорізаючи забору Прорізню (138) й залишаючи косу Прорізню (144) ліворуч, а друга зразу повертає ліворуч повз камені Рядові (134) й теж перерізаючи забору Прорізню (138), залишаючи більшу частину Прорізної забори праворуч, а каміння Рядове і меншу частину забори ліворуч. Минувши забору, шлях повертає праворуч, залишаючи іще правіше косу Прорізню (144). За цією косою й супроти голови великого Дубового острова (152) роз'єднані шляхи сходяться до купи і далі, скоро з'єднуються з старим козацьким шляхом. Знову новий шлях відокремлюється від старого з-під каменя Шапочки-Різака (159) й крутенько повертає ліворуч та проходить між каменем Копицею (162) ліворуч і о. Кам'янистим Полтавкою (164) праворуч. Нижче падає на канал Вовнігського порогу й залишає близько лівого берега привал Пукало (163). За каналом шлях повертає ліворуч і рівнолежно лівого берега йде прямо, залишаючи Забірку ліворуч (174), камінь Млинок праворуч (175) і знову забору Рвану (177) ліворуч і каміння Курочки праворуч (176). А трохи нижче падає на канал Будилівського порогу. За каналом коло лівого берега привальне місце (183), нижче острів Бобрів (192), а супроти нього праворуч шляху каміння Черевко й Черевченя (190—191). Трохи нижче, теж коло лівого боку Дніпра, розлігся великий скелястий острів Перун (193) та рядом з ним при кінці, камінь Ревун (194). Багато дечого розповідають про цей острів. Що на ньому жив змії з кількома головами, що той змії літав і хапав людей. Там і печеря, в якій жив змії. Тепер вона невелика, звісно пуста, а раніш, коли жив у їй змії, — була далеко просторіша. Іще розповідають, що коли Володимир своїх людей обертав лицем до православної віри, то перше всього звелів кинути у Дніпро старого бога Перуна. А його богомольці йшли за ним слідом. Бог пристав до берега саме коло цього острова, і от з того часу і острів Перун. Печеря з західнього боку острова досить помітна в малу воду; весняної-ж води вона затоплюється. В неї можна повільно увійти. Камінь Ревун має свою назву з того, що

вода, б'ючись об його боки, реве, а то так і стогне. Місцеві селяни, до-слухаючись його реву, узнають погоду. З-під цього Ревуна шлях, від-окремивши від себе стежку, що йде далі прямо, сам круто повертає праворуч і йде рівнолежно старому шляхові, залишаючи ліворуч камінь Орлиний (198) і о. Орлиний (200), а не доходячи каменів Гололкових (203) падає на старий шлях. Зразу-ж нижче Гололкових знову відокремлюється й круто повертає ліворуч, залишаючи ще лівіше о. Спорний (204) і нижче забору Скляну (212). Досягши-ж каменя Кузьмичевого (215), приймає в себе свою стежку і йдучи далі, залишає каменя Кузьмичевого праворуч, а каменя Потайного (214) ліворуч. Нижче-ж, коло каменя Буцевого (217), знову відокремивши стежку, яка повернула праворуч, сам похилився ліворуч і туди-ж, залишаючи кам. Буцевого, проходить через поріг Лишний. В порозі камінь Бук (219) ліворуч, а камінь Плоський (220) праворуч. Залишається ліворуч і канал порогу (218), ним теж транспорту не переправляють, зручніше самим порогом. За порогом, залишаючи камінь Перейму (225) праворуч, а острів Гавиний (226) ліворуч, іде далі прямо через канал Вільного порогу (239). Супроти о. Гавиноного на правім боці Дніпра село Андріївка. За каналом шлях повертає праворуч, залишаючи теж праворуч камінь Млинок (240), ліворуч камінь Бук (241), нижче камінь Жеребець (242), а ще нижче забору Привальну (257) і Привальні острови (258) та знову праворуч: о. Німецький (245), каміння Моргуни (256) та геть в ріку, декільки о.о. Пурисових (255). Далі простір, немає небезпеки. Шлях іде рівнолежно лівому берегові недалеко нього. Скоро увесь Дніпро круто повертає на захід. На лівім боці цього повороту село Маркусове. Шлях, як і Дніпро, теж круто дугою повертає за ним і коло каменя Школи (261) падає на старий шлях. Далі шлях відокремлюється з-під каменів Кручених Одмітів (263) і хилиться праворуч, залишаючи каміння Зелені (264) та каміння Стіжки (267) праворуч, а камені Скопчеві (268) ліворуч. Згодом хилиться праворуч, наближаючись до о. Хортиці (271) і йде далі недалеко нього. Супроти на лівім боці скеля Сагайдачна (269), трохи нижче скеля Дурна, або Хмарина (270), а геть на бугрі того боку велике село Вознесенка.

НОВИЙ ЛОЦМАНСЬКИЙ ШЛЯХ ДЛЯ СУДЕН.

Перша стежка цим шляхом відокремлюється зразу нижче Лоханського порогу, з-під кам. Перейми (64), йде вона прямо, залишаючи забору Черинь (68) та кам. Рябого (70) ліворуч, а каменя Лисого (71) праворуч. Досягнувши-ж каналу Дзвонецького порогу — губиться. Друга стежка для суден відокремлюється з кінця каналу Вовнігівського порогу. Вона повертає праворуч, а залишивши каменя Млинка (175) та камені Курочки (176) ліворуч, хилиться й сама туди-ж і в таким виді врізується до свого шляху з початку каналу Будилівського порогу. Втретє

й останнє шлях відокремлює для суден стежку трохи вище каменя Кузьмичевого (215) і залишивши його ліворуч, коло каменя Буцевого (217), вливається на своє місце.

СТЕЖКИ.

В наслідок довголітньої праці на порогах, лоцмани узнали декільки стежок, якими вони в скрутний час переправляють плоти. Таких стежок протягом старого козацького шляху одна, вона проходить по-над правим берегом та великим о. Таволжанам (196) й про неї вже сказано; протягом же нового лоцманського шляху таких стежок три, а саме.

I-ша „Коростява течія“.

Ця течія починається від річки Осокорівки, що врізується в Дніпро з лівого берега й проходить рівнолежно йому та великим ост. Дубовим (152). На тім-же боці Дніпра і село Свистуново-Петрівське. Існує вона тільки для переправи плотів, якщо далі нікуди. Від краю до краю пересипана вона безліччю каміння, а в кінці о. Дубового ще й перегороджена забором Дубовою (153) праворуч і каменем Переймою (154) ліворуч. Буває, що протягом часу малої води через Прорізну забору (138) й навколо аж до голови Дубового острова трудно переправляти плоти, й тому їх багато скупчується на привальнім місці (145) й чекають черги. Так от при таких випадках хитро-розумні лоцмани й починають мізкувати, яким-би то його чином обминути своїх товаришів, і пускають свої плоти цією течією. Трудненько приходилося, іноді як застрягне хто на рясному камінні, так простеє більше, як стояв-би він в черзі перед прорізом, але більшість умудрялися пропливти зовсім безпечно. Найкраще знав цю течію Ларивон Кузьменко, що помер 30 років назад на 98 році свого життя. Він ніколи ні жадної хвилини в черзі не стояв, а як допливав до цього місця, зразу пускавсь у Коростяву течію і пропливав як ніщо ні чому, зате-ж, кажуть, гроші брав жменею. Минувши ост. Дубовий, ця течія йде далі рівнолежно берегові, залишаючи дорогою ліворуч оо. Зелені (155), камені Безимені (161), праворуч кам. Копицю (162), знову ліворуч привал Пукало (163) й коло самого каналу Вовнігівського порогу з'єднується із шляхом.

II стежка.

Відокремлюється від шляху зразу за каменем Ревуном (194) і йде прямо по воді, залишаючи праворуч камінь Орлиний (198), камінь Крячок (199); там-же, тільки геть далі в ріку, острів Орлиний (200) і о. Спорний (204). Трохи нижче перерізає забору Скляну (212) і з'єднується з шляхом між камінням Потайним (214) ліворуч і Кузьмичевим (215) праворуч. Цією стежкою хоч і легше плисти як Коростявою, але й нею пливуть не інакше як з якої причини, а найбільше коли

зажене вітер. Небезпечна вона через забору Скляну (212), ніяк вона не пропусте коли не пощипа, а щипа гаразд.

III стежка.

Має свій початок од каміння Буцевого (217) перед порогом Лишнім. Зветься вона „стежкою на Француза“. На лівім боці Дніпра, супроти Вільного порогу, жив собі якийсь француз, землевласник, щось до 40 дес. мав і от, коли той чи инший лоцман попадав на цю стежку, поглядаючи на хутір того француза, говорив: „французе, французе, пливу на твоє щастя“. Невідомо чому, але літні лоцмани пригадують, що коли пливеш та пригадаєш француза, пропливеш безпечно. Пливуть-же нею найбільше з причини, коли пліт більш ніж треба віддалиться від каменя Буцевого (217), і це загрожує йому зустрітись з великим каменем в самім порозі Плоським (220), а зустрінутись з ним — кришка, розтронить і розкида колоди плота на усі боки, мов невеличкі палички. В такім разі, наближаючись до порогу та передбачаючи небезпеку, лоцман раптом подає команду робітникам, а ті вдарють бабайками, й пліт, повернувши передню голову праворуч, пливе в такім напрямку й далі, залишаючи кам. Плоського ліворуч. Минувши поріг Лишний, лоцман вже не може направити плота на справжній шлях і пливе далі рівнолежно йому, міркуючи влучити через Вільний поріг. Не віддаляючись далеко ліворуч каналу цього порогу й залишаючи праворуч каменя Плоського (243) та каменя Козирка (244), вдається пропливати безпечно. За порогом острів Німецький можна залишити у який хоч бік і виплисти на справжній шлях.

ЛОЦМАНСЬКІ ПІСНІ.

У досі публікованих етнографічних збірках ми не маємо матеріалів специфічно-лоцманських, зокрема — пісень ¹⁾. Один тільки Афанасьєв-Чужбинський у своїй „Поѣздкѣ въ южную Россію. Очерки Днѣпра“ (цитую за виданням Г. Гоппе, СПб, 1891, Собрание сочинений, подъ ред. П. В. Быкова, т. VII) наводить три пісні, „сочиненныя лоцманами“. Ми наводимо їх тут цілком.

1.

Якъ писаря не любить,
Бо вінъ буде паномъ,
Обуетця въ постолы,
Підв'язетця валомъ.
5 Якъ писаря не любить,
Та й не налюбитьця,

Ой якъ візьме перо въ руки —
Любо подивитьця.
Якъ писаря не любить;
10 Бо вінъ сподобонька,
Війзьме листи у торбину:
То вся худобонька.

2.

1 Прощайте, прощайте
Дніпровські пороги,
А де походили
Лоцманські ноги,
5 А де походили
Темненької нічі,
А де говорили
Тихенькі річі.
Сухая вербонька
10 А мокра калюжа,
Ой розсердилась } (bis)
Та жінка на мужа,
Лягла собі на постіль,
Та й лежить недужа.
15 Ой пішовъ милий
Сусіды питати;

— А чимъ бы, сусідо,
Лихо одігнати?
Ой піди(,) синку(,)
20 Вирубай дубинку
Тонку, та ловку, } (bis)
Та ще й суковату }
А на єї білу спинку(,)
На панякувату.
25 — Ой, уставай мила,
Принісь же я пива..
— Цуръ тобі, пекъ тобі.
Въ мене болить спина.
— Ой уставай, мила,
30 Принісь я горілки. —
— Цуръ тобі, пекъ тобі,
Шукай собі жінки,

¹⁾ Нам відома одна тільки „Легенда о запорожцахъ. Сказка для дѣтей. Переводъ съ малорусскаго Н. Бранке, изд. В. З. Большихъ, Москва, 1877“, де розповідається про лоцмана Летючого, що відвідав підводне царство. Але казка ця — безперечно штучний витвір, принаймні в такому вигляді, як її опубліковано. Завести її до автентичного матеріалу — ніяких підстав немає. Можливо, що автор цієї штучної казки міг чути оповідання про лоцмана, який попав до підводного царства, і скористався цим переказом для свого твору, написаного в душі фантастичної романтики.

- Ой уставай, мила,
Принісь я дубинку,
35 Тонку, та ловку, } (bis)
Та ще й суковату, }
А на твою билу (sic) спинку,
На панякувату!
Ой устала мила,
- 40 Такъ якъ не лежала,
Миленького обняла,
Та й поцілувала.
— Ой дай тобі боже
Здоровьячка зъ неба
45 Що ты (sic) догадався
Чово (sic) міні треба.

3.

- 1 Та гиля, гиля сірі гуси до воды,
Та дожилися лоцманики до біди.
Та гиля, гиля, сірі гуси не лігать,
Та доживутьця лоцманики ще й не такъ.
- 5 А у конторі сидить писаръ да й чита;
А у горниці ходить майоръ, та й гада,
А Воронченко тройку коней запряга,
А Хведоровичъ убираетьця, та й сіда.
А громада ізійшлася, та й пита:
- 10 Ой куди жъ ти, Хведоровичъ, пойдешъ?
Поїду я, братця, въ городъ Катеринославъ,
Та буду я, братця, начальника просити
А що будемо зъ лоцманами робити?
Що не хотять (sic) казенної роботи робити?
- 15 А начальникъ Хведоровича розпитавъ,
Сівъ за стіль, записочку написавъ
Та зъ нарощнимъ до майора одіславъ;
А майоръ ту записочку прочитавъ
И лоцманикамъ одвіть давъ:
- 20 Ой вы, лоцманики мої, лоцмани,
Не журітеся, не буди вамъ біди.
Панъ генераль такъ приказавъ,
Щобъ я васъ на роботу черезъ тиждень висилавъ.

Вже побіжно переглянувши ці пісні, легко побачити, що в них дуже мало специфічного лоцманського елементу. Перша пісня — це власне сатиричного характеру частушкові куплети, поширені скрізь по всій Україні. Вказівка на писаря в записі 50-х років як на новий порівнюючи персонаж у народній пісенності — дуже важлива; оспівується, хоч-би й сатирично, вже не козаченько і не чумаченько, а представник нової на ті часи сільської бюрократії. Тільки-ж — це не лоцманський писар, а писар взагалі, хоч, певна річ, в Лоцманській Кам'янці ці куплети могли прикладатися як-раз і до місцевого писаря.

Що-до другої пісні, то сам Афанасьєв завважив, що „здѣсь, очевидно, начало придѣлано лоцманами, потому что пѣсня подобнаго содержания мнѣ попадалась въ Кіевской губерніи, хотя и не слово въ слово“¹⁾. Нам здається, що по-перше, ми маємо тут справу не з однією піснею, а з контамінацією декількох, і всі вони, знов таки, нічого специфічно-лоцманського не мають. В усякім разі можна говорити про з'єднання двох пісень. Рядки 1—8 стосуються, очевидно, до пісень любовних,

¹⁾ Афанасьєв — Чужбинській, о. с. 69.

а решта, р.р. 8—46 становлять пісню на поширену тему — як чоловік вчить вибагливу жінку. Перші чотири рядки в різних варіаціях часто трапляються в піснях любовних ¹⁾, козацьких ²⁾, та некрутських ³⁾. В усіх цих піснях ми маємо спільний мотив — прощання з порогами, як з частиною хатла. В різних варіантах пороги мають різні епітети. Вони то високі, то кедрові, але всюди виразно розуміють пороги хатні, а не Дніпрові. Річ можлива, що пісня з таким початком — звертанням до порогів, у Лоцманській Кам'янці була освідомлена інакше, і на місце високих чи кедрових хатніх порогів з'явилися Дніпрові Пороги, а замість „білих“ ніг — „лоцманські“. Але і в такому разі тут справу маємо вже не з оригінальною творчістю, а місцевою заміною, яка не надала пісні своєрідності, а ще й заплутала її ⁴⁾. Починаючи з р. 8-го й до кінця ми маємо, як уже сказано, зовсім іншу пісню, на іншу тему й штучно приточену.

Значно цікавіша третя пісня, яку Афанасьєв-Чужбинський визнав за особливо слабеньку з художнього боку ⁵⁾. Перші рядки її теж досить часто трапляються у піснях, розуміється, без згадування лоцманів; решта-ж, що правда, не художня, але супроти інших наведених пісень має більше зв'язку з лоцманським побутом. Як завважує Чужбинський, пісня зв'язана з тим часом, „когда лоцманы были заняты усиленною работою на пороговыхъ сооруженіяхъ, гдѣ они работали зимою на своемъ продовольствіи, за что имъ слѣдовало въ день 22 копѣйки съ дробьями, но не видѣли денегъ, которыя поступали туда же, куда и заработанныя за проводъ судовъ“ ⁶⁾. Дуже жалко, що Афанасьєв-Чужбинський не зібрав тоді-ж необхідних пояснень що-до теми пісні та імен осіб, які в ній згадуються. На підставі архівних даних П. А. Козарь гадає, що згадуваний у пісні Воронченко є Оксентій Воронченко, кучер при лоцманській конторі; Хведорович — відомий на ті часи лоцманський отаман Григорій Федорович Бойко. Начальник-майор — безпосереднє начальство над лоцманами. На думку того-ж таки П. А. Козаря в наведеній пісні відбився як-раз той момент, коли будівництва каналів уже було закінчено, а лоцмани повинні були зимою що-тижня постачати робочу силу, щоб розбивати лід на спорудженнях.

¹⁾ Чужбинській, Тр. Експед., V, 325, № 644: „Бувайте здорови, високи пороги, куди проходили мої білі ноги“. Пор. К. Квітка, „Народні мелодії. З голосу Л. України. К., 1917/18 р. ч. I—II, с. 138 дд.: „Бувайте здорові, шляхи та дороги, ой де походили мої білі ноги“, теж любовна пісня.

²⁾ Чуб., о. с., V, 992: „Бувайте здорові, сїни і пороги, куди проходили мої білі ноги“.

³⁾ Записки Ю.-З. Отд. Рус. Геогр. О-ва, II, 561, буковинські пісні Купчанка: „Бувайте здорові кедрові пороги, куди проходили мої білі ноги“; Б. Грінченко, Етногр. мат., III, 621—622: „Бувайте здорові новіи пороги, а де проходили мойи били ноги“.

⁴⁾ В наслідок підстановки нового епітета до омонімічного, але не синонімічного слова (поріг і Пороги), утворилась певна натяжка: співець прощається з Дніпровими Порогами, де, власне, ходити не можна, а тільки плавати.

⁵⁾ О. с., 68.

⁶⁾ I. с.

Підчас експедиції Етнографічної Комісії влітку р. 1927. Н. К. Дмитрук та М. О. Тарасенко записали від Є. Онищенкої (Павлуцихи) 67 р. 9/VIII—27 р. ще дві пісні. На жаль, Є. Онищенкої не могла пригадати наспіву. Наводимо ці пісні нижче.

1.

Шо то, шо то за народ
Шо дивується на нас?
Шо лоцьманське життя —
Горше в светі не бува.
Хліба-солі дають мало,
До роботи будять рано,
А за їжу не спитають,
До роботи прижимають.
А як прийде день воскресний,
Нам хочеться погулять,
Ми спросимось, не велять ¹⁾
Як одкрадимось ²⁾ на час,

То гуляємо всю ноч ³⁾.
Як прийдемо по вутру ⁴⁾
Лежать розочки ⁵⁾ в пучку.
Як станемо проситися —
Велять скоро ложитися.
Як станемо одмагаться —
Велять скоро роздягаться ⁶⁾
Хоч спинушка болить больно,
Так гуляем предовольно.
Хоч спинушка набитая, —
Сударушка ⁷⁾ нажитая.

2.

Ой гук мати, гук,
Де лоцьмани п'ють
Та під білою да берьозою
Отамана ждуть.
А отаман іде
І кониченька веде.

А ті вже лоцьмани отвічають:

— Отамане наш,
Та порадь же ти нас:
Усі лоцьмани барками рушають,
Тільки нема нас.

А він каже:

— Ой, нехай же рушають,
Хай їм бог помага —
Уже ж мою головоньку
Журба обняла.
Да писав же я до милої письмо —
Вона не прийшла ⁸⁾.
— Хоч ти й отаман,
Та й не великий пан,
Осідлаєш коня вороного,
Та й приїдеш сам.

¹⁾ При повторному записі Є. Онищенкої проказала цей рядок так: „Ми спросимось, а нам не велять“.

²⁾ Повт. запис: одпросимось.

³⁾ Повт. запис: Та гуляем усю ноч.

⁴⁾ Повт. запис: Приходимо по вутру. ⁵⁾ Повт. запис: Палочки.

⁶⁾ Повт. запис: Роздіваться.

⁷⁾ На запит що ці слова значать, Є. Онищенкої сказала: „Та тож баришня“.

⁸⁾ Варіант: А вона не прийма (Н. Дмитрук).

Та й ці дві пісні — не оригінальні лодманські. Перша з них — типова салдатська пісня. Подібні варіанти її див. у Соболевського ¹⁾. Пісня ця легко могла зайти до лодманів од салдат чи воєнних поселенців, що працювали на порогах. Умови життя салдатського й лодманського були подібні, й замінивши відповідні слова, лодмани засвоїли цю пісню як „свою“.

Друга пісня відома по збірках то як козацька ²⁾, то як чумацька ³⁾. Як і попередня, вона пристосована до лодманського вжитку через заміну відповідних термінів ⁴⁾.

Отже — немає даних говорити про останні дві записані пісні як про специфічно лодманські. З усіх наведених 5 зразків найоригінальніша третя пісня у Афанасьєва-Чубинського; решта — незначні переробки. Якщо спеціально лодманська пісенність й існувала колись, то, на превеликий жаль, пам'ятки її до нас не подоходили.

¹⁾ Великор. нар. п'єсни, VI, 129—130, № 161 та *ibid.*, № 162, 130—131.

²⁾ Метлинській, Южно-рус. нар. п'єсни, 449—450; Чубинській, Труды экспед., V, 949, № 30.

³⁾ Чубинській, *op. cit.*, V, 1060, № 187.

⁴⁾ Напр. у Чубинського, V, 949, № 30: „Гей, гукъ, мати, гукъ. Де коники п'ють“.
У нашій тексті — лодмани п'ють.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
<i>Передмова</i>	III—IV
Володимир Білий, Стислий огляд головнішої літератури про Дніпровських лоцманів	1—18
Павло Коварь, Лоцмани Дніпрових порогів	19—73
Михайло Тарасенко, Плав через пороги	75—111
О. Девлад, Лоцманські шляхи та стежки через пороги	113—124
Володимир Білий, Лоцманські пісні	125—129

ПОМІЧЕНІ ПОМИАКИ

у статті П. Коваря „Лоцмани Дніпрових порогів“.

- Ст. 23, 15 ряд. зверху. Випущено поснаку 2-а — А. Скальковскі й, Хронол. Обзор., I, 137.
 Ibid. Поснака 5. Видрукув. Вас. Зуєвъ... стор. 25, треба... стор. 252.
- Ст. 27. Поснака 3-я; після слова „грошей“ випущено: р. 1844, с. 36.
- Ст. 30. 10 р. знизу. Видрукувано „с. Широке“. Треба — Сурські Хутори.
- Ст. 36. Останній рядок. Видрукувано: „706 жінок та 333 дітей“, а треба: „766 жінок та з них 333 дітей“ і додати виноску після слова „дітей“ (Архів Лоцм.-Кам'янської церкви, сповідний запис, 1814, с. 49—50).
- Ст. 40. Виноска 2. Видр.: с. 952; треба 152.
- Ст. 48. Виноска 4-а потрапила на с. 49 як виноска 1-а. На стор. 48 четверту виноску читати як 1-шу на с. 49.
- Ст. 49. Виноску другу треба вважати за першу.
- Ст. 57. Остання графа „Всього“. Другий підсумок знизу. Видрук. „379 д. 1159 саж.“, а треба „379 д. 1154 с.“. Четвертий підсумок там-же: видрукув. „3 дес. 861 саж.“, а треба „3 дес. 864 с.“. Одинадцятий підсумок там-таки; видрук. „2639 д. 2209 с.“, а треба „2639 д. 2204 с.“.
- Ст. 64. Переплутані виноска. 2-й ряд. зверху видрук. виноска 2) — треба 1); 5 рядок, видрук. вин. 1) — треба 2); 7 ряд. видр. виноска 3) — треба 3); 17 ряд. видрук. виноска 3), треба 4); 24 рядок — додати виноску 5) — Лоцм. Архів, журн. мірскої сходки 18. III. 1856 г., № 5, с. 46—47.
- Ст. 68. 9 рядок згори; видрук. „1858 р.“, треба „1853“.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб.; кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929), кн. XXIV (1929)—6 крб. 10 к.; кн. XXV (1929)—3 крб. 50 к., кн. XXVI (закінч. друк.), кн. XXVII (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к.; кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к.; кн. IX (закінч. друк.). **Вюлетень** Етнографічної Комісії (1925—1929).

III] Україна: (1924) кн. I—IV — 5 крб.; (1925) кн. I—VI — 6 крб.; (1926) кн. I—VI — 6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к.; (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1928)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1926)—1 крб.

№ 2 — Т. Сушницький. Західно-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. (1929).

№ 2а — О. П. Сушницький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы ч. I (1921)—1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зовбавана од арабів, відродилася політично (1928)—1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Шербина. Нові студії в історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп

№ 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драма-моралітети (1929)—3 крб. 30 коп. Вип. 7 (готується до друку).

[№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси в історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Мамм. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою). (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила україн. правопису. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано)

№ 16 — акад. П. Тутнівський. Бібліографія українського мапознавства (1924)—50 к

№ 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.

№ 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924)
- № 21 — О. Нурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясл повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад А. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. II-й, в. 1, З-К (1929) — 2 крб. вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб. 10 к.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к. за р. 1928 — 3 крб.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні т. I (1926) за ред. акад. С. Єфремова та В. Міянівського — 3 крб.; т. II (1930) ред. акад. Д. Багалій — 2 крб.
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гуті на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (1930).
- № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, за редагуванням проф. Ол. Грушевського, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928) — 1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, за вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.

- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1914)
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробривів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Мариновський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як я повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. II-й, в. 1, З-К (1929) — 2 крб. 50 коп. вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб. 10 к.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Маандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 крб.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Нагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні т. I (1926) за ред. акад. С. Єфремова та В. Міянівського — 3 крб.; т. II (1930) ред. акад. Д. Багалій — 2 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (1930).
- № 44 — проф. М. Мариновський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, за редагуванням проф. Ол. Грушевського, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузун. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Грушевський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з звімками (1928) — 1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, зо вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.

- № 58 — проф. В. Сивовський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — Н. Квітка. Українські пісні про дітогаубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудницька. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академіка Д. І. Багалія (1929) — 2 крб. 25 к.
- № 63 — проф. В. Розев. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалект. Комісії підгол. ак. А. Кризького, кн. I (1928) — 3 крб.; т. II (1929).
- № 65 — Український Архів, т. I (1929) — 7 крб. 15 к.; тт. II і III (друк.).
- № 66]. — Б. Грінченко. Словник, 3-а доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. А. Бераут. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — [2 крб. 25 к.].
- № 70] — проф. Т. Кезза. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Кризький. Звиногородщина з етнографічного та діалектологічного погляду (закінч. друк.).
- № 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928). — 4 крб.
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (1929).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Поретца т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (1929) — 1 крб. 70 к.
- № 75 — проф. П. Смирнов. Волязький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 крб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928) — 3 крб. 50 к.
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Методій в д.-слов'янськ. письменстві (1928) — 5 крб.
- № 79 — проф. Є. Нагарев. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Курило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Климченко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кризький та Ол. Богелобський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — М. Щенюкєва. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Курило. Матеріали до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — Є. Шарновський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Вад. Гарицький. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки, т. I (1929) — 4 крб.
- № 89 — Акад. А. Кризький. Студії з Криму: історія взаємовідносин з Україною новотатарське письменство (1930) — 2 крб.
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 91 — Лоцманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріали до життєпису В. Б. Антоновича (1929) — 90 к.
- № 93 — Конощенко. Українські народні мелодії (друк.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друк.).
- № 95] — Чернігів і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- № 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Ностомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Праці Науково-Педагогічної Комісії, т. I (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 98 — С. Гавський. Олександрія (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Ністянівська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. Б. Антоновича. Т. I (друк.).
- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови під головуванням акад. А. Е. Кризького, т. I (друк.).

- № 58 — проф. В. Смишевський. Україна в рос. письменності (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — Н. Найта. Українські пісні про дівоубилицю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудницька. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академіка Д. І. Багалія (1929) — 2 крб. 25 к.
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалект. Комісії під гол. ак. А. Кримського, кн. I (1928) — 3 крб.; т. II (1929).
- № 65 — Український Архів, т. I (1929) — 7 крб. 15 к.; тт. II і III (друк.).
- [№ 66]. — Б. Грінченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Шновський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I—II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Бернуг. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — [2 крб. 25 к.].
- [№ 70] — проф. Т. Незма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звнягородщина з етнографічного та діалектологічного погляду (закінч. друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928). — 4 крб.
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (1929).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (1929) — 1 крб. 70 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 крб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928) — 3 крб. 50 к.
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Методій в д.-слов'янськ. письменстві (1928) — 5 крб.
- № 79 — проф. Є. Кагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Курило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кримський та Ол. Богелюбський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — М. Щелотська. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Куріло. Матеріали до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — С. Шарковський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Вад. Тарнавський. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки, т. I (1929) — 4 крб.
- № 89 — Акад. А. Кримський. Студії з Криму: історія взаємовідносин в Українню новотатарське письменство (1930) — 2 крб.
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 91 — Лоцманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріали до життєпису В. Б. Антоновича (1929) — 90 к.
- № 93 — Конощенко. Українські народні мелодії (друк.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друк.).
- [№ 95] — Чернігів і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Праці Науково-Педагогічної Комісії, т. I (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 98 — С. Гавський. Олександрія (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Містяківська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. В. Антоновича, Т. I (друк.).
- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови під головуванням акад. А. Е. Кримського, т. I (друк.).

№ 102 — С. Марр. Із спостережень над сучасною перською проstonародною драмою (1930).

№ 103 — Акад. А. Крицький, Тюрки, їх мови та літератури. Les turks, langues et littératures (друк.).

№ 104 — Річник Театрального Музею (друк.).

№ 105 — О. Андрієвський. Бібліографія українського фольклору (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 68-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 1 крб. 75 коп.

